ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA

BEHAR

GODINA XXV • 2016. • BROJ 131 • CIJENA 40 KN

BEHAR

100 GODINA ISLAMA U HRVATSKOJ

Mevludin Dizdarević:
U historijskom i ideološkom procjepu – slučaj Mustafe Busuladžića (1914. - 1945.)

INTERVJU:
prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović

Tarik Kulenović:
Zelene džamije Krajine

Miroslav Krleža o bogumilskim mramorima

KNJIŽEVNI PODLISTAK

EKONOMSKI PODLISTAK

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD
Za nakladnika:
Ervin JAHIĆ

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Urednik Ekonomskog podlistka:
Faris NANIĆ

Grafički urednik: **Selma KUKAVICA**

Lektura: **Irma KALTAK, Mahir SOKOLIJA**

Uredništvo: **Remzija HADŽIEFENDIĆ PARIĆ, Rusmir AGAČEVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY, Edib AHMETAŠEVIĆ**

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: casopisbehar@gmail.com
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
web: www.behar.hr

Cijena po primjerku 40 kn, godišnja pretplata 200 kn
Cijena u BiH: 10 KM, godišnja pretplata 60 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Tisak: **topgrafika, Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Ministarstva kulture Republike Hrvatske
ISSN 1330-5182
Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik dr. Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

Na naslovnici: Hasan Fazlić

RIJEČ UREDNIKA

3 Sead Begović: **Porođajne muke metafore – luke ljubavi**

100 GODINA ISLAMA U HRVATSKOJ

4 Faris Nanić: **Stogodišnjica islama u Hrvatskoj i njezin evropski identitet**

10 Hamza Ridžal: **Monografija koja je otkrila zaboravljenu orijentalno-islamsku kulturu u Hrvatskoj**

16 Tarik Kulenović: **Veliki Turčin**

PRIJEPORI HISTORIOGRAFIJE

19 Mevludin Dizdarević: **U historijskom i ideološkom procjepu – slučaj Mustafe Busuladžića (1914. – 1945.)**

26 Mustafa Busuladžić: **Naša tolerancija**

KNJIŽEVNI PODLISTAK

29 Rusmir Agačević: **Snovotumač snovopriča** / Rijad Kamber: **Dosta patetike i izlizanih floskula** / Ajnuša Horozović: **Sjene na licu** / Naida Mujkić: **Lako ću sa ljubavlju, ali šta ću sa jajnicima** / Paško Romić: **Tamo negdje puca zora iz kalašnjikova** / Srebrenica 1995: **Boga ne nalazi onaj tko ne nalazi brata**

MULTIMONOLOG

57 Senad Nanić: **Pornografija naša svagdanja**

INTERVJU: prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović

58 **Zlodjela koja sam doživio u Dretelju nisam nikad doživljavao kao nešto što su uradili Hrvati, znao sam da to rade zločinci** (Razgovarao: Filip Mursel Begović)

ESEJI: TOKOVI MISLI

69 Rašid Durić: **Jezičko kroatistička i enciklopedistička misao Miroslava Krleže o bogumilskim mramorima**

ISLAMSKA DUHOVNOST

78 **Šta je tesavvuf?** (Pripremio: Hamza Ridžal)

KULTURNA BAŠTINA BiH

82 Tarik Kulenović: **Zelene džamije Krajine**

EKONOMSKI PODLISTAK

85 Faris Nanić: **Grčki scenariji** / Nedim K. Rašidagić: **Rizici Hrvatske unutar EU** / Ante Gavranović: **Brzina i efikasnost su nužni za oporavak Hrvatske** / Intervju: **Kenan Mujkanović** / Ahmed Šečunović: **Islamski ekonomisti kao preteča zapadnima**

PRIKAZI I KRITIKE

101 Sead Husić: **Slutnja i prokletstvo u romanu "Ako dugo gledaš u ponor" Enesa Halilovića**

IN MEMORIAM:

103 Prof. Mersija Omanović (Sarajevo, 1939. – Zagreb, 2016.)

Porođajne muke metafore – **luke ljubavi**

Piše: Sead Begović
glavni urednik

Da bismo u naše doba zainteresirali čitatelja svakako moramo uvažiti agresivnost suvremene zbilje s kojom pisci neumorno koketiraju kao jedinim odslikom života. Unutarnja projekcija takvog jedinstvenog života kao da više nije na cijeni upravo zbog njegova koncepta brze događajnosti, spektakularnosti i iščašene fragmentirane komunikacije. Motivika književnog djela prati, dakle, problematičnu udaljenost od tradicije – od temelja i oslonca svake moderne nadgradnje. U takvu priču pisanja sada se uvode, na primjer, fantastični elementi (da se čitatelj koleba između stvarnog i nestvarnog), zatim elementi žestoke seksualnosti koja vrijeđa dežurne čuvare morala, kompozicijske dedukcije, namjerni anakronizmi kao u kompjutorskim igricama itd. Gdje su iskonski jezici, pitamo se? Oni koji su odražavali univerzalni sustav znakova individualnog Ja i mišljenje višeg reda pa su s obzirom na takvu semiološku narav birani i motivi.

Žanrovska impostacija ostaje neupitna – prevladava uglavnom popularno neorealističko pismo unutar lakog štiva. Utoliko prevladavaju motivi povijesti, političnosti, turbulentne monogamne ljubavi, peripetije u obitelji, dosadne i zloćudne bolesti, kriminal, otuđeni likovi i razne seksualne orijentacije, svi mogući ratovi, fantastičnost potpomognuta tehnološkim novotarijama, sporta, religije (one institucionalne i one s new age pristupom), razne biografije i autobiografije itd. Motivi se protežu u beskonačnost, umiru i ponovo se rađaju.

U krajnostima naturalizma i grubog ponižavanja religioznog života i, na drugom kraju, religijskog fanatizma, mi živimo izvan prave stvarnosti, jer život nam protiče kao puka zabavica. Mi to, na žalost, od njega i očekujemo pa je i pisanje o takvom životu puka zabavica – walkman

Što se tiče roda dominira dominantni mužjak u svim svojim reprezentativnim situacijama, od junaka koji spašava svijet i sve u njemu ljubi i razdjevičuje do negativca i grabežljivca koji nam pod tabanima žari i pali. On je taj koji napastuje i koji nas vreba – i naše susjede i naše žene vreba, i naše prijatelje i naše neprijatelje. Slijede ga slične žene sa sličnom motivikom, koje, ako nas ne bičuju, onda su lukave lije i bježite od njih jer majčine dušice svakako nisu. Na takvim rukopisnim ostvarenjima nastalo je i specifično žensko pismo, nadasve popularno – chick lit (kokino smeće). Tim pismom pišu ili naprosto tako žive autsajderice između 25. i 35. godine života koje su u stalnoj u potrazi za muškarcem, boljim poslom i stanom. Sredstva se u toj potrazi ne biraju. Ženski lik je središnji, a tekst je pisan u prvom licu. Možda je klasični ljubić zbog takvog promućurnog škrabanja i motivskog izbora na izdisaju jer chick lit ima ciljanu publiku. To vam je kao da prodajete Zepter posuđe ili Dormeo madrace s velikim uspjehom. Slično je i s novokomponiranim avanturističkim romanom od elemenata Minecraft simulacija do Haryja Pottera.

Najveći problem nastaje pri prevođenju religijskih sadržaja u sekularno društvo kada se od religije pravi šalabahter za brzo usvajanje povijesti religije i njenih osnovnih pojmova. Tretman iskonske primjene vjere praktičnih vjernika naprosto se tada zaboravlja pa tako imamo blasfemične prizore (motive) u svim književnim vrstama. Spomenimo onu dramsku književnost čiji se pisani tekst oživljava na pozornici. Riječ je o posljednjoj predstavi Olivera Frljića "Naše nasilje i vaše nasilje" u kojoj raspeti Isus silazi s križa i siluje pokrivenu muslimanku koja je netom prije iz vagine izvukla državnu zastavu. To se rađanje u trezvenoj kritici zove: Porod od tmine.

Može se reći da u odabiru motivike prevladava posvemašnji naturalizam u književnosti. Ali, što drugo zaključiti kada živimo u vremenu u kome zahvat u genom ima u sebi pretenziju da preuzme ulogu Stvoritelja. Nus produkt je kič koji prepoznaje i uništava samo dobar ukus. Prije njegova uništenja on uspijeva ponuditi grandioznost velikih poruka, sve skupa šara-bara rekli bismo, a to znači motivi i sadržaji s minimalnim intelektualnim zahvatima. U krajnostima naturalizma i grubog ponižavanja religioznog života i, na drugom kraju, religijskog fanatizma, mi živimo izvan prave stvarnosti, jer život nam protiče kao puka zabavica. Mi to, na žalost od njega i očekujemo pa je i pisanje o takvom životu puka zabavica – walkman.

Na sceni je govor vlastitih realija ili privlačnih fantazmagorija. No, prevladava diktatura praktične i potrošne stvarnosti te sve makinacije glavnih junaka u kojima se oni dobro snalaze, pa i kad na kraju pogibaju. Sve u svemu, oskudna duhovna ponuda uz bogati motivski izbor.

"Behar" stoga, takvom stanju usuprot, u ovom broju, u književnom podlistku, odolijeva svakodnevnom govoru stvarnosti, osim kad je posrijedi kritika te stvarnosti. Govor zastupljenih autora nije lišen elegancije i domišljatosti govorne fraze. Subjekti svakog djela nisu utvare koje će nas i kao mejti progoniti. U ovom broju "Behara" spašavamo staru dobru poetsku sliku i skraćujemo porođajne muke metafore kao luke ljubavi (Rusmir Agačević, Ajnuša Horozović, Naida Mujkić), zatim alegoriju (Paško Romić) i relaksaciju običnog narodnog, pučkog govora (Rijad Kamber). Spašavamo, na svoju odgovornost, sve ono što oživljuje filozofiju života te sjedinjuje istinu i razum u ideji čistog samopredstavljajućeg govora. ■

STOGODIŠNJICA ISLAMA U HRVATSKOJ i njezin evropski identitet

Stogodišnjica priznanja Islama kao državne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, u svjetlu ovovremenih izazova odnosa Islama i Evrope i propitkivanja počela njihovih identitetskih karakteristika, nagnala je na razmišljanje o počecima islamske prisutnosti i njezine ugrađenosti u evropski identitet

Piše: **Faris Nanić**

Pascal Bruckner obreo se oko Nove godine u Zagrebu kako bi uzeo učešća u promociji jubilarnog 20 broja hrvatskog izdanja Evropskog glasnika, pod uredničkom palicom Dražena Katunarića. Umjesto u promociji tekstova, ili barem uredničkog koncepta, francuski je filozof i pisac iznio niz kontroverznih teza o islamu i Evropi, nastavljajući se tako na pomalo već i paranoidnog mu kolegu Alaina Finkelkrauta koji već osim Evrope i ne vidi civilizaciju, odnosno tvrdi kako ontološki civilizacija jeste Evropa. Finkelkraut kao Jehudija, vrlo dobro zna kako je metastaza evropskog identiteta, bazirana na melangeu kršćanskih dogmi i narodnih mitova u sekularnom društvu tretirala njegove sunarodnjake, odnosno suvjernike kroz stoljeća, dok su istovremeno Jehudije, u najgorem slučaju bili tolerirani od muslimanskih društava i vlasti kroz ista ta stoljeća, islamsku komponentu civilizacijskog, a time i evropskog napretka namjerno izostavlja, identificirajući valove terorizma u Evropi koje prate protuzapadne i kršćanofobne parole sa islamom samim.

Evropski identitet – što je to?

Bruckner, kao potomak filonacističkog francuskog nacionalista i decenijski salonski ljevičar ne ide tako daleko. On, naime, u nekoj vrsti autodemantija, odbacuje evropsku krivnju za kolonijalizam jer je, kaže, to postala univerzalna isprika za mržnju muslimanskih društava i njihovih izdanaka u Evropi – doseljenika i potomaka im, te opravdanje za terorizam protiv institucija države, čije su najveće žrtve nevini civili. Islamizam vidi kao problem i, premda ga deklarativno razlikuje od islama, ne podvlači nedvosmislenu granicu između ideologije za koju nije nađen bolji naziv u poplavi evropskih izama i počela samog, dakle Objave i sustava vjerovanja u ravnoteži, pomirbi vječitih dilema materijalnog i idealnog, što riječ islam etimološki i znači. Srednji put, put ravnoteže i izbjegavanja ekstremizama, pa i u vjeri (kako poučava Kur'an), u misaonim konstrukcijama ovog filozofa ne nalazi mjesta. On se samo, fenomenološki osvrće na ideološka zastranjenja, potaknuta potpuno iskrivljenim i parcijalnim tumačenjima primarnih izvora, Objave i Hadisa, dok ga stvarnost ne zanima. On, kao prosvijetljeni Pavao na putu za Damask, optužuje svoje bivše suvjernike – francusku i evropsku ljevicu za tezu kako je islam vjera potlačenih, što je onda doprinijelo valjda revolucionarnom fermentu muslimana u Evropi koji u kombinaciji s nasilnim Islamom kakav već jeste, dovodi do terorizma kao prirodne posljedice. Pri tomu se, uvaženi filozof ne libi i lagati, pa bez zadrške kaže kako je riječ vino zabranjena u Iranu! Riječ vino spominje se u Kur'anu na više mjesta, pa logika ovakve laži zapravo nije jasna.

Odbacivanje odgovornosti za kolonijalizam i njegovo i danas prisutno negativno nasljeđe zapravo je transpozicija francuskih nacionalnih kompleksa na samo geografski entitet – Evropu. Treba li podsjećati da nije sva Evropa bila kolonijalistička, da su mnogi evropski narodi i države bili sami objektom kolonijalističkog izrabljivanja i da, iz ovog aspekta, ne postoji evropska krivnja za kolonijalizam. Ali zato stvarno itekako postoji francuska, belgijska, nizozemska i britanska. Njemačka je zaboravljena jer su joj kolonije oduzete Versajskim mirom, iako je baš ta zemlja bila inicijatorom Berlinskog

sporazuma iz 1885. godine o podjeli kolonijalnog kolača. Genocid koji su belgijske kolonijalne vlasti počinile u regiji Velikih jezera u Africi bez je presedana u povijesti, za to nisu nikada nikome odgovarale. Belgijska objektivna odgovornost nema veze s Evropom niti može biti dio zajedničkog nasljeđa i identiteta. Napokon, kolonijalna vlast nekih evropskih država pokrivala je narode različitih vjera i običaja te kulturnih obrazaca. Nad svima su, manje ili više, primjenjivani pravni obrasci metropola, a jeftina radna snaga i njezini, zbog toga jeftini proizvodi, ugrožavali su domaću radnu snagu i tada. I tada se to zvalo globalnim tržištem, a rasistički bijes domaćeg stanovništva bio je usmjeren na geografski udaljene stanovnike kolonija koji ni o čemu nisu odlučivali. Ispoljavanje toga bijesa postalo je moguće tek nakon stjecanja nezavisnosti kolonija i to u granicama podjele iz 1885. i 1919. godinesa svim nedaćama koje je takav pristup donosio. Kako su bivše metropole zadržale kontrolu u većem dijelu bivših posjeda, sada nezavisnih država, najmanje kroz fiksiran tečaj valute, ali i tehnološku ovisnost, u uvjetima velike rekonstrukcije poslije Drugog svjetskog rata, jeftina radna snaga za "prljave" i niže plaćene poslove iz bivših kolonija bila je dobrodošla i to u privremenom statusu. Ta se privremenost oduljila i stvorila krizu identiteta u drugoj i narednim generacijama svih doseljenika iz kolonija, ne samo muslimana koje nisu bile integrirane jer to sve do nedavno, nije niti bila politika zbog "privremenosti". Notorna je činjenica da se u međuvremenu dogodila metastaza liberalnih vrednota do granica koje su izazvale reakciju tradicionalista na evropskoj desnici, a potpuno nerazumijevanje neintegriranih došljaka i njihovih potomaka. Tako se stvorila još jedna podjela, duboka i trajna – oko koncepta ograničenosti sloboda koja dijeli taj navodno monolitni evropski identitet i zametak je sukoba idejnih i ideoloških naravi kakvi su "krasili" Evropu stoljećima.

Doživljaj Evrope kao monolita vrijednosti, a što ona, iz svega što je i izbjeglička kriza demonstrirala, nije, navodi vodu na mlin teoretičarima sukoba civilizacija, odnosno iz ograničene vizure Alaina Finkelkrauta, sukoba Evrope s barbarima, jer je samo Evropa civilizacija.

Zbog ovoga se dobro upitati, što je to zapravo evropski identitet? Što to povezuje bugarskog pravoslavnog zemljoradnika ili finskog luteranskog vikend-alkoholičara i muslimanskog člana britanskog Doma lordova? Do 1991. godine bili su na suprotnim, hladnim ratom antagoniziranim polovima, izrazite ideološke podvojenosti i neprijateljstva te podozrenja. Širenjem pobjedonosne zapadne, i navodno slobodarske misli, gotovo su svi

Treći susret islama i Hrvatske također je stariji od 100 godišnjice priznanja Islama kao državne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, a smješten je u početke austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, punih 38 godina prije

ugurani u nefunkcionirajuću Uniju, teško birokratiziranu metastazu koja je počela jesti sve zdrave stanice. Podjele na bogate i siromašne, i između država i unutar država, feudalno raslojavanje, stavovi prema liberalnim vrednotama, samo su dio sve dubljih, većih i ozbiljnijih podjela unutar tog navodnog monolita. Svijet je mnogo veći od Evrope i evropske frustracije nisu niti svjetske niti univerzalne. U tom se smislu muslimani nalaze, mimo svoje volje, u epicentru interevropskih razmimoilaženja, i postaju dežurni krivac i jednima i drugima, i liberalima jer nisu dovoljno liberalni, i desnici jer se ne uklapaju u narativ o judeo-kršćanskoj civilizaciji Evrope.

Kriza različitih evropskih ideologija, njihovih ciljeva i vrijednosti postaje kriza identiteta koja se nastoji prebaciti na dežurnog krivca. Pri tomu je metoda, kojom se koriste i jedni i drugi, znanstvenom akribijom prikriti pokoju obavještajnu, podmetnutu izmišljotinu ili laž i, uz pomoć histeričnih medija, pretvoriti ih u aksiom i neupitni postulat navodne nekompatibilnosti islama i muslimana s modernošću, demokracijom i sekularnim društvom. Tako jedini prihvatljivi muslimani u toj izmišljenoj Evropi jesu oni koji ne drže do načela svojih uvjerenja, jedu svinjetinu, piju alkohol, izdvojeni su iz svojih zajednica. Pri tomu se zaboravljaju ista načela koja vrijede za "prave" Evropljane – individualizam i prakticiranje svojih uvjerenja, pa bio on i islamski jer je, po desničarima, Evropa valjda "kršćanski" teritorij. No, prisustvo muslimana u Hrvatskoj takvim se simplifikacijama i transpoziciji kolonijalnih kompleksa i djelom suprotstavlja. Muslimani jesu do zadovoljavajuće mjere integrirani u društvo, ni na koji način nisu radikalni, jer se njihovo prisustvo ne derivira iz kolonijalizma, odnosno iz osvojenih teritorija na drugim kontinentima u formi "gastarbeitera" s ograničenim vijekom trajanja. Oni, stoga, ne mogu niti biti ekstremni ili neprijateljski, jer su u Hrvatskoj osjećaju

doma i to kao Evropljani islamske vjere i/ili kulture. Zato evropski identitet Hrvatske ima potencijal biti bogatiji, moderniji od ostatka Evrope koja je "zaboravila" i svoje islamske korijene i svoju islamsku povijest. No, imati potencijal i ostvariti ga nije isto. Ostvarenje potencijala ovisi, prije svega, i o volji Hrvata i Hrvatske da i svoju "islamsku" povijest i dioništvo u toj civilizaciji, iz susreta u nekoliko perioda, prepoznaju, znanstveno valoriziraju, do one razine minucioznosti uspostavljene za ostatak historiografije, povijesti umjetnosti ili lingvistike.

Značajno je su da oba ta filozofa, a u Francuskoj su filozofi – usprkos svim njezinim padovima prošlih desetljeća, i dalje najutjecajniji dio intelektualne elite i dopušteno im je, kao Jupiteru, ono što nije ostalim intelektualnim volovima – sve donedavno, tj. do pojačanja tzv. islamskog terorizma na tlu Evrope bila izrazito agnostička, protuklerikalna i vrlo kritična prema evropskom kolonijalnom nasljeđu i svim njegovim negativnim posljedicama. Zanimljivo je kako su za vrijeme desnog ili lijevog terorizma, 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća u Evropi, osuđivane pojave i to kao degenerativni izdanci ideologija, ali ideologije same ne, a posebno ne njihovi ontološki i epistemološki počeci.

Kao takvi, bili su suprotivi (poput Marulićeve *Molitve suprotive Turkom* kao jedne od osnova hrvatskog identiteta) zvaničnim stavovima Katoličke crkve (inače superdominantne vjerske zajednice u ultrasekularnom francuskom društvu) o kršćanskom, odnosno u nekim modalitetima judeo-kršćanskom (zbog kontinuitete priznavanja Starog zavjeta, iako je kršćanska verzija drukčija od jehudijske) identitetu Evrope, doduše s prosvjetiteljskih i agnostičkih stajališta, tvrdeći kako je redukcionizam evropski moderan i složen identitet svoditi samo na vjerski, pa makar on poprimio i šire civilizacijske oznake. Evropski muslimani pridružili su im se u kritici tvrdeći kako je islam koji je u tri civilizacijska perioda dolazio, pa u dva bio skoro potpuno

protjeran sa svetog evropskog tla, ostavio itekakav trag na razvoj znanosti, filozofije i evropske civilizacije u cjelini, od stoljeća sedmog kako bi rekli Hrvati jer od tada traju intenzivni kontakti i suživot nove, mlade i poletne islamske civilizacije s ostacima helenističkog svijeta, Bizantom, ali i zapadnog rimskog carstva, odnosno Evropom i zapadnim Mediteranom čija kristijanizacija traje stoljećima, paralelno s islamizacijom Iberskog poluotoka, Sicilije i južne Italije. Stvarno se kristijanizacija evropskih naroda dovršava tek u 10. stoljeću po Miladu, dok je islam institucionalan i "državan" u današnjoj Španiji, Portugalu i Siciliji od 8. sve do kraja 15. stoljeća. Već u 14. stoljeću, zahvaljujući osmanskom prodoru, institucionalizira se na Balkanu i u istočnoj Evropi, gdje ostaje do danas na područjima na kojima rekristijanizacija nije provedena temeljito.

Prvi susret Hrvatske sa Islamom

No, da se utjecaj islama i prije Osmanlija u ovom dijelu Evrope ne bi zanemario, treba spomenuti prisustvo ismailitskih muslimana u službi mađarskih vladara već u 10. stoljeću, kao i arapske kolonije u Dalmaciji, odnosno na istočnoj obali Jadrana, sve do Lošinja u 9. i 10. stoljeću. U jednom od svojih najboljih romana, *Mirisi, zlato i tamjan*, hrvatski pisac Slobodan Novak prikazuje lik starice čiju smrt priželjkuju njezini mlađi skrbnici, a koja u staračkom ludilu iskazuje strah od Saracena. Radnja romana smještena je u 20. stoljeće, a starica se panično boji Saracena, evropeiziranog arapskog izraza Šuruqijun (istočnjaci), dakle Arapa koji, što ratnom, što trgovačkom mornaricom dolaze na obale "evropskog", zapravo bizantskog Mediterana u 8. i 9. stoljeću. Narativ o opasnim i divljim Arapima, koji ništre sve pred sobom, prisutan je u svijesti jedne literarne starice, ali i autora romana punih jedanaest stoljeća. Takav, sustavno ponavljan i ugrađen u podsvijest koja se ispoljava u predsmrtnoj agoniji, postaje ukorijenjenom predrasudom, a u kombinaciji sa beznadežnim neznanjem postaje nepoznat objekt, objekt straha i njegove posljedice – mržnje. Na jednom kraju dubrovačkog Straduna stoji spomenik osrednje umjetničke kvalitete izvjesnom Orlandu, kako su na toskanskom jeziku, koji je bio službeni u Dubrovačkoj republici, zvali Rolanda jednog od mitskih junaka borbe evropskih vlastodržaca protiv Saracena. Dubrovački je spomenik hommage još jednom mitu vezanom za toga epskog junaka, njegovu navodno presudnu ulogu u obrani Raguse (jer se tako grad službeno zvao sve do bosanskog vladara Kulina bana) od divljaka s Istoka u 8. stoljeću.

Jedan od stupova nacionalne ideologije Hrvata je i hiljadugodišnja vjernost hrvatskog naroda rimskom biskupu koja se veže na papinsku poslanicu knezu Branimiru, isprva franačkom vazalu, kojom zahvaljuje na njegovoj potpori u borbi za kršćanske duše s Bizantom, kasnijim centrom pravoslavne crkvene misli i prakse, odnosno helenističke, dominantno grčke tradicije, naspram novijoj dominantno latinskoj u Rimu

Mnogi će hrvatski historičari ovaj period u ukupnom trajanju od skoro 300 godina, u kojem je najveći dio današnje Hrvatske bio pod Bosanskim ejaletom, visoko autonomnim političko-pravnim teritorijem unutar Osmanskog carstva, proglasiti ključnim za početke formiranja nacionalne svijesti Hrvata. Dakle, antiturski, kršćanski ratovi protiv nadirućih muslimana koji u predaji i književnosti postaju "Turcima" nosivi su okvir hrvatske nacionalne misli i mitologije

Ragusa, unatoč tomu, s Arapima uspostavlja prisnu trgovačku saradnju koje se proteže kasnije sve do mamelučke vlasti u Egiptu i nastavlja i nakon što je Sultan Selim Yavuz porazio Memluke i osvojio Egipat za Osmanlije. Ovdje je značajno primijetiti da se upoznavanje južnih, ali i ostalih Slavena s islamom dešava paralelno s kršćanstvom, a da arapski geografi, historičari i putopisci koji prate ekspedicije prema sjeveru Mediterana bilježe postojanje slavenskih plemena, njihovih običaja (naprimjer – trgovine kunskim kožicama), ali svoj interes ograničavaju na priobalni pojas Dalmacije, ne zamarajući se dešavanjima iza surih planina, u Zagorskoj Sklaviniji, kako ju naziva Pop Dukljanin, čiji se ljetopis među historičarima smatra nevjerodostojnim izvorom. Iz drugih izvora, međutim, znano je da su muslimani bili prisutni u Slavoniji, Srijemu, sjeverozapadnoj Bosni i Srbiji u tom vremenu. Zbog toga je sasvim opravdano taj period paralelne prisutnosti kršćanstva i islama u Evropi ranog srednjeg vijeka promatrati i kao prvi susret današnje Hrvatske sa islamom te prve tragove muslimanske baštine u Hrvatskoj.

Zanimljivo je, također, da se oni podudaraju i s formiranjem prvih državnih tvorevina Južnih Slavena i Hrvata, a tek se treba istražiti kakav je i koliki bio utjecaj te civilizacijske matrice na njihov razvoj. Naime, jedan od stupova nacionalne ideologije Hrvata je i hiljadugodišnja vjernost hrvatskog naroda rimskom biskupu koja se veže na papinsku poslanicu knezu Branimiru, isprva franačkom vazalu, kojom se zahvaljuje na njegovoj potpori u borbi za kršćanske duše s Bizantom, kasnijim centrom pravoslavne crkvene misli i prakse, odnosno helenističke, dominantno grčke tradicije, naspram novijoj dominantno latinskoj u Rimu. S obzirom na vrlo oskudne i često kontradiktorne izvore (miješanje termina Slaven i Hrvat ili Srbin, Bosanac, Bošnjanin, Dukljanin i slično), stvarno stanje eventualne vjernosti hrvatskog naroda Papi ne može biti do kraja izvjesno, posebno imajući u vidu postojanje muslimanskih kolonija baš u Branimirovu realmu, odnosno dijelu theme Dalmacije koju Bizant ne kontrolira. Nadalje, utjecaj sicilijanskih i južnotalijanskih muslimanskih vladara na Dalmaciju također nije istražen, a nesumnjivo je da je morao postojati jer je njihova vlast potrajala ukupno dulje od 400 godina, a utjecaj preko arapski obrazovanih normanskih kraljeva i njihovih legata, još i dulje. Arapski termini u evropskim jezicima danas nemaju alternativu, a vezani su za razvoj znanosti, tehnologije i tehnike. Alkohol, admiral, algoritam, logaritam, algebra, magazin, azimut, zenit, cifra, tarifa, ček, rizik, majmun, limun, ruža, sapun, kositar… samo su neke. Također, a u svjetlu Brucknerovih dilema i Finkelkrautovih proizvoljnosti, nije zgorega prisjetiti se jedne zaboravljene povijesne epizode iz 9. stoljeća.

Car Svetog Rimskog Carstva (sveto je jer ga je "posvetio" Papa, Pontifex Maximus – veliki mostograditelj, okrunivši Karla Martela, merovinškog Maior domusa za cezara države koja je zaprimala najveći dio teritorija propalog Zapadnog Rimskog carstva) Karlo Veliki obraća se pismom bagdadskom halifi, Harunu al-Rašidu da mu pripomogne u organizaciji države, posebno u sektoru obrazovanja i nauke. Pismo je začinjeno izrazima divljenja zbog Karlove spoznaje o dostignućima Abbasijskog hilafeta. Bagdadski vladar mu promptno odgovara i prima njegovo izaslanstvo, otvara mu vrata univerziteta, instituta i biblioteka i omogućava transfer znanja i tehnologije, *free of charge* i bez prava intelektualnog vlasništva. Darovima pridodaje i slona koji je obitavao u malom zoološkom vrtu u Aachenu koji je Karlo veliki otvorio za proučavanje životinjskog svijeta. Karla velikog Slaveni, njegovi vazali, toliko cijene da njegovo ime malo modificiraju i daju mu značenje suverena – kralj. No, istovremeno, dobar dio njih stavlja se u službu njihovih nasljednika, od Fatimija u Siriji i Ifrikiji, do Umevija u Endelusu kao inženjeri, generali, eunusi.

Prvi susret islama i današnje Hrvatske, dakle, znatno je stariji od stote godišnjice priznanja islama kao državne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, gotovo 1100 godina star, i smješten je u osvit državnih nukleusa Hrvata i Južnih Slavena koji su kasnije, u različitim periodima dosizale punu i međunarodno priznatu državnost kao i dramatične promjene granica i političkih centara.

Drugi susret ili sraz

Drugi susret Hrvatske i islama prošao je u dramatičnijim okolnostima. Naime, civilizacijski oplemenjena višestoljetnim

islamskim utjecajem, politički konsolidiranija i sve samosvjesnija Evropa, odnosno njezin zapadni dio, rast Osmanskog carstva vidi kao prijetnju i teritorijalne dobitke Osmanlija u istočnoj i jugoistočnoj Evropi smatra direktnom prijetnjom opstanku tada mladog, humanizmom i počecima renesanse, dinamiziranog civilizacijskog kruga, čiji je jedan od motora Katolička crkva. Zbog toga se, uz ideološki instrumentarij sukoba kršćanstva i islama, u čemu ne zaostaju niti osmanski vladari, pokreću ratovi, tzv. protuturski ratovi, čiji se dio vodi i na teritoriju današnje Hrvatske. Mnogi će hrvatski historičari ovaj period u ukupnom trajanju od skoro 300 godina, u kojem je najveći dio današnje Hrvatske bio pod Bosanskim ejaletom, visoko autonomnim političko-pravnim teritorijem unutar Osmanskog carstva, proglasiti ključnim za početke formiranja nacionalne svijesti Hrvata. Dakle, antiturski, kršćanski ratovi protiv nadirućih muslimana koji u predaji i književnosti postaju "Turcima" nosivi su okvir hrvatske nacionalne misli i mitologije. Pri tomu se, sve donedavno, znanstveno zanemarivala stvarnost života na "okupiranim" teritorijima, njihov civilizacijski napredak i ostvarenja. Nastala je "velika praznina", u historiografiji, i, što je još važnije, u narodnoj svijesti, narativ o tristotinjak godina "turskog zuluma" nad Hrvatima, a za što se, osim slabašnih književno-romantičarskih i politiziranih, propagandističkih predodžbi iz mašte (Marulić, Mažuranić, Andrić…) nisu davali nikakvi argumenti.

Zanimljivo je da su tragovi nematerijalne kulture drugog susreta Hrvatske sa islamom ušli u nacionalistički imaginarij pa se hrvatskima imaju smatrati i riječi poput dušmanina, barjaka (iskr. od tur. – bajrak), pa i zuluma (od ar. – zhulm – nasilje). O tragovima u standardnom jeziku Hrvata, o književnom da i ne govorimo, trebalo bi pisati ozbiljne znanstvene radove. Ovdje ćemo spomenuti boju, bubreg, kat, jastuk, kavu, čaj, rakiju, bakar, čelik, kalaj, čelo, džep, bunar, čarapu, čizmu, dućan, hajduka ili pak čekrk, avliju, kapiju, samar, džak, kuršum, bekriju, bećara, amajliju, dolap, alku, harambašu i haramiju… Materijalna se kultura, odnosno njezini tragovi, tek stidljivo otkrivaju, pomalo obnavljaju i mogu pružiti i dokaze o malo drukčijoj slici stvarnosti "turskog zuluma" u Slavoniji, Dalmaciji, Lici, Moslavini. Iako sustavno, do iskapanja temelja, uklanjani ili bitno prenamijenjeni, ti spomenici markiraju dosege civilizacije i to na njezinim rubovima, pod stalnom ratnom prijetnjom, pljačkaškim pohodima, paležima i sličnim uvjetima. Sulejmanov, odnosno Sinanov most u Osijeku, do početka 20. stoljeća najdulji ikada izgrađen most na svijetu, sama osječka tvrđa, nastala na osnovi osmanske utvrde, grad Požega koji nije bio urbanom cjelinom sve do formiranja Bosanskog pašaluka, džamija u Đakovu, pretvorena u crkvu Svetog Juraja, džamija na kliškoj utvrdi, Maškovića han u Vrani tek su mali dio civilizacijskog nasljeđa osmanske vlasti u Hrvatskoj, odnosno drugog susreta islama i Hrvatske. Kako je dobar dio tih krajeva, pod upravom Mađarske, Venecije i Bosne, prije osmanskog osvajanja bio slabo naseljen i vrlo siromašan, tako je bilo potrebno, tokom stoljeća, naseliti veći dio, u međuvremenu islamiziranih Bošnjaka koji su zapravo, uz dio domaćeg, hrvatskog i mađarskog stanovništva, nositelji ukupnog civilizacijskog hoda naprijed. No, logika Augsburškog mira – *cuius regio, eius religio*, unatoč i ograničenim dometima Vestfalskog mira (suverenitet, nemiješanje u unutrašnje stvari, suživot, doduše samo katoličke i luteranske vjere) te interkulturnom i dijelom multikanonskom osmanskom poretku, pobijedila je nakon Velikog rata i u manje od stoljeća dogodio se kulturocid i skoro potpun nestanak tragova islamske prisutnosti, tog Drugog susreta s islamom, iz Mađarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. No, tada su i zacementirane današnje granice Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom i uspostavljen temelj za njihovu buduću suradnji u prožimanje. U kasnijim fazama Reconquiste, Evropa je nastojala barem djelimično očuvati spomenike islamske civilizacije, pa su okupacijske vlasti dobivale i određene uvjete čuvanja identiteta, prvenstveno Bošnjaka u Bosni i Novopazarskom sandžaku, ali znatno manje u Srbiji, naprimjer.

Drugi susret Hrvatske i islama također je znatno stariji od stote godišnjice priznanja islama kao državne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, gotovo 600 godina star, i smješten je u politički, vojno i ekonomski te kulturno zaokružen civilizacijski krug, a ostavio je velike tragove u materijalnoj i nematerijalnoj kulturi hrvatskog i drugih naroda koji danas u njoj žive.

Treći susret ili prožimanje

Treći susret islama i Hrvatske također je stariji od 100 godišnjice priznanja islama kao državne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, a smješten je u početke austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, punih 38 godina prije. Iako Corpus Separatum unutar imperije i, do aneksije 1908., formalno "samo" okupirana, Bosna i Hercegovina postaje teritorija emisije studenata, radnika i obrtnika, a nakon stvaranja zajedničke države Južnih Slavena i intelektualaca različitih profila na teritoriju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije koji se s vremenom, u nekoliko generacija, u tim zemljama i naseljavaju. Najviše u gradovima – Zagrebu, Osijeku, Dubrovniku, te kasnije Splitu, Sisku, Rijeci i Istri, nakon što je odlukama AVNOJ-a i ZAVNOH-a pripala Hrvatskoj. Najveći broj tako doseljenih i nastanjenih muslimana su Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine, iz koje je Berlinskim kongresom izdvojen Novopazarski sandžak i pripojen tada formiranom Kosovskom vilajetu. Taj trend se unekoliko mijenja nakon formiranja jugoslavenske države kada iz Sandžaka, Kosova i Makedonije te Južne Srbije počinju pristizati Albanci i Bošnjaci koji nisu bili pod austrougarskom upravom. S obzirom na unapređenja standarda Vestfalskog mira, odredbi o čuvanju identiteta i kulturno-historijskog nasljeđa muslimana u osvojenim zemljama (osim u slučaju Srbije kojoj je dopušteno gotovo u potpunosti ponoviti zatiranje tragova materijalne kulture, učinjeno u Slavoniji, Dalmaciji, Lici te Mađarskoj tokom 18. stoljeća), pripomogle su da doseljeni muslimani različitih etničkih i nacionalnih identiteta, uz određenu prilagodbu kulturnim normama Zapada, a kod Bošnjaka i punu bliskost jezika, u određenoj mjeri integriraju u

Prvi susret islama i današnje Hrvatske, dakle, znatno je stariji od stote godišnjice priznanja islama kao državne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, gotovo 1100 godina star, i smješten je u osvit državnih nukleusa Hrvata i Južnih Slavena koji su kasnije, u različitim periodima, dosizale punu i međunarodno priznatu državnost kao i dramatične promjene granica i političkih centara

relativno kratkom roku, katkada u jednoj generaciji.

Kako je raslo učešće tih muslimana u sve većem broju sfera društvenog života tako je i njihova prisutnost, napose Bošnjaka, postala vidljivijom, ali neupadnom zbog male brojnosti, a s obzirom na njihovu otvorenost kao i "evropeizaciju", odnosno modernizaciju kulturnog, preporodnog identiteta Bošnjaka u Bosni, stupanj integracije bio je visok. U tom smislu, a potaknuti činjenicom priznanja islama državnom vjerom Austriji i Mađarskoj 1912. godine, nakon aneksije Bosne i Hercegovine, zastupnici Sabora Hrvatske i Slavonije 1916. godine donijeli su sličan zakon. Formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, započinje razdoblje intenzivnijeg doseljavanja muslimana, najviše iz Bosne, njihovo vjersko i građansko organiziranje, ostvaraju se mesdžidi u Osijeku, Zagrebu i Dubrovniku, formiraju se kulturna i druga građanska udruženja, a povećava se i učešće u javnom životu. No, osim za kratko vrijeme NDH i njezine politike priznanja Bošnjaka kao islamskog dijela hrvatskog naroda, jer je cijela BiH bila okupirana i državno-pravno formalno integrirana u tu tvorevinu, u političkom i diplomatskom životu Bošnjaci iz Hrvatske nisu uzeli gotovo nikakvog učešća. Čak se za vrijeme socijalističke Jugoslavije i formalne ravnopravnosti to učešće nije povećalo. No, kulturna i društvena interakcija jeste. Utjecaj muslimana, velikom većinom Bošnjaka u znanosti, kulturi, tehnici i medicini postaje prepoznatljiv, sa znatno većim relativnim učešćem od učešća u stanovništvu. Istovremeno traju i procesi doseljavanja radništva u industrijske centre te njihova, u početku stidljiva, organizacija oko Islamske zajednice koja je, kao i u "tradicionalnim" centrima prisustva, prerasla u nove forme građansko-političkog organiziranja krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog stoljeća.

Hrvatska se bez problema, u fazi stjecanja nezavisnosti, oslanja na to stanovništvo koje, opet u znatno većem relativnom učešću, sudjeluje u obrani zemlje i njezinoj političkoj i međunarodnoj promociji. Unatoč razmimoilaženjima oko politike prema Bosni i Hercegovini, te kasnijeg kratkotrajnog tvrdoglavog odbijanja priznavanja punog statusa nacionalne manjine Bošnjacima, a na fonu ugovora koje je s Vatikanom potpisala mlada Republika Hrvatska, već 2002. godine potpisan je Ugovor s Islamskom zajednicom kojim su regulirani njezin status, prava i obaveze. Istovremeno, Ustavnim zakonom i paketom izbornih zakona priznat je status nacionalne manjine Bošnjacima i regulirana su njihova prava. No, za razliku od Albanaca koji su počeli popunjavati manjinske kvote i na odgovornim društvenim položajima, s Bošnjacima to još nije slučaj, pa se nalazimo u svojevrsnom paradoksu integracije muslimana i afirmacije hrvatskog modela integracije u Evropskoj uniji, a izostanka integracije njihova nosivog elementa u Hrvatskoj – Bošnjaka. Jedan od razloga mogao bi biti i u hiperprodukciji političkih, kulturnih i kulturno-umjetničkih asocijacija, u kombinaciji s ustavnim vijećima nacionalnih manjina, pri čemu se, tako atomizirani, politički zahtjevi i stremljenja Bošnjaka ne čuju.

Muslimani u Hrvatskoj danas svoje prisustvo dokazuju novim tragovima materijalne kulture, od vjerskih objekata (Islamski centri u Zagrebu – 1987, Rijeci 2013, Sisku i Puli – u izgradnji te Osijeku – izrada Glavnog projekta), kulturne produkcije, izdavaštva, knjiga i časopisa (poput "Behara"). Dokazuju prisustvo u znatno manjoj mjeri i u političkom životu, prvenstveno kroz medijski isforsiran isključivo manjinski ili samo vjerski rakurs. No, zbog sve izglednijeg pristupanja Bosne i Hercegovine i ostatka Balkana Evropskoj uniji, za očekivati je da će se stupanj interakcije i integracije, uz izbjegavanje zamki asimilacije, povećavati.

Treći susret Hrvatske i Islama također je stariji od 100 godišnjice priznanja Islama kao državne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, gotovo 50 godina, i smješten je u politički, vojno i ekonomski te kulturno promjenjiv civilizacijski krug, a procesi koje je započeo i danas traju i podložni su regionalnim i globalnim mjenama, ali i tradicijom suživota, odnosno kulturne interakcije koja se pokazuje rezistentnom na recentne izazove kulturnog monolitizma i negacije pluralizma. Na muslimanima Hrvatske je da to djelom i pokažu i da se, zbog straha, ne povuku u lažnu sigurnost geta, već da uzmu učešća u afirmaciji Hrvatske kao države koja različitost prepoznaje i priznaje i to u širem kontekstu Evrope, dok je na Hrvatskoj da to djelovanje institucionalizira i ne padne u zamku prvenstveno nacionalne asimilacije kao rješenja. ■

Monografija koja je otkrila zaboravljenu orijentalno-islamsku kulturu u Hrvatskoj

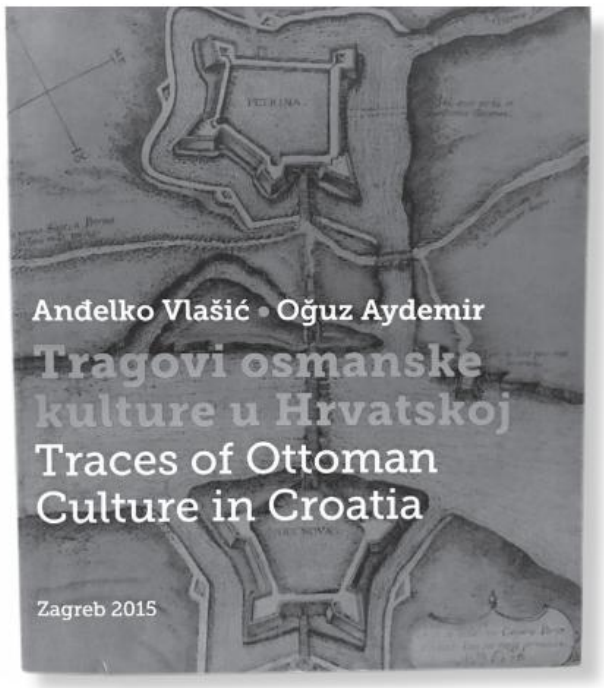

Jedna četvrtina ukupnog stanovništva koje je živjelo u Slavoniji u 16. stoljeću bili su muslimani koji su u većini slučajeva živjeli u gradovima, a Osijek i Požega bili su najveća muslimanska naselja. Kao i drugi muslimani koji su živjeli u Lici, na Kordunu i u Dalmaciji, svi do jednog bili su primorani napustiti svoje domove do kraja 1699. godine. To je bio prvi primjer čišćenja muslimana u toj regiji

Piše: **Hamza Ridžal**

Stotinu godina od institucionalnog priznanja islama u Hrvatskoj navršilo se 27. aprila. Tom su prilikom predstavnici 50 muslimanskih zajednica iz Evrope obilježili taj važni jubilej, no malo je poznato da je islam u Hrvatskoj bio prisutan od davnina, što je vidljivo u tragovima orijentalno-islamske kulture, u stotinama građevina koje su danas nerijetko tek ruševine zarasle u travu. Također, višestoljetno prisustvo orijentalno-islamske kulture vidljivo je i u jeziku. Hrvatski jezik preuzeo je iz orijentalnih jezika nekoliko hiljada riječi koje su i danas u upotrebi, a koje Hrvati doživljavaju kao svoje. Ipak, raznolikost kulturne ostavštine orijentalno-islamske kulture u Hrvatskoj bila je nerijetko zanemarena, a tek je prošle godine urađen prvi ozbiljan pregled bogatog kulturnog naslijeđa.

"Nisam naišao na sustavne preglede hrvatske kulture i umjetnosti koji se bave kulturnim slojem iz vremena Osmanlija. Sve me to potaknulo da svoje malo intimno istraživanje osmanskih tragova u Hrvatskoj sintetiziram i uz pomoć mladog hrvatskog povjesničara i turkologa Anđelka Vlašića pretvorim u knjigu. Ponajprije sam želio pridonijeti tome da se na jednom mjestu, u mediju knjige koji mi je osobno najbliži, predstave fragmenti i tragovi osmanske kulture u različitim baštenskim oblicima, bilo pokretnim i nepokretnim, materijalnim i nematerijalnim, i da se osmanska

Tragovi osmanske kulture u Iloku

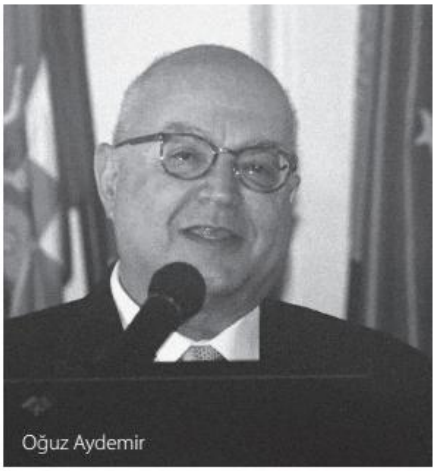
Oğuz Aydemir

Anđelko Vlašić

Nažalost, ova je značajna monografija, prva u domeni sveobuhvatnog istraživanja zaboravljene i prešućene hrvatske povijesti, ostala nezapažena u mnoštvu događanja koje je Mešihat Hrvatske priredio povodom 100. jubilarne godišnjice institucionalnog priznanja islama

kultura približi današnjoj publici na temelju biografskih crtica o ličnostima koje su djelovale u Hrvatskoj u vrijeme Osmanskog Carstva“, piše Oğuz Aydemir, turski industrijalac i agilni kulturni aktivist s hrvatskom adresom, koji je s mladim hrvatskim povjesničarem i turkologom dr. Anđelkom Vlašićem priredio monografiju *Tragovi osmanske kulture u Hrvatskoj*. Nakladnik je turska Izdavačka kuća “Denizler Kitabevi”, a uz autore, jedan od predgovarača jeste i turski ambasador u Republici Hrvatskoj NJ. E. Ahmet Tuta.

Nažalost, ova je značajna monografija, prva u domeni sveobuhvatnog istraživanja zaboravljene i prešućene hrvatske povijesti, ostala nezapažena u mnoštvu događanja koje je Mešihat Hrvatske priredio povodom 100. jubilarne godišnjice institucionalnog priznanja islama.

Saborski zastupnik Goran Beus Richembergh, predsjednik Hrvatsko-turske udruge prijateljstva, također u predgovoru knjizi ističe da bi savremeno prepoznavanje brojnih utjecaja Turske na Hrvatsku bilo nemoguće da nema bogate tradicije i baštine koja u pojedinim dijelovima Republike Hrvatske svjedoči upravo o višestoljetnim Osmanlijama.

Rastrgnuta Hrvatska

Osvajanjem Bugarske, Grčke, Srbije i Bosne, Osmansko carstvo postalo je ozbiljna prijetnja teritorijama koje danas ulaze u sastav Republike Hrvatske, a koje su tada bile dio Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva. Anđelko Vlašić i Oğuz Aydemir ističu da su Osmanlije u drugoj polovini 15. i prvoj polovini 16. stoljeća u nekoliko navrata prodrli u hrvatske zemlje, ponajviše u srednju Hrvatsku i Dalmaciju, a osmanska je konjica stigla i do teritorija koji danas pripada Sloveniji. Najvažnija bitka odigrala se na Krbavskom polju u Lici u kojoj su Osmanlije nanijele težak poraz hrvatskoj vojsci. “Osmanska vojska koja se borila u bici na Krbavskom polju bila je pod zapovjedništvom Hadima Jakub-paše, sandžakbega Bosne. Hrvatsku vojsku predvodio je Emerik Derenčin, ban Hrvatske (ta se titula dodjeljivala upravitelju dijela kraljevstva, obično neke pokrajine, u ime kralja). Loša taktika hrvatskih snaga i njihov izbor otvorene bitke s mnogo iskusnijom osmanskom konjicom imali su za posljedicu potpuni poraz hrvatske vojske. U toj je bici život izgubila glavnina hrvatskog plemstva. Osmanlije nisu imali izravnih teritorijalnih dobitaka, ali upravo nakon te bitke, Osmansko Carstvo u narednim se desetljećima postupno širilo prema južnoj Hrvatskoj”, pišu autori.

U ljeto 1526. godine Osmanlije osvojile hrvatske gradove Slankamen, Petrovardin, Vukovar, Ilok, Erdut i Osijek. Nakon što je podignut znameniti drveni most preko rijeke Drave, osmanska vojska predvođena sultanom Sulejmanom nastavila je put prema Mađarskoj, gdje je iste godine, u bici na Mohačkom polju, porazila snage Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva. Iako je hrvatska vojska bila potpomognuta vojnim formacijama iz Bavarske, Poljske, Svetog rimskog carstva i Papinske države, navode Vlašić i

Aydemir, Osmanlije predvođene Ibrahim-pašom Paržaninom, Bali-begom Malkočevićem, Behram-pašom i Gazi Husrev-begom svejedno su ih porazile. Što se tiče središnjih i južnih dijelova Hrvatske, Osmanlije su 1522. godine osvojile značajne utvrde Knin i Skadin, a do 1527. godine pale su sve hrvatske utvrde u Dalmaciji, osim utvrde Klis. "Tako je 1527. godine Hrvatska bila rastrgana osmanskim osvajanjima: golemi dijelovi Dalmacije, središnje Hrvatske, Slavonije i Srijema bili su pod osmanskom vlašću", ističu Vlašić i Aydemir.

Do druge polovine 16. stoljeća osmanski pritisak na granice Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva dostigao je vrhunac, a sve do bitke kod Siska 1593. godine hrvatska vojska nije uspjela nanijeti značajniji poraz Osmanlijama. "Ta je bitka bila prekretnica u hrvatsko-osmanskim borbama koje su do tog trenutka trajale stotinu godina (1493–1593). Pobjeda u toj bici bila je preduvjet za stvaranje malenog neovisnog područja vojne granice koje bi nadziralo granične teritorije i zaustavilo osmansko napredovanje", pišu Vlašić i Aydemir. Ratovi između osmanske i hrvatske vojske trajali su sve do kasnog 17. stoljeća, a u prenošenju velikog broja podataka iz monografije fokusirat ćemo se na utjecaje orijentalno-islamske kulture koji su značajno odredili hrvatsku kulturu i jezik, a koji su bili osjetni i u vremenu nakon osmansko-hrvatskih ratova.

Petrinja je osnovana kao osmanski grad

Uoči bitke kod Siska 1592. godine, Osmanlije su osnovale svoj prvi i jedini grad na teritoriji današnje Hrvatske. Riječ je o Petrinji. Osmanska je vojska prvi put osvojila Petrinju 1531. godine, ali ubrzo ju je preotela hrvatska vojska. Odlukom Hrvatskog sabora 1543. godine, stara petrinjska tvrđava uništena je zbog toga što je postojala opasnost da još jednom padne u ruke Osmanlija i tako postane osmansko uporište u vojnom pohodu na sjevernu Hrvatsku. Kada su je osmanske snage pod bajrakom Hasan-paše Predojevića ponovo osvojile 1592. godine, Petrinja je premještena na novu lokaciju zbog toga što je na ušću rijeke Petrinjače sagrađena osmanska tvrđava.

Nakon poraza Osmanlija u bici kod Siska, hrvatska vojska prevođena habsburškim nadvojvodom Maksimilijanom osvojila je petrinjsku tvrđavu. Iako je još dugo postojala prijetnja ponovnog osvajanja tvrđave, Osmanlije nikada nisu uspjele povratiti svoj jedini grad-utvrdu podignutu na teritoriji Hrvatske

Jedini sačuvani minaret iz 16. stoljeća u Drnišu

Tokom osmanskih vremena, prema svjedočenju Evlije Čelebije, u gradu Drnišu bilo je 200-300 kuća i pet džamija. U grad je stizala svježa voda s obližnjih planina i postojalo je nekoliko mostova na rijeci Čikoli. Drniš je očuvao svoju važnost tokom osmanske vlasti. Imao je status kasabe, a 1528. godine postao je središte osmanske upravne jedinice koja se zvala nahija. U Drnišu postoje mnoge zgrade koje potječu iz osmanskoga vremena, a očuvane su i danas. Razlog za to može se pronaći u riječima Evlije Čelebije, koji je zapisao da su sve zgrade u Drnišu građene od trajnog materijala zbog straha da bi mogle izgorjeti u nekom od ratova. "U baroku jedina preostala džamija koju su sagradili Osmanlije pretvorena je u katoličku crkvu sv. Ante Padovanskog. Danas se ta džamija s klasičnom kupolom iz 16. stoljeća restaurira. U Drnišu je postojala i kula sa satom, tj. sahat-kula koju je srušila mletačka vojska nakon što je osvojila grad. U gradu postoje i ostaci minareta, jedinog takvog očuvanog spomenika u Hrvatskoj iz 16. stoljeća. Taj minaret bio je od fino obrađenoga kamena, a okrugli toranj utvrde i danas je dobro očuvan", zabilježili su Vlašić i Aydemir

Sulejmanov most u Osijeku

Sulejmanov most bio je arhitektonsko čudo svoga vremena. Tokom povijesti nastale su mnoge priče i legende o gradnji tog mosta, njegovoj veličini i izgledu. Most je sagrađen prema naredbi sultana Sulejmana Veličanstvenog i sastojao se od brodova povezanih preko rijeke Drave, a dijelovi mosta koji su prelazili preko močvare sastojali su se od drvenih dasaka povrh drvenih stupova. Glavni razlog za gradnju mosta bila je potreba da velika osmanska vojska prijeđe močvare, koje i danas postoje u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, na svom putu prema Mađarskoj i dalje prema Beču. "Most je sagrađen 1566. godine nakon nekoliko neuspješnih pokušaja tijekom kojih je visoka razina vodostaja Drave uništavala strukturu od povezanih brodova. Tijekom ratova između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva most je zadobio djelomična oštećenja, pa je u nekoliko navrata dograđivan. Jedna od bolje poznatih epizoda uključivala je hrvatskoga bana Nikolu Zrinskoga i njegov napad na Osijek 1664. godine, kada je zapalio most. Zrinski je uništio palanku (trajni logor koji se nalazio uz utvrđenje) u Dardi i uspio otjerati osmanske snage odande prema Osijeku. Opljačkao je i spalio predgrađe Osijeka, ali kad je shvatio da ne može zauzeti grad, zaputio se natrag preko mosta. Nakon što ga je prešao, prije odlaska iz toga područja naredio je da ga se zapali. Vijest o tom junačkom djelu brzo se proširila Europom. Most je kasnije ponovo sagrađen i posve ga je uništila tek austrijska vojska 1686. godine. Pisani izvori nisu pouzdani kad su u pitanju točne dimenzije mosta, ali može se reći da je bio dug između 6.500 i 8.000 m te širok 5,5 do 10 m. Podaci o vremenu koje je bilo potrebno za njegovu gradnju kao i o broju ljudi koji su sudjelovali u tome također variraju. Podaci upućuju na to da je most sagrađen tijekom deset do sedamnaest dana i da ga je gradilo 20.000 do 25.000 tisuća ljudi", pišu Vlašić i Aydemir.

"Riječ je o jedinom gradu kojeg su Osmanlije sagradile tijekom svoje vladavine u Hrvatskoj. Naredbu za gradnju petrinjske tvrđave izdao je Hasan-paša Predojević. Tvrđava je sagrađena od kamena, drva i blata, a osmanski graditelji bili su bez premca u takvom načinu gradnje. Njezina lokacija nudila je mogućnost idealne obrane, a utvrda je također na istočnoj i južnoj strani bila okružena jarkom kroz koji se usmjerilo rijeku Petrinjčicu", pišu Vlašić i Aydemir. Petrinjska tvrđava trebala je poslužiti osmanskoj vojsci za osvajanje Siska, Turopolja i Zagreba. Ipak, nakon poraza Osmanlija u bici kod Siska, hrvatska vojska prevođena habsburškim nadvojvodom Maksimilijanom osvojila je petrinjsku tvrđavu. Iako je još dugo postojala prijetnja ponovnog osvajanja tvrđave, Osmanlije nikada nisu uspjele povratiti svoj jedini grad-utvrdu podignutu na teritoriji Hrvatske.

Sustavno uništavanje osmanske baštine

Mjesta s preostalom osmanskom baštinom u Hrvatskoj mogu se danas naći u Slavoniji, Dalmatinskoj zagori i Lici, ali je većinom riječ o loše očuvanim lokalitetima. "Broj sačuvanih osmanskih spomenika malen je zbog sustavnog uništavanja lokaliteta koji su predstavljali ostatke osmanske vladavine u tim krajevima. Taj se proces odvijao u prvim godinama nakon povlačenja Osmanskog Carstva iz hrvatskih zemalja, to jest, većinom početkom 18. stoljeća. Primjeri osmanske arhitekture klasičnog razdoblja, koji se mogu vidjeti u slavnim središtima gradova Istanbula i Edirnea, nekoć su se mogli vidjeti i na području današnje Hrvatske gdje su se također gradile džamije, mostovi, česme, hamami i škole. Nažalost, nakon habsburškog osvajanja, mnoga od tih remek-djela uništili su habsburški vlastodršci i samo ih je nekolicina preživjela do danas", pišu Vlašić i Aydemir. Određeni broj objekata izgrađenih u duhu orijentalno-islamske kulture adaptiran je kako bi služio novoj svrsi. Tako su neke džamije pretvorene u katoličke crkve, određene osmanske tvrđave nastavile su služiti svojoj svrsi kao vojni kompleksi austrijske vojske. Nadalje, osmanski mostovi i vodovodi nastavili su se koristiti dugo nakon osmanskog povlačenja iz Hrvatske.

"Što se tiče osmanskog muslimanskog stanovništva hrvatskih pokrajina koje su Habsburgovci osvojili od Osmanlija, otprilike jedna četvrtina ukupnog stanovništva koje je živjelo u Slavoniji u 16. stoljeću bili su muslimani koji su u većini slučajeva živjeli u gradovima, a Osijek i Požega bili su najveća muslimanska naselja. Kao i drugi muslimani koji su živjeli u Lici, na Kordunu i u Dalmaciji, svi do jednog bili su primorani napustiti svoje domove do kraja

Džamija sultana Sulejmana u Slavonskom Brodu

Slavonski Brod i prijelaz preko rijeke Save bili su zaštićeni srednjovjekovnom tvrđavom koja se zvala Vukovac. Slavonski Brod bio je u posjedu porodice Berislavić, koja se dugo uspješno odupirala osmanskim upadima na njihov teritorij. Međutim, osmanske snage 1536. godine zauzele su Brod i njegovu tvrđavu. "Tijekom tih borbi brodska tvrđava bila je oštećena. Zato su je Osmanlije nadogradili i povezali s drugom stranom Save mostom koji se sastojao od međusobno povezanih brodova. U brodskoj tvrđavi bio je smješten garnizon od 1.500 vojnika: 500 konjanika (bešlije), 500 pješaka (azapi) i 500 Vlaha (martolosi). Tvrđava je bila važna vojna baza u osmanskim osvajanjima u Slavoniji koja su uslijedila. (...) Ostaci osmanske gradnje u Slavonskom Brodu većinom su uništeni tijekom austrijske vlasti. Osmanski putopisac Evlija Čelebi u svojem je putopisu zabilježio da je u tvrđavi u Brodu postojala džamija sultana Sulejmana i da je ta građevina prije nego što je pretvorena u džamiju bila crkva (vjerojatno je riječ o kapeli sv. Marka)", navode Vlašić i Aydemir.

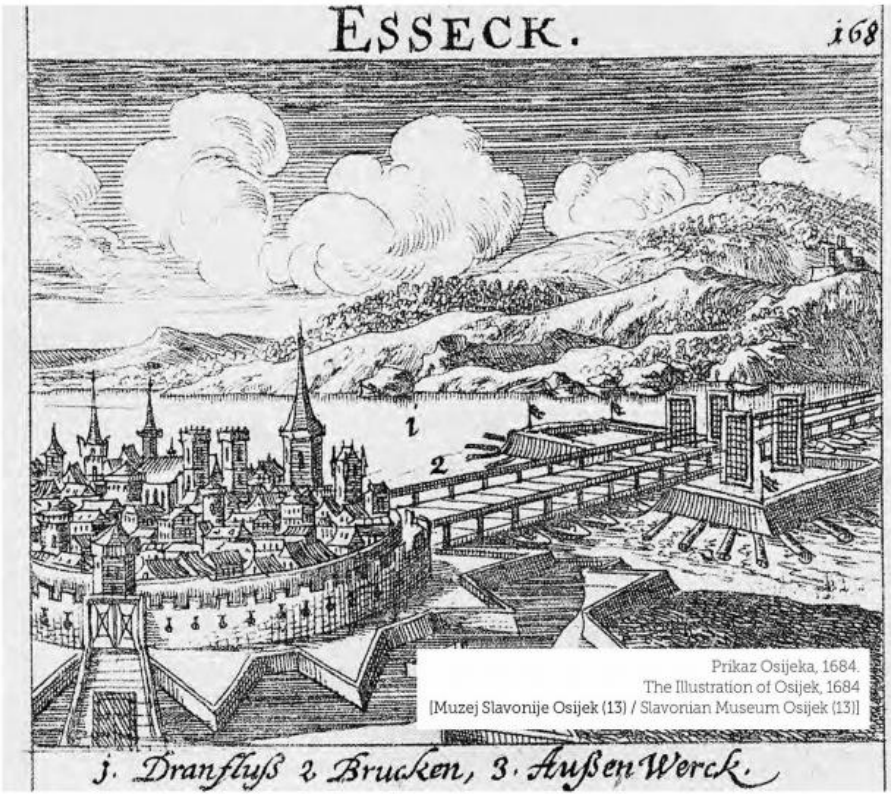

Prikaz Osijeka, 1684.
The Illustration of Osijek, 1684
[Muzej Slavonije Osijek (13) / Slavonian Museum Osijek (13)]

Određeni broj objekata izgrađenih u duhu orijentalno-islamske kulture adaptiran je kako bi služio novoj svrsi. Tako su neke džamije pretvorene u katoličke crkve, određene osmanske tvrđave nastavile su služiti svojoj svrsi kao vojni kompleksi austrijske vojske. Nadalje, osmanski mostovi i vodovodi nastavili su se koristiti dugo nakon osmanskog povlačenja iz Hrvatske

1699. godine. To je bio prvi primjer čišćenja muslimana u toj regiji. Otprilike 130.000 muslimana iz Hrvatske i Slavonije otjerani su u osmansku Bosnu i Hercegovinu", navode Vlašić i Aydemir. Već početkom 18. stoljeća preostale muslimane iz Slavonije zadesila je slična sudbina i bili su primorani da se dosele u posavski dio Bosne.

Dvanaest džamija i četiri tekije u Osijeku

Nakon što su 1526. godine osmanske snage ušle u istočnu Slavoniju, Osijek je postao dio osmanske administrativne jedinice koja se zvala Požeški sandžak. Osijek se razvio u jedan od glavnih vojnih centara zato što se nalazio na vojnoj cesti koja je bila važna u očuvanju sigurnosti osmanskih graničnih operacija u južnoj Mađarskoj. Zato je u 16. i 17. stoljeću grad postao logistički centar vojnih operacija usmjerenih prema zapadu. "Osijek je imao barem osam džamija, možda čak dvanaest, ako Evlija Čelebi nije pretjerivao u svojim opisima. Sve te džamije bile su uništene ili prenamijenjene, pa je tako, na primjer, takozvana mala džamija, odnosno Kasim-pašina džamija, sagrađena 1558. godine i smještena u osječkoj tvrđavi, pretvorena u kapelu sv. Franje 1700. godine. U modernim vremenima istražili su je arheolozi. Što se tiče drugih građevina, osmanski Osijek tijekom 17. stoljeća imao je

Ibrahim-pašina džamija u Đakovu pretvorena u crkvu Svih svetih

Grad Đakovo nalazi se u srcu Slavonije. Tokom srednjega je vijeka Đakovo postalo značajno vjersko središte, a osmanska vojska osvojila ga je 1536. godine. U osmanskim vremenima Đakovo je bilo kasaba, odnosno srednje urbaniziran trgovišni grad. U gradu je ukupno bilo pet džamija. Najpoznatija među njima nazivala se Ibrahim-pašina džamija, a pretvorena je u katoličku crkvu Svih svetih nakon što su Đakovo i njegova okolica potpali pod austrijsku vlast. Danas ta crkva i dalje ima klasičnu kupolu iz 16. stoljeća, a na tim ostacima poduzeti su restauratorski radovi. "Osim toga, ostaci minareta na prijašnjoj Kasim-pašinoj džamiji, koji su danas poznati među stanovnicima Đakova kao 'turska tamnica', uklopljeni su u park đakovačke biskupije nakon osmanskog povlačenja, ali danas su poznati jedino iz povijesnih dokumenata", pišu Vlašić i Aydemir. Đakovo i njegova okolica ostali su pod osmanskom vlašću gotovo 150 godina, i to sve do 1687. godine, kada su austrijske snage osvojile okolicu grada i većinu Slavonije.

Gazi Husrev-begovi dućani u Požegi izdržavali su sarajevsku medresu

Tokom perioda od 150 godina osmanske vladavine, Požega je bila sjedište Požeškoga sandžaka i imala je važnost kao upravno i vojno središte Slavonije. Osvojena je 1537. godine, a dva glavna osvajača grada Mehmed-paša Yahyaoğlu, smederevski beglerbeg, i Gazi Husrev-beg, bosanski sandžakbeg, sagradili su najvažnije građevine u središtu grada kao svoje zadužbine. Mehmed-paša je sagradio tržnicu sa 70 dućana i svoju palaču, odnosno saraj koji je također služio kao imaret (javna kuhinja). S druge strane, Husrev-beg naredio je gradnju hamama, karavansaraja i povećeg broja dućana za uzdržavanje medrese u Sarajevu. Biskupova palača sagrađena je u 17. stoljeću na mjestu spomenutoga hamama koji je, pak, sagrađen na mjestu prijašnjega srednjovjekovnog dominikanskog samostana. "Požega je u 16. stoljeću imala sustav vodoopskrbe i to je bio drugi takav sustav nakon onoga u Dubrovniku. Postojalo je i nekoliko kamenih česmi od kojih je jedna sačuvana i danas, a naziva se Tekija. Drvene i keramičke cijevi koje su nekada bile dio sustava vodoopskrbe u Požegi danas se mogu vidjeti u požeškome muzeju. Sve u svemu, tijekom osmanskog vremena Požega je imala devet vjerskih objekata, odnosno tri džamije i šest manjih mjesta za molitvu, kao i nekoliko većih prostora za molitvu na otvorenom. U Požegi je također postojala vjerska škola, nastala vjerojatno nakon 1550. godine, a budući da ju je sagradio Ulama-paša, nosila je njegovo ime. Osim toga, u Požegi je bila tekija derviškog reda halvetija koja se nalazila na mjestu gdje je nekada stajalo turbe Dönmez-bega, kamo su često odlazili hodočasnici. Nažalost, nakon odlaska Osmanlija o tim se građevinama ili njihovoj sudbini ne mogu naći detaljniji podaci", ističu Vlašić i Aydemir.

Prikaz Požege, 1778.
The Illustration of Požega, 1778
(Cehovski list / Guild Certificate)

četiri tekije, veliko osmerokutno turbe Kasim-paše s kupolom prekrivenom olovom, također smješteno u osječkoj tvrđavi, potom još jedno manje turbe i četiri medrese, među kojima su medrese Kasim-paše i Mustafa-paše, zatim pet mekteba, kulu sa satom, drveni karavansaraj, velik broj dućana i radionica, hamam, brojne česme (Evlija Čelebi naveo ih je čak dvanaest) i akvadukt", navode Vlašić i Aydemir u knjizi. Kada je sultan Sulejman Veličanstveni 1566. godine ponovo krenuo u vojni pohod kroz Slavoniju, naredio je gradnju drvenog mosta dugog osam kilometara, s ciljem da sigurno provede vojsku kroz močvare oko rijeke Drave. Priča o tom mostu i njegovoj gradnji postala je slavna i u ono se vrijeme taj most smatrao jednim od svjetskih čuda. Bio je prikazan na ilustracijama Osijeka iz osmanskih vremena. Kao svjedočanstvo o tome da je u Osijeku nekada bilo mnogo osmanskih građevina, ostali su fragmenti okrugle kule od cigle (koja se naziva kula Filibeli) koji još stoje na ulazu u osječki Stari grad. Riječ je o jedinim ostacima gradskih zidina iz osmanskog razdoblja.

Muslimanski grad Ilok

Ilok je najistočniji grad u Hrvatskoj i u njemu je do danas sačuvano najviše ostataka orijentalnoislamske kulture. Godine 1526. pao je pod osmansku vlast i potom je većinom bio naseljen muslimanima. Tokom osvajanja Iloka njegovo se stanovništvo predalo osmanskoj vojsci i zbog toga je grad pošteđen

pljačke. Danas se sigurno zna da je grad od 1566. do 1569. godine imao 238 muslimanskih i 27 kršćanskih kuća. Osim toga, poznato je da je u Iloku 1699. godine bilo 1.160 kuća. Zanimljivo je napomenuti da je osmanski putopisac Evlija Čelebija u svom putopisu naveo da je prilikom njegova posjeta 1664. godine u Iloku bilo čak devet džamija.

"Tijekom 17. stoljeća Ilok je osim drugih zgrada imao islamski samostanski kompleks koji se zove tekija i mauzolej (odnosno turbe), hamam, dvije teološke škole (medrese), šest osnovnih škola (mekteba) i česmu. Turbe u Iloku danas je jedina postojeća građevina te vrste u Hrvatskoj. Sagrađena je kao otvoreni paviljon s kupolom koju podupiru četiri stupa, a budući da se nalazi u središtu onoga što je u osmanskim vremenima vjerojatno bio povišen prostor u na mjestu utvrde, vjerojatno je u njoj bio pokopan srijemski sandžakbeg. Ilok je također imao drvenu palaču (saraj) koja je pripadala srijemskome sandžakbegu, potom gradske zidine i kulu, a vjerojatno čak i utvrdu, ali to nije posve sigurno", pišu Vlašić i Aydemir

Većina tih podataka može se pronaći u putopisu Evlije Čelebija, koji osim drugih građevina u Iloku u drugoj polovini 17. stoljeća spominje čak i postojanje kafane. Habsburška vojska 1697. godine osvojila je Ilok pa je muslimansko stanovništvo napustilo grad i većinom pobjeglo u Bosnu. U posljednjih su nekoliko godina neke od spomenutih zgrada restaurirane. Obnovljeno je i turbe osmanskog uglednika, a restauracija hamama je u toku. ■

Muslimanska kasaba Vukovar

Vukovar je pao pod osmansku vlast 1526. godine, kada su snage sultana Sulejmana Veličanstvenog osvojile sve tvrđave na srednjem toku Dunava. Pomicanjem ratne zone sjevernije u Mađarsku, Vukovar je izgubio strateško značenje, ali ostao je važno središte trgovine. Bio je kasaba s 3.000 stanovnika. "Stanovništvo je većinom bilo muslimansko i zato je Vukovar imao pet mjesta za molitvu (mesdžid), svako u svojoj četvrti. Kao i većina urbaniziranih naselja, imao je veći prostor za molitvu na otvorenom. Jedan takav prostor pronađen je na osmanskoj karti Vukovara", pišu Vlašić i Aydemir. Vukovar je također imao dvije škole – mekteba, kao i tekiju koja je nosila ime Hindi Babe, derviša čije su turbe posjećivali hodočasnici. Turbe se nalazilo na mjestu na kojem je danas dvorac Eltz. Vukovar je također imao toranj sa satom, veliki karavansaraj i tri manja hana. "Tijekom osmanskog napada na mađarski grad Mohač 1526. godine veliki vezir Ibrahim-paša Paržanin naredio je gradnju vodenog mosta dugog 550 m koji bi služio kao vojni prijelaz preko močvara oko rijeke Vuke blizu Vukovara. Osmanski putopisac Evlija Čelebi zabilježio je da je taj most sagrađen za tri dana i tri noći, tako da ga je osmanska vojska mogla prijeći tijekom napada na grad Osijek. Iako je bio načinjen od drva, služio je svojoj svrsi idućih 261 godinu, dakle, još čitavo stoljeće nakon što su Osmanlije već bili napustili ta područja, a uništen je 1787. godine. Osim tog mosta, sve spomenute građevine uništene su nakon osmanskog poraza i njihova povlačenja iz Vukovara 1687. godine", pišu Vlašić i Aydemir.

VELIKI TURČIN

Erdoğanova je posjeta bila prilika da potražimo odgovore na pitanje što je danas za Hrvatsku Turska i obratno. Hrvatska je opterećena prošlošću. Turci su za nju dobrim dijelom i dalje dežurni krivci. Oni Turci iz prošlosti i junačkih narodnih pjesama kojima se plaše mala djeca pred spavanje. No, je li Turska danas ono čime nas plaše mitovi

Piše: **Tarik Kulenović**

Vjerojatno prvi muslimanski zapis o Zagrebu ostavio je slavni osmanski putopisac Evlija Čelebi još u 17. stoljeću kad je, idući poslom razmjene zarobljenika s begom Zrinskim u tvrdom gradu Varaždinu prošao kraj Zagreba, gledajući njegove tornjeve s druge obale Save.

Za razliku od njega, drugi je slavni Turčin prešao Savu i došao u Zagreb. Predsjednik Republike Turske Recep Tayyip Erdoğan, Veliki Turčin (kako mu neki tepaju) sa svitom od šest ministara i stotinjak privrednika te potvrdom da Turci misle ozbiljno. Bio je to prekrasan poklon za obilježavanje stogodišnjice saborskog priznanja religije islama u Hrvatskoj.

Ugodno je bilo gledati snimku svečane akademije u Hrvatskom narodnom kazalištu, gdje se okupilo mnogo poznatih lica predvođenih predsjednicom Republike Hrvatske, predsjednikom Republike Turske, predsjedavajućim Predsjedništva BiH i reisul-ulemom Huseinom ef. Kavazovićem. Odmah uz njega bio je hrvatski muftija dr. Aziz Hasanović. Fotografije sa svečane akademije u zagrebačkom HNK izgledaju kao svojevrsni *who is who* muslimana u Hrvatskoj. Obilježavanje se nastavilo Gospodarskim forumom i drugim manifestacijama.

No, bio je to događaj prvenstveno simboličkog karaktera za koji je posjet turskog predsjednika predstavljao šlag na tortu. Hrvatska je članica Europske unije i NATO-a, a Turska aspirira na članstvo u EU, a članica je NATO-a. Dobili smo potvrdu savezništva i naznaku novog odnosa. Mala trgovinska razmjena manja od milijardu dolara otvara prostor za povećanje robno-novčane razmjene. Uz postojeću tursku medijsku i kulturalnu prisutnost u balkanskim zemljama, to predstavlja logičnu nadogradnju.

Erdoğanova je posjeta bila prilika da potražimo odgovore na pitanje što je danas za Hrvatsku Turska i obratno. Hrvatska je opterećena prošlošću. Turci su za nju dobrim dijelom i dalje dežurni krivci. Oni Turci iz prošlosti i junačkih narodnih pjesama kojima se plaše mala djeca pred spavanje. No, je li Turska danas ono čime nas plaše mitovi?

Današnja Republika Turska stvorena je u prošlom stoljeću, 1922. godine. Republikanci su, pod vodstvom Kemal-paše Atatürka, proslavljenog ratnog zapovjednika, zbacili sultanovu vlast i stvorili parlamentarnu republiku, 1924. godine, ukidajući i halifat. Atatürk je ukinuo hilafet i halifu – znaju i danas reći osmanonostalgičari. No, treba mu priznati, uspio je stvoriti modernu Tursku. Poraz Osmanskog carstva u 1. svjetskom ratu bio je dio svjetskog kolapsa carstava. Rusko, Habsburško, Njemačko i Osmansko carstvo propali su ustupajući mjesto novim državnim tvorevinama.

U tom je kaosu nastala Republika Turska. Atatürk je uspio obraniti državu čime je i stekao svoj nadimak "Atatürk – otac Turaka". Uspio je državu sačuvati od 2. svjetskog rata, u kojem Turska nije sudjelovala. Jednostranačje je zamijenjeno višestranačjem, čiji je vrhunac sada već trinaestgodišnja vladavina Recepa Tayyipa Erdoğana.

Muslimani Turske, Irana i Egipta su krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća bili izloženi prisilnim migracijama. Turska je, pogotovo nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, bila suočena s valovima muslimana izbjeglica iz nekadašnjih područja Osmanskog carstva koja su zauzele vojske novostvorenih balkanskih država i Rusije. Pretpostavlja se da je samo iz Bosne 1878/79. za Tursku iselilo preko 100.000 ljudi. Pjesma Alekse Šantića: *Ostajte ovdje* predstavlja poziv bosanskim i hercegovačkim muslimanima da ne napuštaju rodna mjesta, posredno govoreći o razmjerima pomjeranja stanovništva. Bilo je to etničko čišćenje, pogotovo nakon 1. svjetskog rata, jer su iseljenici morali potpisati dokument kojim se odriču imovine i potvrdu da se neće vraćati u stari kraj. Osim iz Bosne, muslimani su iseljavali s Kosova, iz Srbije, Makedonije, Grčke i Bugarske. I osnivač moderne turske države Kemal-paša Atatürk, rođen u današnjoj Bugarskoj, također je bio muhadžir (izbjeglica).

Nakon više desetljeća provođenja sekularne modernizacije, Turska je danas među razvijenijim zemljama svijeta. No, Turska je, osim ekonomskog, proživjela i politički razvitak tijekom 20. stoljeća, što je danas i Erdoğanovo dostignuće i odraz. U nekoliko svojih mandata Erdoğan je izmijenio lice Turske. Od uspavane provincijalne zemlje kakva je Turska bila kad je došao na vlast, Erdoğan je stvorio dinamično društvo, danas po ekonomskoj snazi sedamnaestu zemlju na svijetu

Atatürk je bio veliki modernizator, reformator i politički realista. Paralelno s njegovim *mladoturskim* pokretom prije 1. svjetskog rata postojao je i *mladoosmanski* pokret, koji je nastojao sačuvati Osmansko carstvo reformirajući ga prema europskom obrascu. No, nije bio toliko radikalno nov kao što je njegov uspjeh kasnije prikazan.

Osmansko se carstvo reformiralo tijekom cijelog 19. stoljeća, a vjerojatno bi nastavilo s postojanjem i nakon 1. svjetskog rata da u njega nije bilo uključeno na strani Centralnih sila koje su rat izgubile. Osmansko bi se carstvo, kao i Rusko i Habsburško u drugim okolnostima, vjerovatno transformiralo u neki oblik *commonwealtha*, poput zemalja koje su bile pod britanskom krunom, no to predstavlja nagađanje o povijesti koja se nije dogodila. U povijesti koja se dogodila Osmansko je carstvo bilo na strani gubitnika u 1. svjetskom ratu, što je ubrzalo njegov kraj. Mladoturska struja koju je predvodio Kemal-paša opredijelila se za etnicizaciju prostora i stvaranje nove, etnički turske države.

Odabiranje tog pravca ubrzao je grčki imperijalizam u poraću 1. svjetskog rata. Grčka je napala Tursku s namjerom prisvajanja oblasti uz obalu, možebitno i samog Istanbula. Tu je namjeru osujetio Kemal-paša pobjedom u Bici kod Ankare, gdje je porazio invazionu grčku vojsku. S legitimitetom pobjednika u pravednom obrambenom ratu, Kemal paša uspijeva stvoriti Republiku Tursku i ukida Osmansko carstvo 1924., kao i halifat, a time i halifu, što je bila jedna od formalnih titula osmanskih sultana.

Nekadašnji sultan Osmanskog carstva istovremeno je bio i halifa (poglavar vjernika – muslimana) i emir al-mumin (zapovjednik vjernika). Predsjednik Republike Turske ima Ustavom definirane dužnosti prema građanima Republike Turske ne favorizirajući vjernike u odnosu na druge građane. Pluralizam islama tijekom osmanske vladavine zamijenio je unitarizam, odnosno podređenost

turskim državnim interesima kako ih je definirala vladajuća Atatürkova stranka. Imami (svećenici) i drugi službenici (mujezini, muhtari) po džamijama postali su državni službenici koje je država plaćala iz budžeta i koji su trebali zastupati državne interese.

Atatürk je uspio sačuvati Tursku od Drugog svjetskog rata i reformirati zemlju okrećući je prema Europi. Tursko nesudjelovanje u ratu poštedilo ju je bioloških gubitaka s kakvim su bile suočene druge europske zemlje. To je omogućilo i posao u zapadnoeuropskim zemljama čitavom valu gastarbajtera iz Turske, od 1950-ih do danas.

Turska je čvrsto stala uz NATO pakt, postajući jedna od najkvalitetnijih članica. Uz sudjelovanje u Korejskom ratu (1950–1952), Turci su svoj doprinos dali i sudjelovanjem u Bagdadskom paktu. Zbog stalnih trvenja, Grčka je vetom spriječavala ulazak Turske u NATO. No, tijekom trajanja vojne hunte u Grčkoj, ova se zemlja povukla iz svih NATO struktura. Time je otvoren put učlanjenju Turske u NATO. Tako je Republika Turska od 1952. i punopravni član NATO saveza.

Nakon više desetljeća provođenja *sekularne modernizacije,* Turska je danas među razvijenijim zemljama svijeta. No, Turska je, osim ekonomskog, proživjela i politički razvitak tijekom 20. stoljeća, što je danas i Erdoganovo dostignuće i odraz. U nekoliko svojih mandata Erdogan je izmijenio lice Turske. Od uspavane provincijalne zemlje kakva je Turska bila kad je došao na vlast, Erdogan je stvorio dinamično društvo, danas po ekonomskoj snazi sedamnaestu zemlju na svijetu. Turska je zagazila duboko u 21. stoljeće. Demontaža vojne vlasti samo je jedan od pokazatelja njegove uspješnosti.

Protest u proljeće 2013. godine zbog pokušaja sječe drveća u parku Gezi u Istanbulu da bi se stvorio prostor za izgradnju komercijalnog objekta,

šoping-centra, razbuktao se u veliku pobunu protiv Erdoğanove vlasti. Ujedno je otvorio i brojna pitanja o prirodi vlasti u Republici Turskoj. Na djelu je mješavina brojnih vrsta sukoba kakve možemo registrirati u raznim drugim demokratskim društvima. Erdoğanova je nesumnjiva zasluga aktiviranje brojnih potencijala turskog društva. Probudio je Tursku koja je iz učmale provincije postala dinamična svjetska ekonomija. Pobjeda njegove stranke na lokalnim izborima 2014. godine potvrdila je potporu koju ta stranka ima u turskom biračkom tijelu. No, Erdoğan je, zbog svoje politike, izložen brojnim napadima sa svih strana, opravdanim i neopravdanim. U čemu je onda problem?

Hapšenjem generala pod optužbama za državni udar, smjenom i umirovljenjem stotina oficira, uspio je staviti vojsku pod civilnu vlast. Probudio je uspavanu Tursku, koja ekonomski, kulturalno i politički traži svoje mjesto regionalne sile na Bliskom istoku, Mediteranu i u Europi. Izbjeglički val koji je preplavio Europu izbjeglicama iz Sirije otvorio je pitanje odnosa Europske unije prema Turskoj i obećanje ubrzanja turskih pregovora o pristupanju EU.

Bio nam simpatičan ili ne, Erdoğan ima nesporne zasluge za pokretanje Turske iz višedesetljetne pasivnosti. Njegovi potezi su mu donijeli mnogo pristaša, ali i protivnika. Sa Zapada dolaze optužbe za preveliku islamizaciju, s Istoka za preveliko priklanjanje Zapadu. Teroristički napadi u Ankari i Istanbulu govore nam kako Turska ima odlučne protivnike, spremne na najdrastičnije poteze. To je potvrdio i pokušaj državnog udara od strane FETO terorističke organizacije pod vodstvom imama Fethullaha Gulena. No Erdoğan je pokušaj puča politički preživio i uspješno obranio demokratski poredak u svojoj zemlji, a Turska za sada nema značajnije ekonomske štete od tog događaja.

Bošnjake je potresla vijest o ostavci Erdoğanovog prijatelja i političkog suradnika, premijera Ahmeta Davutoğlua, o čijim ćemo stvarnim razlozima saznati vjerojatno mnogo kasnije. No, njegov dolazak na otvaranje obnovljene banjalučke Ferhadije poručuje nam kako nas Turska neće zaboraviti kome god se tepalo kao Velikom Turčinu. ■

Pretpostavlja se da je samo iz Bosne 1878/79. za Tursku iselilo preko 100 000 ljudi. Pjesma Alekse Šantića: Ostajte ovdje predstavlja poziv bosanskim i hercegovačkim muslimanima da ne napuštaju rodna mjesta, posredno govoreći o razmjerima pomjeranja stanovništva. Bilo je to etničko čišćenje, pogotovo nakon 1. svjetskog rata, jer su iseljenici morali potpisati dokument kojim se odriču imovine i potvrdu da se neće vraćati u stari kraj. Osim iz Bosne, muslimani su iseljavali s Kosova, iz Srbije, Makedonije, Grčke i Bugarske

U HISTORIJSKOM I IDEOLOŠKOM PROCJEPU – SLUČAJ MUSTAFE BUSULADŽIĆA (1914.– 1945.)

Mnogi članovi uleme lavirali su između sukobljenih strana i nekada naginjali socijalizmu nekada nacističkoj Njemačkoj. Stoga sam predvidio da u ovom radu predočim kako je ove koncepte razumijevao i tumačio jedan od najznačajnijih muslimanskih autora u ovom razdoblju Mustafa Busuladžić (1914.–1945). Predočit ću njegovu kritiku dominantnih ideologija koje su se sukobljavale u Bosni i Hercegovini kao i razloge koji su ga motivirali ka povezivanju Njemačke i Bosne i Hercegovine. U radu ćemo se fokusirati na njegove objavljene radove i studije u ondašnjoj štampi. Vrlo važan izvor jeste dosada neobjavljeni zapisnik sa saslušanje koje je prethodilo njegovom suđenju i strijeljanju u kojem su jasno izloženi njegovi teološki i politički pogledi

Piše: **Doc. dr. sci. Mevludin Dizdarević**

Drugi svjetski rat doba je kada su se u Bosni i Hercegovini krvavo sukobljavali mnogi ideološki obrasci. Fašizam, socijalizam, liberalizam, nacionalizam i druge ideologije naguravale su se u bosanskom i bošnjačkom mikroprostoru. Njihova nepomirljiva ideološka narav nije priznavala drugost, što je generiralo krvave sukobe čiju su cijenu ponajviše plaćali Bošnjaci. U tom historijskom i ideološkom procjepu bosanska ulema tražila je svoj put mirenja islama i dominantnih idejnih tokova i geopolitičkih procesa. Tako se u ovom razdoblju unutar islamskog mišljenja javljaju teorijski koncepti kao što su "islamski socijalizam", "bosanski islam" (Mustafa Busuladžić), patriotizam

i nacionalizam (Mehmed Handžić)[1] i neki drugi, što kazuje o izvjesnim teorijskim pomjeranjima kod muslimanskih autora.

U traženju odgovora na pitanje odnosa Bošnjaka spram ovih ideoloških obrazaca, neophodno je razjašnjavanje pozicije Islamske zajednice i uleme spram ovih fenomena Nužnost ovog propitivanja indicira društveno-historijski značaj koji je imala Islamska zajednica u Drugom svjetskom ratu i simbolički kapital koji je u sebi sabira(la). Ovo je pitanje tim značajnije imamo li u vidu teške optužbe i historijske stigme za ključne ljude Islamske zajednice i njihovu "saradnju" s okupatorom i "nesaradnju" s NOP-om. Ove optužbe su kristalizirane i objektivizirane u doba revolucionarnog nasilja koje je uslijedilo netom nakon Drugog svjetskog rata, što je samo po sebi suspektno. Naprosto, revolucionarno pravo vodilo je revolucionarnom nasilju a njihova najveća žrtva bile su istina i pravda. No, te optužbe koje su iznesene i formatirane u tim prevratnim vremenima dugo su važile kao zvanični stavovi, zvanična istina i zvanična historija spram struktura Islamske zajednice, što nas obavezuju na odgovorno propitivanje njihove historijske relevancije.

Smatram da je za cjelovito tematiziranje odnosa Islamske zajednice spram fašizma i antifašizma potrebno mnogo više istraživanja i teorijskih propitivanja. Nadalje, mnogi članovi uleme lavirali su između sukobljenih strana i nekada naginjali socijalizmu nekada nacističkoj Njemačkoj. Stoga sam predvidio da u ovom radu predočim kako je ove koncepte razumijevao i tumačio jedan od najznačajnijih muslimanskih autora u

Revolucionarno pravo je vodilo revolucionarnom nasilju, a njihova najveća žrtva bile su istina i pravda. No, te optužbe koje su iznesene i formatirane u tim prevratnim vremenima dugo su važile kao zvanični stavovi, zvanična istina i zvanična historija spram struktura Islamske zajednice, što nas obavezuju na odgovorno propitivanje njihove historijske relevancije

ovom razdoblju Mustafa Busuladžić (1914-1945). Predočit ću njegovu kritiku dominantnih ideologija koje su se sukobljavale u Bosni i Hercegovini, kao i razloge koji su ga motivirali ka povezivanju Njemačke i Bosne i Hercegovine. U radu ćemo se fokusirati na njegove objavljene radove i studije u ondašnjoj štampi. Vrlo važan izvor jeste dosada neobjavljeni zapisnik sa saslušanje koje je prethodilo njegovom suđenju i strijeljanju u kojem su jasno izloženi njegovi teološki i politički pogledi. Ovi zapisnici razotkriti će nam i važeće poglede na unutarnja kretanja u Islamskoj zajednici od strane NOP-a i Komunističke partije. Smatram da ćemo historijskom analizom stajališta Mustafe Busuladžića pomoći boljem razumijevanju pozicije uleme i Islamske zajednice spram ovih ideologija. Također, vjerujem da će nam biti jasnije na koji način se konstruirao mit o "fašistoidnoj" politici Islamske zajednice i sljedstveno tome Bošnjaka u cjelini.

Ko je Mustafa Busuladžić?

Napomenimo nekoliko biografskih crtica kao pretekst daljnjem izlaganju. Mustafa Busuladžić školovao se u Travniku u Fevziji medresi, kasnije u Sarajevu na Gazi Husrev-begovoj medresi i na čuvenom VIŠT-u ili Višoj islamskoj teološkoj školi, gdje je diplomirao 1940. godine. Nakon toga upisuje postdiplomski studij u Rimu. Ondje se bavi znanstvenim i spisateljskim radom i objavljuje u uglednim italijanskim časopisima. Mustafa Busuladžić nastojao je ne samo upoznati domete italijanske orijentalistike već je imao i ambicije da italijanskoj javnosti predstavi Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake kao kulturno-historijske činjenice. Nešto slično, ali u znatnijem obimu radili su Safvet-beg Bašagić na njemačkom jeziku i Mehmed Handžić na arapskom govornom području.

U okupirano Sarajevo vraća se u augustu 1942. godine. Mada je došao u isti grad, on se ne vraća u istu državu jer je otišao iz Kraljevine Jugoslavije 1940. godine a vratio se u Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ova činjenica imala je značajne kulturno-historijske refleksije. Naime, nakon razdoblja u kojem je u Bosni i Hercegovini bila dominantna srpska nacionalna paradigma, sada je na sceni bila otvorena kroatizacija javnog i političkog života Bosne i Hercegovine. Kroatizacija je bila prisutna na svim nivoima, od jezika koji je bio u javnoj upotrebi, političkog diskursa, ideološke paradigme pa do imena ulica koje su nakon razdoblja kosovskog mita i srpske epike i historije sada zadobile imena hrvatskih velikana.

Busuladžić se vrlo rano počeo baviti pisanjem, još u medresanskim danima, što je kristaliziralo snažnu intelektualnu figuru s jasnim teološkim i društveno-historijskim stavovima. U popularni diskurs uveo je niz intelektualnih novuma značajnih tema i interesantnih termina kao što su "bosanski islama", "islamofobija" i druge. Njegov je stil bio "neulemanski", lepršav, s obiljem metafora i rasterećen dogmatskih i zakučastih tematiziranja o tome "koliko šejtana može da stane na vrhu igle"[2]. Nije se bavio efemernim pitanjima simbola

U toj orijaškoj borbi "svjetskih antagonizama" on je zahtjevao od bosanskih muslimana da traže vlastiti put jer se samo u sebe mogu pouzdati. "Sa stajališta krutog realizma prozilazi da moramo u traženju sretnog izlaza iz teškog stanja biti upućeni sami na sebe i pitanje svoje sudbine riešiti sami u nama samima." Ove riječi, toliko puta ponovljene u njegovim radovima, predstavljaju sukus njegove političke filozofije

[1] Mehmed Handžić, "Patriotizam, narodnost i nacionalizam s islamskog stajališta", *El-Hidaja*, br. 1., god. V, 1941., 7-16.

[2] Š. Filandra, "Busuladžić i suvremenost", u: M. Busuladžić, *Muslimani u Evropi*, Sarajevo, 1997., 8.

identiteta već magistralnim ideološkim konceptima i sržnim pitanjem njegove savremenosti, biološkim opstankom vlastitog naroda u tim burnim vremenima. Kao jedan od rijetkih autora, on je tematizirao pitanja zapadnjačkih *izama*: socijalizma, fašizma, rasizma, liberalizma, pozitivizma i dr. Stoga se nametnuo kao jedan od najznačajnijih intelektualnih figura u svom vremenu unatoč svojim godinama. Uhapšen je polovinom aprila 1945., a suđeno mu je pred Vojnim sudom 22. i 23. maja iste godine. Strijeljan je 29. juna 1945. godine s ostalim osuđenicima a mjesto njegovog mezara ni danas ne znamo. U trenutku strijeljanja imao je trideset jednu godinu. Iza njega su ostali žena i dvoje djece.

El-Hidajin intelektualni krug

I u formalno-pravnom i u društveno-političkom značenju Mustafa Busuladžić pripadao je El-Hidajinom intelektualnom krugu. To je isti onaj krug koji je iznjedrio čuvene rezolucije, organizirao okupljanje sredstava za izbjeglice i siročad istočne Bosne i sakupljao dragocjene informacije i podatke o stradanjima Bošnjaka, posebice u istočnoj Bosni. Ovo je krug koji je koristio svoje veze s islamskim svijetom[3] kako bi raskinuo medijski obruč oko bošnjačkog stradanja i internacionalizirao problem Bosne i Hercegovine i bosanskih muslimana. Šaćir Filandra o ovom krugu piše: "Jedina organizirana i djelatna bošnjačka intelektualna snaga (tokom Drugog svjetskog rata, M.D.) bila je El-Hidaja, udruženje bošnjačkih vjerskih službenika. Ona je sabirala Bošnjake oko vjere i vjerskih pitanja, potičući solidarnost i međusobno pomaganje svojih članova[4]". El-Hidaja nije samo poticala, već je i aktivno radila na brojnim značajnim projektima od nacionalnog interesa. Značaj ovog kruga uveliko nadilazi okvire udruženja vjerskih službenika. Članovi El-Hidaje bili su aktivni i u političkom životu i bili su bliski onim političkim krugovima koji su zagovarali autonomiju Bosne i Hercegovine[5]. Ali to je isti onaj krug koji je sjedio na optuženičkoj klupi odmah po oslobođenju Sarajeva 1947. godine[6]. Ukupni autoritet koji je uživala El-Hidaja bio je neosporan i baš zato ga je bilo nužno urušiti. Cilj je bio da se na čelne pozicije u Islamskoj zajednici postave ljudi lojalni novom režimu i Komunističkoj partiji, što se na kraju i desilo[7]. Novo vodstvo Islamske zajednice bilo je u tijesnoj vezi s NOP-om i novim režimom. No, da bi se taj cilj ostvario, bilo je potrebno eliminirati one ličnosti iz Islamske zajednice koje su snagu svoga autoriteta crpili iz vlastitih intelektualnih i moralnih referenci. Prvi u tom nizu bio je Mustafa Busuladžić. Na njegovom primjeru pokazat će se čvorišne tačke i metode razračunavanja komunističkog režima s Islamskom zajednicom tokom cijelog razdoblja njihove vladavine[8].

Optužnica tvrdi da je Busuladžić bio prva osoba koja je upoznala Muftiju sa stanjem muslimana u Bosni i Hercegovini čime mu je pripomogao da u zajednici s okupatorom iskoristi političko stanje kod muslimana za formiranje SS jedinice. Povrh toga, bio je pisac i izdavač "šovinističkih i političkih članaka i brošura u duhu fašističke ideologije, čime je utjecao na mase i pomogao okupatoru na raspirivanje bratoubilačkog rata"

Sukob svjetskih antagonizama

Činjenica je da je Busuladžić, kao i mnogi drugi autori, držao stranu nacističke Njemačke u Drugom svjetskom ratu. No, ovaj stav zahtijeva kontekstualizaciju kako se ne bi upalo u opasnost simplificiranja i ideoloških reduciranja. Kolonijalizam je kost u grlu Busuladžića i on, budući svjestan njegovih razornih posljedica, iznimno često kritizira kolonijalne sile Rusiju i Veliku Britaniju. One s krajnjeg zapada Evrope i one s njenog istoka, kako on piše. Sve one su upletene u porobljavanje drugog čovjeka, što je po Busuladžiću neoprostiv grijeh. Tako on tvrdi da je islamski svijet "još prije izbijanja današnjih sukoba vodio tešku oslobodilačku borbu protiv Velike Britanije i njezinih saveznika[9]". U toj borbi muslimani su često imali saveznike među kršćanima, kao što je to bio slučaj u Palestini, gdje su se za svoju domovinu rame uz rame borili i muslimani i kršćani. Ovim on sugerira da se ne radi o borbi kršćanstva i islama, već o sukobu pravde i nepravde, sile i istine. Busuladžić tvrdi da su "odmah u početku simpatije islamskog svijeta na strani protivnika Velike Britanije[10]". Vidimo, u ovom kratkom iskazu, da Busuladžić nije za Njemačku, već se on opredjeljuje "protiv" Velike Britanije koja nije igrala nimalo časnu ulogu u muslimanskom svijetu. On smatra da muslimanske zemlje mogu steći svoja politička, ekonomska i kulturna prava tek propašću Britanskog

---

3 Nosioci ovog intelektualnog kruga su prvi svršenici s čuvenog Al-Azhara iz Egipta koji su došli u Bosnu i Hercegovinu: Mehmed Handžić, Kasim Dobrača, Muhamed Fočak i dr. V. Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Sarajevo, 2004., 421-458.

4 Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX vijeku,* Sarajevo, 1998., 164.

5 V. Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo, 1987.

6 Ferid Dautović, *Kasim Dobrača, život i djelo*, Sarajevo, 2005.

7 O procesu radikalne sekularizacije i eliminiranja utjecaja religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini vidi šire u Denis Bećirević, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme AVNOJEVSKE Jugoslavije* (1945-1953). Zagreb, Sarajevo, 2012. Kao i Enes Durmišević, "Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. godine u Bosni i Hercegovini", *Glasnik RIZ*; br. 11-12., 2007., 1055-1072.

8 Napomenimo da je na ovom pitanju pala možda i najznačajnija figura u Islamskoj zajednici u drugoj polovini XX stoljeća, a riječ je o Huseinu Đozi, koji je brutalno smijenjen nakon njegove kritike Sušićeva *Parergona*.

9 M. Busuladžić, "Kulturne i političke veze između islamskog svijeta i Italije", u: *Muslimani u Evropi*, Sejtarija, 1997., 84.

10 Isto., 83.

carstva, što je kasnija historija dijelom i potvrdila. Isto je tvrdio i Džait, koji bilježi: "Osjećanja masa su većim dijelom bila na strani njemačke pobjede, od koje su očekivali oslobođenje od kolonijalne dominacije[11]". Ne samo to. Velika Britanija je u svoje okrilje prihvatila jugoslavensku kraljevsku porodicu, čiji je eksponent i direktni izvršilac bio general Draža Mihailović, što je dodatno odbijalo Bošnjake od Velike Britanije.[12] Kralj Jugoslavije Petar II odrekao se usluga generala Dragoljuba Draže Mihajlovića tek 29. augusta 1944. godine. Dakle, četnička vojska imala je iste uniforme, isti oficirski kadar kao što su ga imale i vojne jedinice Kraljevine Jugoslavije. Iste one države kojoj su Bošnjaci vjerno služili dvadeset i tri godine unatoč otvorenim progonima i nezapamćenom stradanju pretrpljenim u tom razdoblju mira.

Dakako, ovim se ne negiraju izvjesna kolebanja, polivalentni, čak oprečni stavovi koje uočavamo i kod Busuladžića koji istovremeno traži zaštitu od Italije i žestoko je kritizira zbog naoružavanja četnika i zločina nad muslimanima u sjevernoj Africi. Busuladžić želi otvoriti oči mnogim Bošnjacima koji se zavaravaju evropskim floskulama o humanizmu i ljudskim pravima kada je Evropa barbarski nastrojena i ne priznaje nikakve vrijednosti. Stoga je razumljivo zašto Busuladžić upozorava na oprez jer su "baš oni koji su se u Evropi izdavali za prvoborce pacifizma prvi u ime tih slobodarskih prava zagazili u imperijalističke i kolonijalne ratove, podjarmljujući milione modernih robova[13]".

Nesumnjivo da je protubritanski stav uvjetovan geopolitičkom konstelacijom odnosa a ne ideološkim razlozima. Busuladžić nijednom svojom riječju ne afirmira niti brani njemačku državnu ideologiju. Fašizam se u njegovim radovima redovno kritizira kao velika opasnost. Ali da u Njemačkoj i njenom narodu vidi velike ljude, koji bi mogli biti od pomoći muslimanima u toj "orijaškoj borbi", to je nesporna činjenica. Istini za volju, Busuladžić ponajviše kritizira socijalizam ili boljševizam, ali uvijek u tom kontekstu spominje i fašizam, što ukazuje da je on izražavao negativna mišljenja i o jednom i o drugom. U svom glasovitom uratku *Islam i socijalizam* on jasno tvrdi da je islam "prirodni protivnik i komunizma i komunističko-rasističkih shvatanja", te da se muslimani moraju okrenuti vlastitim duhovnim korijenima kako bi se suzbio svaki "komunističko-fašistički utjecaj među muslimanima[14]". Ovaj stav izrečen je prije Drugog svjetskog rata, ali je opetovan tokom njegova trajanja, kada je Bosna i Hercegovina potpala pod vlast ustaške države sa snažnim ideološkim zaleđem.

Novo vodstvo Islamske zajednice bilo je u tijesnoj vezi sa NOP-om i novim režimom. No, da bi se taj cilj ostvario, bilo je potrebno eliminirati one ličnosti iz Islamske zajednice koje su snagu svoga autoriteta crpili iz vlastitih intelektualnih i moralnih referenci. Prvi u tom nizu bio je Mustafa Busuladžić. Na njegovom primjeru pokazat će se čvorišne tačke i metode razračunavanja komunističkog režima s Islamskom zajednicom tokom cijelog razdoblja njihove vladavine

U toj orijaškoj borbi "svjetskih antagonizama" on je zahtijevao od bosanskih muslimana da traže vlastiti put jer se samo u sebe mogu pouzdati. "Sa stajališta krutog realizma proizlazi da moramo u traženju sretnog izlaza iz teškog stanja biti upućeni sami na sebe i pitanje svoje sudbine riješiti sami u nama samima[15]". Ove riječi, toliko puta ponovljene u njegovim radovima, predstavljaju sukus njegove političke filozofije. On se bazirao na tome da Bošnjaci moraju u samima sebi, vlastitoj snazi i kompaktnosti tražiti reference vlastitog opstanka. Oslanjanje na bilo koga jeste znak slabosti. Slabosti koja ne može opstati na ovim geopolitičkim prostorima. Njegov politički koncept išao je na vlastitu korist, a ni na čiju štetu. Međutim, tako nisu mislile nove vlasti u Bosni i Hercegovini. Još ranije, decembra 1942. godine, objavljeno je "Uputstvo" koje ukazuje da će biti sankcionirani svi vjerski službenici koji ne usklađuju svoju službu i utjecaj na svoje vjernike u duhu narodnooslobodilačke borbe. "To je potrebno da urade sada – na vreme, da ih sutrašnjica ne bi pitala gde su bila danas[16]". I zaista, mnogi su vrlo brzo bili pitani o svojim političkim stavovima tokom Rata.

Revolucionarno nasilje

U dokumentu Službe državne bezbjednosti Sarajevo, pod rednim brojem 012117159, nalazi se Dosje Mustafa Busuladžić u kojem se nalaze presuda Vojnog suda i ostali dokumenti koje je OZNA predala ovom sudu a vezani su za Mustafu Busuladžića[17]. U listu "saradnika okupatora" uveden je zbog toga što je bio spiker na radio stanici u Rimu i prevodilac vijesti do maja 1942. godine, saradnik palestinskog muftije El-Husejnija "poznatog sluge

---

11 Hišam Džait, *Evropa i islam*, Sarajevo, 1989., 79.

12 AVII, Arhiva neprijateljskih jedinica, Br. reg. 15-3. K-163. U: Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984.* Zbirka dokumenata, Beograd, 1985., 574.

13 M. Busuladžić, "Odnos muslimana prema nemuslimanima", u: *Muslimani u Evropi*, n.dj., 43.

14 M. Busuladžić, "Islam i socijalizam", u: *Muslimani u Evropi*, n. dj., 45.

15 M. Busuladžić, "Naš životni put", El-Hidaja, god. VIII, br. 7-8., Sarajevo, 1945., 256.

16 ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, br. 61-a. "Uputstvo o odnosu rukovodilaca i boraca NOV I POJ prema veroispovedanju i o odnosu verskih službenika prema narodnooslobodilačkoj borbi".

17 Većinu informacija o samom suđenju uzeli smo iz ovog dosjea. Kopija dokumenta nalazi se u Biblioteci Mladih Muslimana Sarajevo, "Dosje Mustafa Busuladžić".

fašizma" i bio nastavnik u školi imama SS divizije. Ovo su bili zvanični razlozi zbog kojih ga je privela OZNA, koja ga je isljeđivala, a potom zajedno s drugima predala Vojnom sudu koji je donio osuđujuću presudu. O kakvom je sudu i suđenju riječ kazuju sami dokazi koje je OZNA ponudila Sudu i na temelju kojih je osuđen na smrt. Riječ je o sljedećim dokaznim materijalima:

– brošura *Muslimani u sovjetskoj Rusiji*;

– pismo Mehmeda Handžića koje je preveo i predao El-Husejniju;

– kopija pisma na talijanskom jeziku koje je napisao i predao muftiji radi intervencije za Pandžu tada zatvorenog u Zagrebu;

– Članak "Naša tolerancija" iz *Osvita*;

– pozdravna pisma koja je dobio nakon govora pred Carevom džamijom.

Ovo su bili jedini dokazi koji su uz priloženo saslušanje poslužili da se Busuladžićev biološki i intelektualni život zatre. Zaključak majora OZNE (ime je nečitko napisano) koji ga je isljeđivao, a na temelju ovih dokaza, jeste da je Mustafa Busuladžić bio idejno i politički vezan za fašiste i da je svim mogućim sredstvima koja su mu stajala na raspolaganju pomagao okupatore**.** Ovdje se ne navodi nijedan jedini konkretni argument o njegovoj vezi s fašistima izuzev njegovog pisanja i činjenice da je nastojao upoznati muslimanski svijet o stradanju muslimana u Drugom svjetskom ratu. Navodi se da je djelovao u cilju odvraćanja ljudi od NOP-a i narušavanja međunarodnih odnosa u Jugoslaviji kritizirajući srpsku politiku.

Optužnica tvrdi da je Busuladžić bio prva osoba koja je upoznala Muftiju sa stanjem muslimana u Bosni i Hercegovini čime mu je pripomogao da u zajednici s okupatorom iskoristi političko stanje kod muslimana za formiranje SS jedinice. Povrh toga, bio je pisac i izdavač "šovinističkih i političkih članaka i brošura u duhu fašističke ideologije, čime je utjecao na mase i pomogao okupatoru na raspirivanje bratoubilačkog rata[18]".

Ostaje nejasno iz ovih optužbi da li je kriv zato što je upoznao svjetsku javnost o stradanju muslimana (koji su u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu procentualno najviše stradali nakon Jevreja) ili zato što su i na njegovu inicijativu i poticaj formirane jedinice koje su trebale štititi muslimanski narod od zločina. Svakako da Busuladžić nije agitirao za partizanske jedinice iz više razloga. Prije svega smatrao je da je njihova ideološka matrica pogubna za bošnjački kolektivni identitet i konsekventno i za njihov opstanak. Istovremeno, smatrao je da se muslimani trebaju samoorganizirati jer jedino tako mogu osigurati svoju izvjesniju budućnost. U komunističkoj percepciji to je bio njegov najveći grijeh. Naime, u ideološkoj percepciji svijet se dijeli na dvije strane, prijatelje i neprijatelje. Ili si sa mnom ili si protiv mene temeljni je narativ ideološke matrice svijeta.

Busuladžić nijednom svojom riječju ne afirmira niti brani njemačku državnu ideologiju. Fašizam se u njegovim radovima redovno kritizira kao velika opasnost. Ali da u Njemačkoj i njenom narodu vidi velike ljude koji bi mogli biti od pomoći muslimanima u toj "orijaškoj borbi", to je nesporno. Istini za volju, Busuladžić ponajviše kritizira socijalizam ili boljševizam, ali uvijek u tom kontekstu spominje i fašizam što ukazuje da je on izražavao negativna mišljenja i o jednom i o drugom

Istraga

Vojska NOP-a je u Sarajevo ušla 5. i 6. aprila, a Busuladžić je uhapšen već polovinom istog mjeseca za vrijeme kojeg je vršeno i njegovo isljeđivanje. Svakako, saslušanje se vodilo bez prisustva advokata ili bilo kakve pravne zaštite. Zapisnik iz istrage vrijedno je svjedočanstvo njegovih stavova, stavova El-Hidaje ali i političkih polazišta onovremenih državnih i partijskih struktura. Stoga ćemo glavne fragmente ovog zapisnika iznijeti i analizirati.[19]

Istraga koja je vođena u Osman-pašinoj vojarni, koja će kasnije dobiti ime Kasarna Maršal Tito, trajala je više dana a nakon svakog dana zapisnik je potpisivao Mustafa Busuladžić kako bi se potvrdila njegova vjerodostojnost.

Nakon uobičajenih pitanja o generalijama, slijedili su upiti o njegovom boravku u Italiji i vezama s ustaškim režimom. On je kazao da je njegov put u Italiju bio isključivo naučnog karaktera. Ovo studijsko putovanje finansirali su italijanska vlada, koja mu je dala stipendiju, i njegov punac, bogati trgovac iz Zenice Omer ef. Šestić. O vezama s ustašama rekao je da nikada nije bio član ustaškog pokreta niti je održavao ikakve veze s njima. O vezama s talijanskim konzulom rekao je da je u tri maha predvodio delegacije u kojima je fungirao kao prevodilac. Prvu delegaciju predvodio je predsjednik Ulema-medžlisa Abdulah ef. Ridžanović, a povod je bio zatvaranje muslimana i pravoslavaca u Trebinju od strane italijanske vlasti. Drugi je put predvodio delegaciju muslimana Trebinja istim povodom. Treći put je bio prevodilac muslimanima iz Sandžaka nastanjenim u Sarajevu zbog hapšenja uglednih muslimana u Sandžaku. Vidimo da je Busuladžić bio aktivni sudionik u akcijama koje su imale za cilj borbu i zaštitu ne samo Bošnjaka nego i Srba, što je činjenica koju treba napomenuti.

Muftija El-Husejni bio je važna tema istrage, a Busuladžić je rekao da je cilj njegovih sastanaka s njim bio da se pomogne muslimanima i okonča bratoubilački rat u Bosni i Hercegovini. Njegova su nastojanja bila da dokaže kako su muslimani kroz čitavu svoju prošlost, pa i u posljednjih 20 godina, živjeli u najboljim bratskim i komšijskim odnosima sa svojim inovjernim

[18] Dosje Mustafe Busuladžića, Optužnica, n.dj., 2.

[19] Dosje Mustafa Busuladžić, Zapisnik iz istrage, n. dj., 2.

komšijama na jednoj strani. Na drugoj strani tvrdio je da pravo bošnjačkog opstanka ne ugrožava pravo opstanka niti jedne vjerske niti etničke skupine u Bosni i Hercegovini. Jedno od pitanja bilo je o pismu koje je 1942. godine odnio muftiji "koje je po svom sadržaju bilo upereno protiv Srba[20]". On je kazao da je to pismo od Handžića bilo pisano pod dojmom klanja u istočnoj Bosni. Ovo je pismo bilo jako interesantno majoru jer je i drugi dan istrage pitao o tome zašto je Handžić tražio da se muftija zauzme kod italijanskih vlasti pod čijim je mandatom bila Hercegovina da zaštite muslimane, što je bilo jedino moguće napadom na četničke jedinice. Major je smatrao da je to čin razbijanja dobrih odnosa naroda Jugoslavije.

Iz ovih pitanja nadaje se odium koji su gajili neki krugovi unutar partizanskog pokreta spram Mehmeda Handžića. Busuladžićev je grijeh bio što je pismo preveo i dostavio muftiji i što je internacionaliziralo problem stradanja Bošnjaka. Pismo je, također, predstavilo ustaške zločine sa željom da se muftija zauzme, opet kod Italijana, da ustaše obustave svoj huškački i rušilački rad. Međutim, ovaj segment Handžićeva pisma, u kojem se kritizira ustaška politika, nije bio zanimljiv majoru. Također mu je neinteresantno bilo to što je Busuladžić dostavio muftiji Rezolucije bosanskohercegovačkih muslimana u kojima se tražila zaštita Srba i Roma od fašističkih progona.

Na upit o razlozima njegova puta u Berlin 1944. godine, odgovorio da ga je onamo poslao Mehmed Handžić s pismom u kojem su iznesene tri tačke:

– Onemogućiti osnivanje SS divizije i tako izbjeći ponovno klanje između stanovništva Bosne i Hercegovine;

– Tražiti rješenje pitanja Islamske zajednice nakon rata;

– Da su progoni ustaša i njihova zlostavljanja uperena protiv muslimana dosegla svoj vrhunac i da prijete nestanku muslimana.

Kod muftije u Njemačkoj Busuladžić je proveo mjesec dana a on se založio da to pitanje bude predstavljeno posebno u Egiptu, preko čije se vlade moglo doći do savezničkih vlada i Crvenog križa od kojeg se trebala tražiti pomoć za muhadžire iz istočne Bosne.

Sljedeće pitanje bilo je o Busuladžićevom govoru ispred careve džamije o kojem su, očito je, bili dobro informirani. Busuladžić je istaknuo da je nakon pokolja u Višegradu 1943. godine održao govor u kojem je rekao da muslimani trebaju zadržati hladnokrvnost, ne zavaravati se tuđom propagandom i da se naši redovi moraju ujediniti isključivo radi naše samoodbrane. Rekao je još da se muslimani trebaju u tom cilju naoružavati. Majoru je najviše smetalo to što je taj govor unio zabunu među muslimanima i izazvao cijepanje NOB-a, tj. odustajanje Bošnjaka od uključivanje u redove NOP-a. On je odgovorio da se ne radi ni o kakvoj zabuni i da je time odvraćao narod od ustaštva.

Majoru je smetala činjenica da je nakon ovog govora formirana muslimanska milicija u Visokom i nekim drugim mjestima, a Busuladžić je dodao da su to činili isključivo u samoodbrani bez želje da ikoga ugrožavaju.

Iz pitanja kojima se major stalno vraćao, a koja sugeriraju da je Busuladžić imao negativan stav prema partizanima i da je odbijao ljude od partizanskih jedinica, saznajemo da je ovo njegov najveći zločin. Nadaje se zaključak da su partizanima smetale sve druge vojne formacije izuzev njihove, neovisno od toga što ne ugrožavaju i ne bore se protiv partizanskih jedinica. Također, ni partizani nisu imali isti stav spram muslimanskih milicija. Dokumentiran je sastanak Josipa Broza Tita u selu Šerići s tamošnjim begom Husejnovićem koji je lijepo primio partizane pa mu je Tito za to dao i određeno naoružanje. Dakle, ni partizani nisu pravolinijski gledali na ove jedinice.

Na upit o razlozima njegova puta u Berlin 1944. godine, on je odgovorio da ga je onamo poslao Mehmed Handžić s pismom u kojem su iznesene tri tačke

On ne samo da nije afirmirao fašizam kao ideologiju već je aktivno pisao i radio na demaskiranju zloćudne naravi svih ideoloških koncepata. No, u percepciji nove vlasti jedini antifašizam bio je u okviru NOP-a, mada je u sebe usisavao mnoge elemente koji su bili sljedbenici drugačijih čak i oprečnih ideologija

Prilikom posjete muftije El-Husejnija, Busuladžić je upitan o razlozima priliva muslimana u redove partizana. Odgovorio je "da partizani jamče biološki opstanak muslimana" i naročito zbog toga što osiguravaju "potpunu vjersku slobodu i svetinje muslimana".

Činjenica koja je nesporna jeste da su partizanske jedinice uživale ovakav ugled u narodu u tom periodu, što Busuladžić u svom odgovoru muftiji u prisustvu Suljage Salihagića ističe. Četnički pokolji u istočnoj Bosni pomogli su da veliki broj Bošnjaka pređe u redove partizanskih jedinica jer organizirane muslimanske jedinice nisu postojale, izuzev milicija u pojedinim krajevima. Tako su, na neki način, ovi pokolji utjecali na rast partizanskog pokreta a Busuladžić je smatrao da muslimani moraju tražiti vlastiti put kao garanciju opstanka i očuvanja vjerskog i kulturnog identiteta. Da su njegove anticipacije tačne, dijelom kazuje potonja historija.

Uslijedio je set pitanja o njegovom spisateljskom radu i časopisu *Osvit,* u kojem je Busuladžić, između ostalih, objavljivao svoje radove uglavnom društveno-političke naravi. "U kakvom ste duhu pisali? Fašističkom ili antifašističkom?". Busuladžić je kazao da nije pisao niti u duhu fašizma niti u duhu antifašizma, već u islamskom duhu. Ovo pitanje odražava totalitarni duh režima koji svijet dijeli na dvije polutke. S nama ili protiv nas. Ili si fašista ili si antifašista. Zaboravljaju da se može biti istovremeno i deklarirani antifašista i zločinac, što je komunizam tako zorno posvjedočio.

[20] Zapisnik iz istrage, n. dj., 4.

Ovu tezu u jednom drugom kontekstu obrazlaže i Stephan Courtis kada piše da je učestvovanje komunista u ratu i pobjedi nad fašizmom učinilo da pojam antifašizma postane kriterij istine u ljevici, a ona je postala najbolji predstavnik antifašizma. Stvoren je obrazac koji kaže da je fašizam "Apsolutno zlo", a biti na strani antifašizma podrazumijevalo je biti na strani "Dobra"[21]. Za Busuladžića je biti antifašista značilo biti protiv Nijemaca, što istovremeno podrazumijeva da si *za* Sovjetski savez i *za* Veliku Britaniju, koje u muslimanskim svijetu ne uživaju golemi ugled.

Istražitelju je posebno bio interesantan članak "Naša tolerancija" pa je slijedilo pitanje o tome na koga je mislio pod "zajedničkim neprijateljima Arapa, muslimana i kršćana". Busuladžić je odgovorio da je mislio prvenstveno na jevreje, ali i na Engleze. Da li je to u duhu vjerske tolerancije, upitao je major? "Ako je u duhu čovječanske tolerancije napadati prava muslimana i kršćana u Palestini od strane židova, i mi imamo pravo da branimo svoje."[22]

Nakon toga je uslijedio set pitanja o njegovu boravku u Gubenu, u Njemačkoj, i formiranju SS divizije. Naime, Busuladžić je imao zadaću da odnese jedno pismo od Mehmeda Handžića za muftiju, a ovaj ga je zamolio da održi nekoliko predavanja imamima predviđenim za ovu jedinicu.

"Ne želim da budem advokat muftijin. Mogu reći samo to da su Nijemci prevarili samoga muftiju i upotrijebili muslimanske SS trupe protiv volje muslimana u borbi protiv partizana u kojima se nalazio znatan broj i muslimana." Major je pitao: "Kakvo je bilo Vaše učešće u tome?" Odgovorio je kratko: "Nikakvo!"

Drugog maja 1945. godine Busuladžića je OZNA predala Vojnom sudu kao "narodnog neprijatelja", a 22. i 23. maja desilo se suđenje i presuda.

Suđenje se odvijalo javno, uz prisustvo odabranih osoba koje su stvarale klimu linča i progona optuženih. Medijsku podršku i kampanju protiv optuženih davalo je *Oslobođenje*, koje je predstavljalo zvanične stavove nove politike. Kada je u Sarajevu organizirana peticija za oslobađanje Mustafe Busuladžića, koju su potpisali najugledniji građani Sarajeva, *Oslobođenje* je u uvodniku uputilo oštro upozorenje da se "organi koji bdiju nad bezbjednošću narodne države, nad bezbjednošću tekovina (…) rata, pozabave sa ovakvim i sličnim rabotama, sa inicijatorima pro-zločinačkih akcija"[23]. Ovo je bio jasan signal šta će se dogoditi svima onima koji se suprotstavljaju i dovode u pi-

"Ne želim da budem advokat muftijin. Mogu reći samo to da su Nijemci prevarili samoga muftiju i upotrijebili muslimanske SS trupe protiv volje muslimana u borbi protiv partizana u kojima se nalazio znatan broj i muslimana." Major je pitao "kakvo je bilo Vaše učešće u tome? Odgovorio je kratko: 'Nikakvo!'"

tanje odluke nove vlasti. Komuniste je uplašila činjenica da su ove peticije potpisali mnogi ugledni ljudi, čak i iz njihovih vlastitih redova, kako se navodi u ovom oštro intoniranom tekstu.

U otežavajuće okolnosti mu je uzeto "izdajništvo prema narodu i prema užoj zajednici – Muslimanima, a kao olakšavajuće ništa[24]". Paradoksalno je da se osoba koja je cjelokupni svoj javni i intelektualni angažman usmjerila na brigu o vlastitom narodu osuđuje za njegovu izdaju.

Zaključak

Mustafa Busuladžić jedna je od prvih i vjerovatno najtragičnija žrtva uspostave novog režima među vjerskom inteligencijom. Njegov slučaj postat će urnek ponašanja spram društveno angažiranih vjernika tokom cijelog tog perioda. U ovim suđenjima optuženi nisu uživali persumpciju nevinosti, tj. pretpostavku da je neko nevin dok se na objektivnom sudu ne dokaže suprotno. Također, teret dokazivanja nije bio na tužitelju već na optuženom. Optuženi nisu imali nikakve pravne zaštite, pravnog zastupnika ili prava na žalbu. K tome, organizirana je snažna medijska kampanja koja je trebala dijabolizirati optužene i stvoriti pretekst za drakonske kazne koje su se izricale i za najsitnija djela. Najtragičnije je što su ovakve presude postajale zvanična istina koja je važila više decenija u Bosni i Hercegovini. Istina koja se nije smjela dovesti u pitanje.

Mustafa Busuladžić jeste govorio u prilog propasti Britanskog i Ruskog carstva o čijim se zlodjelima nad muslimanima i drugim podanicima tek kasnije saznavalo. Dakako, nije riječ o prihvatanju ideja nacizma, već o prepoznavanju historijske (resentiment na Austro-Ugarsku monarhiju) i geopolitičke realnosti (snaga i blizina Njemačke vojne sile nasuprot kolonijalnih velesila Velike Britanije i SSSR). On ne samo da nije afirmirao fašizam kao ideologiju već je aktivno pisao i radio na demaskiranju zloćudne naravi svih ideoloških koncepata. No, u percepciji nove vlasti jedini antifašizam bio je u okviru NOP-a, mada je u sebe usisavao mnoge elemente koji su bili sljedbenici drugačijih, čak i oprečnih, ideologija. Pitanje koje nam se nameće jeste da li je plemenita ideja antifašizma u komunističkoj interpretaciji pervertirala u novu ideologiju sa sličnom matricom koja dijeli svijet na one koji su s nama i one koji su protiv nas. Pitamo se s pravom da li su fašizam i antifašizam postali pojmovi bez stvarnog sadržaja i značenje. Političke etikete za razračunavanje s ideološkim i političkim neistomišljenicima? Biti antifašista predstavljalo je opravdanje za sve druge zločine koji su se u ime antifašizma činili. Činjenica da se radilo o suđenjima i stvaranju privida pravne i demokratske države ne mijenja na stvari. Posebice za žrtve i njihove najbliže. ■

---

[21] Stephane Courtois, *Crna knjiga komunizma*, Sarajevo, 1999., 32.

[22] Dosje Mustafe Busuladžića, Zapisnik, n. dj., 8.

[23] "Branitelji izdajnika", *Oslobodjenje*, br. 63., 1945., 2.

[24] Dosje Mustafe Busuladžića, Presuda, n. dj., 2.

"NAŠA TOLERANCIJA" – tekst zbog kojega su komunisti osudili Mustafu Busuladžića na smrt

Pripremajući tekstove za knjigu o Mustafi Busuladžiću koja će uskoro izići iz štampe, doc. dr. sci. Mevludin Dizdarević pronašao je i tekst "Naša tolerancija", kojeg je Busuladžić objavio u listu "Osvit" 26. marta 1944. godine. U ovom su hrvatskom listu za vrijeme NDH brojni ugledni Bošnjaci objavljivali svoje tekstove, nerijetko pod pseudonimom. Takav je slučaj i s ovim tekstom objavljenim pod pseudonimom Bećir Mustafić. Ipak, tekst je korišten kao dokazni materijal u istražnom postupku protiv Mustafe Busuladžića, a on je sam na suđenju priznao da je njegov autor

Rat koji je uzkovitlao suvremeno ljudstvo i savezno s njim događaji, koji su se zbili i još se danas odigravaju na našem području, nužno nam nameću neodloživu potrebu temeljne revizije i preispitivanja onih vrjednota naše kolektivne duše, koje su se odrazile u našem cjelokupnom povijestnom izživljavanju. Iako se na ovome mjestu u više navrata raspravljalo o raznolikim pitanjima, koja zadiru u našu prošlost i u naš sadašnji politički i društveni život, potrebno je učiniti i ponoviti stanovite napomene, koje bi u interesu našeg obstanka i života trebalo uvažiti. Naime rieč je o našoj toleranciji, kako smo je očitovali u prošlosti prema inovjernim sugrađanima, kao i o tome, kako je i u kojim granicama danas promieniti prema našem neprijatelju, koji jednako uništava živi organizam naroda i vrši snažnije zahvate presezanja na naš životni prostor, na kome smo se kroz stoljeća afirmirali i koji smo vlastitom krvlju, braneći se, natapali.

Potanja analiza toga problema sili nas, da posegnemo u prošlost. Kako je općenito poznato odmah nakon islamiziranja Bosne i Hercegovine, koje je i po priznanju najobjektivnijih nemuslimanskih povjestničara bilo sasvim dragovoljno i iznad svakog prisiljavanja, ove su zemlje, uklopljene u okvir osmanlijskog carstva, odpočele jedno novo razdoblje političkog, vjerskog i društvenog života. No iako je turska državna ideja kroz četiri stoljeća bila dominantna u političkom životu Balkanskog Poluotoka pa i Herceg-Bosne, a islamizirani patareni glavni nosioci političko-kulturnog stremljenja u ovim zemljama, ipak nije prekinut kontinuitet vjerskog života katolika i kasnije u Bosni po Turcima doseljenih pravoslavaca. Sviest o susjedskim dužnostima i liepim odnošajima prema inovjernom komšiji kod muslimana je kroz čitavih pet stoljeća bila živa i ona je izravno izvirala iz etičkih učenja islama, koji nikada ni prema kome ni u jednoj zemlji, gdje se je on ustalio, nije nosio obilježje vjerskog ekskluzivizma.

Upravo zbog naših pravilno shvaćenih islamskih dužnosti, koje su nalagale liep odnos i postupak prema inovjernim sugrađanima, javlja se kod nas ona vjerska tolerancija i podnošljivost, koje su dozvoljavale i omogućavale nesmetan vjerski, kulturni i društveni razvitak katolika i pravoslavnih. Jedan od prvih političkih poteza osvajača Bosne Mehmeda-El-Fatiha bio je izdavanje ahdname (povelje), kojom se nemuslimanskim podanicima Bosne jamči puna vjerska sloboda. Ova Fatihova povelja, eklatantan primjer vjerske tolerancije, nije ništa drugo nego manifestacija primjenjenih propisa islama o dužnostima muslimana prema inovjernom susjedu, koji su bili uviek usmjereni na razvijanju prvotnih klica dobra, usađenih u ljudskim dušama i razvijanju onih čovječanskih kvaliteta plemenitosti, vjerske podnošljivosti, pravice i poštenja, po kojima čovjek jeste čovjek. Gdje god su muslimani predstavljali većinu i živjeli izmiešani s inovjernicima, ovima je do pune mjere bio zajamčen životni integritet, sloboda vjere i nesmetan gospodarski i kulturni razvitak. Tako je prije bilo u Španjolskoj, Siciliji, a danas i prije u Egiptu, Turskoj, Iraku, Perziji i Siriji, gdje harmonični odnosi muslimana sa svojim inovjernim sugrađanima, pripadnicima mahom malobrojnih kršćanskih sekti, omogućuju normalnu političku i kulturnu izgradnju dotičnih zemalja. Kao primjer i suradnje i vjerske tolerancije pružaju nam se danas Libanon, Egipat i Palestina. Libanon, obkoljen

morem muslimana, slobodna je kršćanska republika. U Egiptu kršćanski Kopti vrše jak politički upliv na unutrašnju i vanjsko-političku orientaciju zemlje, dok se u Palestini uz bok muslimanskih Arapa bore kršćanski Arapi protiv zajedničkog neprijatelja za očuvanje nacionalne slobode zemlje, tako svete i muslimanima i kršćanima.

Prodirući na Balkan islam, nošen po Turcima, izjednačivao je na poluotoku ljude pravima i pred zakonom. Za trajanja islamiziranja balkanskih zemalja i prodiranja turskog političkog gospodstva, vladale su nesnošljive gospodarske prilike, koje su gušile seljake. Dok je primjerice u Dušanovoj Srbiji za "male ljude" – kako se nazivaju u jednoj povelji Stevana Prvovjenčanog – bezpravni seljaci (merops, sokolnik, sobar ili otrok – a osobito za otroke vladalo rimsko-bizantsko načelo "stvar koja nema osobnih prava"), dotle Turci donose jedan bolji društveni poredak, koji izključuje oštre staležke razlike i izjednačuje muslimane i nemuslimana u svim dužnostima i pravima. Onda nije teško protumačiti nagli proces islamiziranja balkanskih zemalja. S pravom je prije nekoliko godina jedan srbski pisac napisao da se u razdoblju naglog rasprostiranja turske političke moći na Balkanu nije samo radilo o vojničkoj, nego prije svega o moralnoj premoći osvajača.

Tako su i u Bosni Turci, kao donositelji islama, stvorili usklađene međuvjerske odnose. Za vrijeme turskog gospodstva tvorile su Bosna, Dalmacija, Slavonija, Srbija, Bugarska i Albanija u vjerskom pogledu pravi mozaik, jer se je na jednom te istom etničko-nacionalnom prostoru razvijao vjersko-društveni život različitih vjerskih skupina (muslimani, katolici, pravoslavni i židovi), koje su u duhovnom pogledu gravitirale prema posve oprečnim žarištima.

Iako su zauzimali dominantan politički položaj nisu muslimani ni u Bosni, a ni u drugoj zemlji vršili fizička istrebljenja svojih nemuslimanskih sugrađana, niti su im uništavali imetke i rušili svetinje. Da muslimani u Herceg-Bosni, Sandžaku i drugim dielovima osmanlijskog carstva nisu zauzimali korektan stav i poštivali osobni integritet i vjerska uvjerenja nemuslimana, ovih bi nestalo u potresima prošlosti prosto iz razloga što su predstavljali manjinu. Da smo mi gajili agresivne namjere bilo prema komu, mi smo ga mogli kroz pet stoljeća likvidirati, da mu se danas ni za trag ne zna.

Povijestna je činjenica, da su se katolici, predvođeni otcima Franjevaca, u Bosni mirno i nesmetano razvijali i vjerski i kulturno, kao što je znanstveno utvrđeno, da je pravoslavni element, kako onaj u Srbiji tako i onaj u Herceg-Bosni i Sandžaku, uživao sva građanska prava, koja su pripada i muslimanima. Dostatno je navesti činjenicu, da je upravo pećka patriaršija, koja je od 1459. bila pod vlašću ohridske autokefalne arhiepiskopije, ponovo po Turcima obnovljena 1557. Prije toga (1539. godine), dakle u Tursko doba, u srbskim zemljama je uspostavljena prva Gutembergova tiskara.

Niko nije ni pomišljao da dirne u vjerski život, koji se je razvijao po katoličkim i pravoslavnim crkvama i samostanima razasutim po čitavoj Bosni, Hercegovini i Sandžaku. Tolerancija, koju su muslimani ovih zemalja pokazivali prema kršćanima i židovima, rietka je a možda i jedinstvena u povijesti europskog kontinenta. Muslimani su u svojoj vjerskoj toleranciji i u svom silno razvijenom osjećaju samilosti i čovjekoljublja, poznatom pod imenom "merhamet", koji je ovjekovječila i narodna pjesma i predaja, nekada prelaizili granice koje u stanovitim trenutcima ne dozvoljava borba za obstanak i tako išli na uštrb vlastitih probitaka. Mi s

punim pravom tvrdimo, da je islam putem tolerancije, koju je do mogućih granica razvijao kod svojih vjernika, najsnažnije utjecao na oblikovanje duhovno kulturne fizionomije zemalja jugo-istočnog sektora Europe, dok se ovaj nalazio u sklopu turske imperije.

No kada se politička ravnoteža na Balkanu izmienila na štetu turske državne ideje muslimanima se nije istom mjerom uzvratilo. Uzimamo primjer iz nedavne prošlosti. Kako je poznato Saint Germainskim ugovorom (od 1919.) bosansko-hercegovačkim muslimanima je bila zajamčena vjerska sloboda kao održavanje džamija, grobalja i drugih vjerskih ustanova. Ali s onu stranu Drine ti su se propisi međunarodne konvencije kroz cielo vrieme života u bivšoj državi javno gazili. Porušen je čitav niz džamija i drugih vjerskih spomenika, izvlašteno bezbroj vakufskih objekata i uništeno toliko vjerskih svetinja. Muslimani albanske narodnosti, otrgnuti od svoje matice, naročito su bili proganjani, iako je Esad-paša u svoje vrijeme učinio velikih usluga tlačiteljima naroda albanskog jezika i krvi.

Kad je nakon Prvog svjetskog rata na ovom prostoru uspostavljena nova politička konstelacija, koja nas je kulturno i gospodarski podrivala, oni isti, kojima smo omogućili obstanak, te gospodarski i vjerski razvitak u prošlosti, uzvratili su nam dug pokoljima, koji su počeli u Hercegovini, da se završe u Šahovićima u Sandžaku. Drugi je svjetski rat dao samo priliku da eksplodiraju prividno natrpani slojevi životinjstva, kojim se je okomio naš neprijatelj u ludilu strasnog uništavanja svega onoga što je muslimansko. Tom se prilikom ponovo obistinila ona narodna, da vuk dlaku mienja, ali ćudi nikada, koja bi izražena suvremenim rječnikom nakon nedavnih stečenih izkustava mogli prevesti: Naš neprijatelj kapu mienja, ali ćud nikada.

Između klanja u prošlosti i ovih današnjih, koja se vrše nad muslimanskim elementom postoji očiti kontinuitet koji će se sveudilj nastaviti do podpunog fizičkog istriebljenja ako se kao kolektiv ne probudimo i sagledamo pogibelj, koja nam prieti danas i sutra. I onim najsentimentalnijim treba da bude jasno, da je tolerancija etična i moralna ako postoji recipročna uzajamnost, da tolerancija ne samo da ima svoje granice nego da nekada može biti i porazna, ako iz događaja ne bi povukli potrebne konzekvence.

Ne smijemo se zavaravati ispraznim tlapnjama, nego moramo spoznati da isti neprijatelj, svrstan iz čisto taktičkih razloga u dvie naoko oprečne fronte, nesmiljeno nasrće na naše živote. Povijest, ta magistra vitae, bez ikakvog obilaženja nam govori, da u vremenima bitaka i uništavanja, kakva su naša, narode ne spašava puka sentimentalnost, nego jedino napon svih duhovnih i materijalnih snaga, usmjerenih zajedničkoj obrani.

Nas bi nestalo ako bi se mi sentimentalnošću odupirali balkanskom hajdučkom mentalitetu. Savezno s tim smatramo potrebnim ovdje napomenuti da postoje duboke psihološke razlike između čovjeka balkansko-bizantijske orientacije, i čovjeka koji se oblikovao u etičkom krugu islama bilo na Istoku bilo na Zapadu. Ovaj potonji tip čovjeka bio je uviek nosilac viših kulturnih i ćudorednih vrednota, koje su stvarale atmosferu međuvjerske podnošljivosti. U odlike islamskog tipa čovjeka spada čovjekoljublje i osjećaj samilosti koji nikada ni u ratu nije zatajio. Muslimanski tip čovjeka pokazao je moguću mjeru čovječnosti ne samo u prošlosti nego je pokazuje i danas na kućnom pragu, braneći ugroženi život i čast porodice. Tu odliku treba i u budućnosti zadržati, ali ne i sentimentalnost prema krvavoj pestnici, što bi predstavljalo ne samo zločin prema sebi, nego i samoubilački potez. A mi to ne smijemo dozvoliti, kada se radi o našim glavama i svetinjama.

Mi nećemo niti možemo udešavati svoj stav prema vjetru ili onako kako je to nekome u interesu, da nas što prije likvidira. Tim prije što mi nismo ničiji privjesak, nego smo svoji i živimo na svom. Mi smo uviek znali što hoćemo i danas znademo, a to je, da se održimo kao muslimani, da živimo na prostoru koji je naš i da podržavamo najbolje susjedske odnose sa svima dobronamjernim ljudima.

Nikad nismo bili pobornici šovinizma. Naše domoljublje nikad nije bilo obilježeno ekskluzivizmom, nego je uviek bilo kulturno i tolerantno, pa je kao takvo omogućavalo život i razvitak i drugima osim nas. Ali naša tolerancija ne može ići dotle da mi mirno gledamo uništenje. Ako neko misli da našoj toleranciji nema granica, taj se ljuto vara, jer u trenutcima opasnosti kakve proživljavamo sada, naš obstanak traži da se priberemo u svrhu samoobrane. To je kategorički imperativ naše stvarnosti, pred kojim trebaju pasti sve prepreke. Kao i u prošlosti, tako i danas moramo posegnuti za kolektivnom samoobranom. Opet se moramo povratiti poviesti, koja nam govori, da su hrvatski muslimani kroz čitavu svoju prošlost u trenutcima svoje ugroženosti kao cjelina reagirali na sve opasnosti, koje su dolazile iznutra ili s vana. Dovoljno je podsjetiti na bitku kod Banja Luke 1737., za vezirovanja Ali-paše Hećim Oglua, na okupaciju Bosne i Hercegovine, te na Džabićev pokret od 1900. – 1908. U svim tim događajima hrvatski su se muslimani listom dizali, ne prezajući ni pred najvećim opasnostima.

Sasvim je opasno podilaziti neprijatelju, posebno pak našem, koji nikada otvoreno ne napada niti vodi častan rat, nego napada uviek iza leđa i plota, vršeći okrutnosti nad golorukim i nejakim. Zato smo stradali što odmah u početku nismo reagirali kao cjelina. No animalnost, podgrijavana strastima za ubijenjem i rušenjem, biesom i mržnjom, nikada nije bila trajna, nego je ubijala samu sebe. Nositelji animalnosti, u konkretnom slučaju naši neprijatelji, koji već tri godine rade na našem uništenju, na koju će se sunovratiti u crnu propast, na što nas upućuje i svemirski moralni zakon, da zlodjela ne mogu ostati neplaćena i da od mača gine onaj koji ga prvi poteže.

Naša je borba sveta ali i častna. Ne vršimo presezanja na tuđe živote i zemlju nego branimo sebe na svome. U takvoj borbi savjest Europe i čovječanstva, naročito svjetskog muslimanstva trajno će biti na našoj strani. Tu je izvorište našem optimizmu, s kojim proniknuti idemo u susret novim krupnim svjetskim zbivanjima, koja će odlučiti završetak drugog svjetskog klanja.

Događaji su nas, kao i bezbroj puta u prošlosti, postavili pred oštru dilemu: život ili smrt, odpor ili uništenje. Opet je nastupio trenutak, kada naša kolektivna odporna snaga, koja ni u najtežim razdobljima naše povjestnice nije zatajila, treba da odlučno odgovori na sve udarce, koji idu za našim uništenjem. Ozbiljnost vremena, koja proživljavamo, traži od nas, kao nekad od Kartažana, da sve od sebe učinimo. U smrtnoj opasnosti uništenja, koja im je zaprietila, Kartažani se listom digoše na oružje i obranu i da bi se oprli porušiše svoje domove i palače, da zadobiju građe za ratne naprave, žene poklоniše svoj nakit za oružje i odrezaše sebi kose, da od njih načine tetive za lukove.

Bećir Mustafić
(*pseudonim Mustafe Busuladžića*)

ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR KNJIŽEVNI PODLISTAK • GODINA V • 2016. • BROJ 12

BEHAR

Rusmir Agačević: Snovotumač snovopriča ● Rijad Kamber: Dosta patetike i izlizanih floskula ● Ajnuša Horozović: Sjene na licu ● Naida Mujkić: Lako ću sa ljubavlju, ali šta ću sa jajnicima ● Paško Romić: Tamo negdje puca zora iz kalašnjikova ● Srebrenica 1995: Boga ne nalazi onaj tko ne nalazi brata

broj 12 | KNJIŽEVNI PODLISTAK | 2016.

Ćatićev život zaslužuje da bude pretočen u zanimljivu romansiranu biografiju

Poslije Tina Ujevića iz 1936, Ćatića je dugo pratila kritičarska i književnohistorijska šutnja. Mi smo, u svojoj duhovnoj zaturenosti, spremni da se odričemo i svojih talenata i svojih veličina, slijedeći primitivni poriv da svijet počinje s nama. Ćatić je ponovno otkriven, to je prava riječ, ponovo otrkiven u Tešnju 1965, povodom pedesetogodišnjice smrti

Piše: **Alija Isaković**

U kratkom Ćatićevom životu sve izgleda presudno, sve djeluje nepovratno, ništa nije moglo biti drukčije. Pjesnik je svoj život protrčao zažarenih očiju, raspjevan i grudobolan i, kada se skrasio u tešanjskom haremu u 37. godini, pokopan je pod tek rascvali trn, 6. aprila 1915. godine. Jedva se našao jedan blagonaklon hodža i nekoliko učenika da pokojnika isprate na ahiret. Musa Ćazim Ćatić počeo je književno rasti poslije smrti. Njegovi velepoštovani pjesnički savremenici još se mogu sresti samo u čitankama, a Ćatić i večeras izlazi pred nas kao naš sugrađanin iz Donje mahale, kao, naš ljubimac i naš sagovornik.

Naime, pod dirigentskom palicom Bekira Kalajdžića, Ćatić je za godinu i po mostarskih dana uradio silan posao: pored uređivanja časopisa "Biser", za Kalajdžićevu Muslimansku biblioteku preveo je i napisao dvanaest knjiga. Kad se prisjetimo njegovog boemskog života u zagrebačkom Matoševom krugu, njegovih sjedeljki s Ivanom Trnskim u "Kavkazu", onda je ovaj mostarski period bio blagotvoran i berićetan. To što je urađeno pod mostarskim nebom, danas je glavni Ćatićev poetski i prevodilački kapital. Uz napomenu da se Ćatić ni ovdje nije odricao svojih boemskih zastranjivanja o kojima mi je pripovjedao književnik Hifzi Bjelevac.

Ćatićev život zaslužuje da bude pretočen u zanimljivu romansiranu biografiju. Bilo je pisaca koji su i prije nas osjetili poetsku moć u Ćatićevim stihovima, koji su se divili njegovoj prirodnosti i radoznalaosti. Jedan od prvih i jedan od najvećih bio je Tin, 1936: "Ćazima se tada brojilo i moglo donekle ubrajati u Matoševu grupu... Matoševci ili nematoševci, kako hoćete, oni su bili u tome času artisti i dekadenti; a Ćatić, ako hoćemo, kudikamo od njih bliži tipu narodnog pjesnika i prirodnog čovjeka, osobito isprva. Filozofija njihova, uzeta približno, kod nekih možda i podsvjesno, bila je simbolistička; filozofija Ćatića bila je filozofija Orijenta, filozofija arapske poezije i kulture koja je došla do procvata, a imala u sebi i nečega realističkog." Tin se prisjeća i izjave "jednog Bosanca-katolika g. 1909":

Od svih ovih mladih pjesnika i novatora, u koje možemo ubrojati i Matoša, Ćazim je jedini pravi pjesnik i pjesnički talenat. Jer on jedini osjeća sa životom i živi, a svi su drugi verbalisti i ljudi zatvoreni u svoje apstrakcije. Svi su drugi izvještačeni, a on je iskren.

Poslije Tina Ujevića iz 1936, Ćatića je dugo pratila kritičarska i književnohistorijska šutnja. Mi smo, u svojoj duhovnoj zaturenosti, spremni da se odričemo i svojih talenata i svojih veličina, slijedeći primitivni poriv da svijet počinje s nama. Ćatić je ponovno otkriven, to je prava riječ, ponovo otrkiven u Tešnju 1965, povodom pedesetogodišnjice smrti, a malen udio u tome ima i autor ovih redaka i emisija lirike na TV-SA koju je režirao Jan Beran. Sada znamo na čemu smo – pjesnik Musa Ćazim Ćatić je s nama i neka ta sreća potraje. Ne mogu izbjeći posljednje Ćatićeve retke, posljednju pjesmu, ispisanu drhtavom rukom i očima koje se sklapaju.

Pred smrt

Agonija kao zlatni prah se vije,
Vrh mene lepršа jedan žuti cv'jet.
Još nikad nije ljepše mirisala
Moja mala izba – moj veliki svijet.

Slaba moja ruka k žutom cv'jetu teži,
Hvatajući ga tako lijep i žut.
Ali zalud napor, cvijet od mene bježi,
I opet mi pada na prsa i skut.

I ja sam opijen s njegova daha-
Dok Velike Gospe iz žutog praha
Pojavi se lik----------"

(april, 1915)

(neobjavljeni tekst Alije Isakovića iz novembra 1991.)

Rusmir Agačević

Snovotumač snovopriča

Ojanjilo se nebo snovotumača snovopriča

Iako nas ova priča, pripovijest ili pripovijetka neodoljivo podsjeća na stilopis, odnosno na stilematiku, prethodne Agačevićeve knjige priča pod naslovom "Snovopriče: O Sefardima i Aškenazima travničkim", još će nas jednom iznenaditi, zateknuti i začuditi izričajna snaga teksta koja mjestimice prelazi u gusto poetsko tkanje, a koje autor koristi ne bi li čitatelju i kritičkom prosuđivaču postupno i otkrivalački razotkrio neka zatamnjena mjesta iz života i životopisa velebnog "slovocrtača" i "slovoskupljača" – nobelovca Ive Andrića. Iako su ta mjesta upućenima već poznata, Agačević ih nudi u oblandi jezičnog artizma i one začudnosti kojom su ruski formalisti (Jevgenij Zamjatin, Jurij Oleša i Osip Pilnjak) obogatili svekoliku književnost. Poruka je jasna – ništa ne može, nikakve potvore s pokrićem ili bez pokrića, umanjiti genij Ive Andrića.

I upravo zbog tog jezičnog manirizma s kojim se magično uljepšava svijet prirode, stvari i Bosne – zemlje autorova rođenja, pred nama se, začudo, koheziono razlaže nova priča podložna novoj interpretacijskoj metodi. Na taj način, impulzivne jezične gravire pripovjedača dolaze u srodni paralelizam s fragmentima Andrićeva života i pisanja. Pritom, barem kada je riječ o Bosni, Agačević u nju ulazi kao u svoj embrij, nadasve slikovito uz stilsku pripomoć epiteta, pridjeva, simetričnih atribucija, poredbi i dojmljivo svježih ambijentalnih metafora (čaršafi mraka, vjetrovi straha, nebeske magaze, pekmez sjećanja, žalfija melankolije, pendžer djetinjstva, umiruće žeravice sna... itd.) Te metafore nisu usamljene, prate ih maštalačke i magijske scene. Tko će znati, možda je upravo takva nova stvarnost koju pripovjedač transcendira, na sebi svojstven način, upravo prava stvarnost.

Dešava se nešto snovito, paučinasto, kao na slikama Ivana Rabuzina, kad, na primjer, nailazimo na personificiranu sliku "nebo se ojanjilo" ili pak na nadrealnu sliku: "Čovjek koji je od koža šumskih kornjača krojio cipele za sporo hodanje" ili "...učio slijepe pse sanjati...". Uz tri imaginarna lica (u funkciji koautora priče) odmotava se klupko figurativnog značenja i stvarnog sadržaja tek kad se spominju Andrićevi romani i likovi iz njegovih romana, pikanterije iz njegova života i rada te kada se ambijent Bosne intertekstualizira sa značenjem jednog Stendhala, Gistava Flobera, Žeromskog, Thomasa Manna, Dostojevskog, Whalta Whitmana, Alberta Camusa... Autor tada prelazi na konkretne prizore iz Andrićeva života – djetinjstva, mladenaštva, studija u Grazu, diplomacije, stanovanja, tretmana u društvu, navodnog tvrdičenja itd. Interesantan će biti detalj što se tiče Andrićeve doktorske disertacije "Razvoj duhovnog života Bosne pod utjecajem turske vladavine" koju je on, po nekim novovjekim tumačima i otkrivačima, prepisao i nahvao koristio u romanu "Na Drini Ćuprija". Međutim ništa neobično u tome postupku nema. Pisac o povijesti Andrić (kao i Feđa Šehović, Ivan Aralica i Nedjeljko Fabrio), a ne pisac povijesnih romana, slobodno se i čak obavezno služi arhivskom građom.

Slijede opet usporednice sa Stainbeckom, Moraviom, Greenom, Durellom – sve redom istovrsnim slovocrtačima snova. I tako se "sin Katarine , spremačice čaršijskih kuća i oca Antuna, sudskog podvornika iz rahmetli đuzel jaspis Sarajeva, pisac od bosanskih Andrija", Ivo Andrić, posve zbližio s autorom ove ipak pripovijetke (zbog unosa više stvarnih i imaginarnih likova) i to kao vrsni snovocrtač snovopriča. Zaključiti nam je da se ni Andrić ni Agačević ne mogu prepisati, jer tko će snove prepisati pa makar bili locirani u prošlosti kao stvarni.

Sead Begović

Čovjek koji je korijenjem vrba čistio podzemne potoke, šivao rane
poderanim rijekama, smijehom djece umivao ulične česme i prstima
češljao bolesno drveće.
Čovjek koji je od koža šumskih kornjača krojio cipele za sporo hodanje,
široka odijela za vjetrove straha, jezikom farbao čaršafe mraka i učio
slijepe pse sanjati.
Čovjek koji je pravio harmonike manje od kocke šećera, skupljao sjene srušenih kuća od gline, neumrle dane iz nebeskih magaza
i toplu kišnicu od likvora zvijezda.

Eh, ta trojica, svaki za sebe, kao bijeli gavranovi sjedili bi na zelenkastim
kamenovima od hrapave sedre okrenuti ćehrom prema pupku Bosne.
Svako jutro, čim bi se nebo ojanjilo meketavim drhtavim vimenima
iz kojih je štrcao topli pekmez sjećanja, vrhovima prstiju razgrtali su
umiruće žeravice sna gledajući kako iz grla tek oštenećenog sunca
isplovljavaju grbavi oblaci s paperjastim jedrima zametnutih razgovora.
Na dlanovima raspuklim poput uzorane škrte zemlje držali su umrljane
porculanske fildžane u kojima su se crnile smolaste kapljice krvi zgrušane
s pepelom snovatrica iscurjelog vremena.
I gledali su četvrtog čovjeka sa šeširom, koji je stanovao u modrošljivoj kući
od svojih minucioznih rečenica, na čijem se krovu žutilo gnijezdo od prezrele
slame svih njegovih odloženih riječi.

Znali su kako svakog neprobuđenog jutra gaca po žitu uzbibanog sna
i traži sjenu svoje majke koja mu na verandi brižno pegla košulju od maslačka.
Dlanom umočenim u golomrazicu mlijeka pospanih voda umi-

vao bi raspukle
krovove i nježnim gorobiljem zamrlih sjeta brisao bi razlivene curke što su
zmijugavo gmizali niz orošene pendžere.
Promatrali su kako skuplja neraspučena poluzrela slova pa ih dugo i strpljivo
drži iznad hartije, kao na kantaru svakog smisla, sve dok dobro ne zamirišu
toplom pogačom neizgovorenih trpkih uspomena na sva potrošena vremena.
Onda bi kao mesar s tananim naoštrenim nožem preciznim rezom
odstranjivao svaki gram nepotrebnih žilica, masnog tkiva i sluzave
potkožice sa svake iznjedrene riječi, potom bi ih vaservagom uma odmjerio
i kao na ražnjić od kičme živa čovjeka brižljivo nabadao na vrh svog pera.
Pomno bi svaku jezikom dodirnuo i okusio, pa ako bi im što nedostajalo,
oprezno bi ih i vješto umotavao u metvicu elegije, šafran nostalgije
i žalfiju melanholije.
Ostavljao bi ih sve kao bezglasne puževe na krovove sahat-kula i čekao.
Kazaljke trajanja nanosile su im maglu, mrak, memlu, sunce, snijeg, slanu,
inje, kišu, led, vjetar, vatru i studen.
I samo je on znao istinitu mjeru zrenja.
Ona trojica s ona tri kamena sve su gledali i sve su znali o slovoskupljaču.
Njemu su njegovi njima nepoznati znanci, iz začuđenog svijeta u sedef
tabakerama donosili najljepšu oštru srču razlomljenih ogledala usnulih gradskih
trgova, ulica, sokaka i mahala.

Godinama je sjedio na štokrli od divljeg duda ispod abažura svemira,
protkanog paučinastim hladom, Tantalovim naporima u okvir neba
iznad svojih očiju ugrađivao je svu tu sitnu srču, sklapajući maestralan
mozaik vidljiv samo lelujavim bolesnicima od teške Kupidonove nesanice.
Iznimno, u rijetkim prilikama, ponajviše kada bi lelujale puder magle nježnih
jeseni, puštao bi u svoju avliju popločanu koštunjavim orasima i lješnjacima
one što im je mogao vjerovati, pa bi čučeći kao jato mokrih vrabaca gledali
u šareni kaleidoskop iznad kućnog krova…
Za to vrijeme one su mu se riječi i rečenice na vrhovima sahat-kula
izvlačile iz svojih ljušturica pa su poput balavih puževa plazile
po zidovima
neba, rebrima drveća i drumova, dok ih je on kao takve sazrele pratio
ravnomjernim otkucajem srca, gledajući kako pečate neizlječive otiske
na onima što su ih zjenicama susreli.
Onaj prvi čovjek koji je korijenjem vrba čistio podzemne potoke, šivao rane
poderanim rijekama, smijehom djece umivao ulične česme i prstima češljao
bolesno drveće, eh, on je svake godine po dva puta bio u avliji kod čovjeka
sa šeširom, i cijeli dan bi gledao u njegov kaleidoskop iznad dimnjaka od
pečenog narančastog blata iz tajanstvenih grla najdubljih zakopanih voda.
Ništa nije zapisivao nego je žive sličice halapljivo u sebe trpao.
Sve što je okom dokučio dobro je zapamtio i sam je sebi tumač bio.
U onoj srči od razvaljenih i razlomljenih ogledalaca i pendžera djetinjstva,
uvijek bi mogao razaznati ženu ljepšu od svake tužne vrbe, bosu i prostodušnu
na prašnjavom putu od Zenjak mahale prema ćepencima s vrućim kiflama
ispod ćursija travničke Šarene džamije.
Ispred nje je koračao mršav čovjek sličan klipu kukuruza, odjeven u košulju
od grudobolje i hlače neimaštine što su se vihorile iznad kvrgavih gležnjeva.
Raširenih ruku kao artist na trapezu između njih je poskakivalo dvogodišnje
dijete u dugom sivom mantilu i šeširom koji ga je gotovo cijelog poklopio.
Mater i otac bojažljivo su skupljali slova izgubljena po cesti i ubacivali
ih kao pelud u sinovljeve duboke džepove…
Onom prvom čovjeku odsjaj sunca u kaleidoskopu od srče znao je dobro
zasmetati, pa nije baš najbolje razaznavao kako bi ova neobična trojka
pješice, tako hitro, došla do ogromne kamene ćuprije što je visila između dva
razderana oblaka iznad mrzle i silovite Drine, nasred Višegrada, nakraj Bosne.
I otkud bi se, manja od kruške jerbasme, nekako tu stvorila djetetova tetka
Ana i njen dobrodušni muž Matkowczik Ivan, granični službujući policajac.
Čim se sunce uzvere na vrh nebesa, zamagli se u onog prvog čovjeka oko,
pa nikada nije bio siguran maše li dijete šeširom radosno, ili tužno,
prema leđima odlazećih roditelja, dok ga očeva sestra u naramku
na svojoj sećiji oporom pjesmom o travama i cvijeću uspavljuje.

Kao što nije bio siguran i kao što je mislio da mu se od zvizdana priviđa
kako na obali, na bridu sablje čuči Mehmed-paša Sokolović i koljenom
hrapavo kamenje nagurava prema usplahirenoj rijeci, a u nju zagazio starac
iz turske Kapadokije, Sinan Aga Mimar, Kanuni sultan Suleymena
najblistaviji arhitekt, pa one brzake i virove grli, mjerka, nadzire i sve mirno
po hartijama zapisuje i nacrte izrađuje dok ih ono dijete pogledom prati.
I što je god dulje gledao, onaj prvi čovjek bivao je još više zbunjen.

I onaj vezir i onaj neimar, u vodi, goli do bedara, jedan drugom su kockaste
kamenove kao rahat lokume dodavali i od njih ćupriju slagali.
Pa i onaj dječak pod šeširom mantil razgrnuo, gaca po plićaku, ovoj dvojici
pomaže i u ljepilu od bjelanjaka jaja, svoje riječi dodaje.
Sinan kamen, dijete riječ, Mehmed paša kamen i na njemu dukat.
Kamen, riječ, kamen i na njemu dukat, pa što se više kazaljka na satu mrda,
sve se više čini kako njih sva trojica, svaki za sebe, a svaki svojom snagom istu
ćupriju prema vrhovima nebesa izgrađuju.
Kad ti nju iz blizine gledaš, jedna je, što se više i više odmičeš, tri su.
I Mehmedova i Sinanova i djetetova!
A tako je i onom drugom čovjeku bivalo, onom koji je od koža kornjača šumskih
krojio cipele za sporo hodanje, široka odijela za vjetrove straha, koji je
jezikom farbao čaršafe mraka i učio slijepe pse sanjati.
Eh, on je u onu avliju dolazio svakog četvrtog petka, sjedio na krovu od šindre
od akšama do sabaha i bez treptanja zurio u onaj lebdeći kaleidoskop.
Ništa nije zapisivao nego je žive sličice požudno kroz zjenice u sebe slagao.
Sve što je okom dokučio dobro je zapamtio i sam je sebi tumač bio.
Svaki put kroz onu srču, blaga svjetlost mjeseca i žmirkavih zvijezda
prelamala bi se i njemu na vrh dimnjaka donosila blagohotnog pjesnika,
negdašnjeg travničkog đaka Tugomira Alaupovića, slavistu i filologa.
Pa bi taj na koljenu razlomio knjigu kao ražev kruh i počeo na glas čitati.
Na štokrli od divljeg duda sjedio je mlad čovjek poklopljen šeširom, rukom
rađenim od zečje dlake, koji je u džepove skupljao sve riječi što bi se vrlom
doktoru nauka nehotice otele i neoprezno skotrljale s krova u avliju,
odzvanjajući kao klepet srebrenih džezvi na bogatoj begovskoj svadbi.
I sve riječi Sorena Kierkegarda prozirnijeg od leptirovog krila koji mu
je sjedio na rubu kuće, mašući nogama i držeći se za bakarne oluke,
Walta Whitmana što se caklio na jednom, Albert Camusa koji je treperio na
drugom krilu otvorenih mu pendžera znanja, i onih čijih je šapat grgoljio
dopirući iz njegovih soba, ormara i vitrina, Stendhala, Flobera, Balzaca,
Mickiewicza, Žeromskog,Thomasa Manna, Dostojevskog…
Iznutra izlijepljen kao saće – medom svim tim eteričnim i prezrelim slovima
nabubrenim u rečenice, iz sebe je počeo istiskivati mliječ na svoje hartije
ostavljajući samosvojne znakove čudesnog pripovijedanja.
Onaj drugi čovjek koji je od koža kornjača šumskih pravio cipele za sporo
hodanje, široka odijela za vjetrove straha, farbao čaršafe mraka i učio
slijepe pse sanjati, kad god bi noć maslom zamirisala i mjesec se kao
tvrda gurabija zarumenio, mogao je kroz onaj kaleidoskop vidjeti kako
Alaupović kao ministar, u burmutici donosi krijesnicu, svjetlećeg insekta
u Bosni zvanog baja svitac, pa ga stavlja u šaku onom već dobro okičmenjenom
i od japije upornosti istesanom mladom čovjeku u dugom sivom mantilu,
s otmjenim okruglim đozlucima naćućurenim na vrh nosa.
Onako sitna i žmirkava, kao pokretni svjetionik, nudila mu je ispravan smjer.
A on se za njeno krilce držao kao za ruku davno preminulog oca.
Gazio je za tabanima profesora Tugomira na Veliku gimnaziju u bazar
Sarajevo susamom, orašnicama i šećerlamama pokockano, odande za
Mudroslovni fakultet Kraljevskog sveučilišta u kicoškom Zagrebu čije su
zgrade bile okićene kravatama umočenim u špricere i gemište, onda uštirkani
mahmurni Beč čokoladnim korama saher torti popločan, pa bolešljivi i kašljucavi
Krakow s trgovima od marcipana natopljenog tamjanom i napokon tragom
one krijesnice, a žedan moći znanja i nauke, u studentima prenapućeni Graz,
gdje upravo izbrojane 1924. godine doktorira na temu Die Entwicklung
des Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der turkischen Herrschaft…

Čovjek koji je pravio harmonike manje od kocke šećera, skupljao sjene
srušenih kuća od gline, neumrle dane iz nebeskih magaza i toplu kišnicu
od likvora zvijezda, eh, on je u onu avliju dolazio kad god bi se na nebesima
lavori, tute i oluci probušili pa bi iz njih sipila dosadna i nejaka, mrljava kiša,
nakapana iz oblaka koje prostata muči.
Tako je bilo i na dan deseti, mjeseca dvanaestog, godine 1961.
Sitan snijeg i kišica sljubljeni u ledenice spojili su onaj lebdeći kaleidoskop s
lješnicima i orasima u kojima se mogao vidjeti hladan niz svjetlucavih prizora.
Avlija je zjapila prazna, samo je trag štokrle od divljeg duda iskrio na njoj.
Onda se ovaj čovjek dobro približio najdebljoj stalaktit ledenici, pomno
zagledao u njenu prozirnost i sam je sebi tumač bio onog što je gledao.
U dvorani s parketom zastrijetim tepihom sitnog šećera i sićušnih slova
sjedio je onaj čovjek na onoj svojoj štokrli, sa šeširom od zečije dlake
položenim na tanku crtu precizno ispeglanih hlača, a oko njega u špaliru
dostojanstvenih stolica, isto tako kongenijalni slovocrtači snova
John Steinbeck, Alberto Moravia, Graham Green i Lawrenc Durell.

Zalijepljenim žumanjcima nordijskih kometa repatica na plafonu od
pergamenta i papirusa bilo je ispisano: Koncertni dom Stockholm.
Onda se zid sličan porculanskom tanjuru raspuče i ukazaše se vrata od
jantara što se razjapiše kao dvije korice debele enciklopedije, a pojavi se
zlatna kruna švedskog kralja Gustafa Adolfa šestog koja ugazi u onaj šećer.
Kao da se smrznuti praporci sobova sudaraju njihovim rogovima i kao
da se kristalni lusteri krše i razbijaju po živom ledu i kao da se najfiniji
biser brabonjci sa školjkama skandinavskih mora kotrljaju niz mramorno
stepenište, eh, takva moćna glazba na svojim prsima donese dugačak,
katran boje razrezani frak, iz kojeg izviri doktor Andres Osterling, stalni tajnik
Kraljevske švedske akademije nauka, koji glasom što sliči pretakanju mlijeka
iz limenog u limeni lončić, obznani kako je Nobelovu nagradu za književnost,
upravo dobio sin Katarine, spremačice čaršijskih kuća i oca Antuna, sudskog
podvornika iz merhametli đuzel jaspis Sarajeva.
Onaj se laureat osvrnu oko sebe, ali svi drugi kandidati već su na svojim
sjedalicama otklizali kroz šećer i slova, a niz basamke od lovorovog lišća
nahrupiše oni bestjelesni likovi zbog kojih je golemu čast zavrijedio, pa ga
zagrliše i na svoje ruke podigoše Alija Đerzelez, fra Petar, Tomo Galus,
Ćorkan i Švabica, Mustafa Mađar, Gospođica Rajka Radaković, Zeko, Aska,
Abidaga, Karamanlija, Tosun-efendija, Jozef von Miterer, Jacob von
Paulich, Piere David, Cesar d Avna…
Ona debela ledenica u koju je zaprepašteno i bez daha gledao čovjek
koji je pravio harmonike sitnije od kocke šećera, skupljao sjene srušenih

kuća od gline, neumrle dane iz nebeskih magaza i toplu kišnicu od
likvora zvijezda, eh, ta ledenica prsnu i razlomi se u stotine krhotina.
On se nije dao zbuniti nego zavrnu šiju i podiže glavu prema kaleidoskopu.
Ugleda usamljenog slavodobitnika u svečanoj auli pred golemim oknom,
potpuno priljubljenog čela uz njega, s oba podignuta dlana kao da
pozdravlja nekoga vani, pa se i on preko njegovog ramena nadviri u mrak.
Sve što je vidio dobro je zapamtio i sam je sebi tumač bio.
Pod slapom sitnih krijesnica iz Bosne, u zagrljaju parka poput žar-ptica
treperile su žene zbog kojih je čovjek sa sjenom šešira dugo u životu
bolovao od filogenije koja mu je pomagala da svoje slovoumijeće razgrana
i raskorijeni na fascinantan način, tako da je pred oči cijelog svijeta
doveo sve one svoje osobe s čudnovatim imenima, na šampanjac sa svim
slavom poprskanim živim i neživim nobelovcima.
U fontani prepunoj pogužvanih hartija i sluzavih žaba na mokrom čamcu od
bijelih koverti stajala je Eugenija Gojmerac, kći zagrebačkog brodograditelja
riječnih plovila, s usnama od crnog kavijara i samozatajne cjelove slala.
Na balkonu od kovane bronce kao skulptura na debelom svežnju kajdanki,
ćilibarski glatkim rukama namočenim u Wislu svojim baršunastim dlanovima
prebirala je po dirkama Helena Irzykowska, pijanistica iz Krakowa, ezoterična

Jelena žena koje nema, s vratom od ebanovine naježenim kao koža divlje
prepelice i sramežljivo žmirkala prema konturi laureatusa.
Beograđanka s Dorćola, putena i zamamna Gordana Bajloni, kći Ignjata iz
prebogate češke bankarske obitelji šepurila se kao gugutka svojim oblinama
klepećući krilima prema zaplakanim dvoranskim prozorima.
Na kožnom koferu iz Požege, košnici punoj rečenica prevedenih na
poljski, zatajne ljepote poput kestena u nezreloj kori, bezglasno se odmarala
poetesa i novelistkinja, kao rujno svitanje tiha Zdenka Marković.
Kliktava i raskomoćena kao po zakucima i sobicama skrivenim od radoznalih
očiju a ponajviše supruga njenog, uvažena Persida Karšnijević pocupkivala je
u ljubavnom zanosu, očekujući korake čovjeka poklopljenog šeširom sumraka.
Gospođica Vera Stojić, Beograđanka u Pešti rođena, i dalje je kao kočoperni
djetlić prstima udarala po tipkama pisaćeg stroja prebacujući na beskrajne
hartije čudesna jata i rojeve rečenica, gospodina koji ju je s poštovanjem i
zahvalnošću svečara zirkao, znajući kako je spokojna zbog njegove blizine.
Po šnenoklama od pjenastih oblaka u čipkanoj haljini od najčišćih finih
slova žive poezije, s trepavicama crnog bora s Avale tapkala je elegična članica
Srpske akademije nauka i umetnosti, umna krasotica Isidora Sekulić,
neupitna gospodarica cizeliranih stihova, vabeći nobelovca na sraz riječima.
No, on je netremice, mirom pospanog djeteta zurio u ženu kašmir kose
s mirisom knedli od šljiva iz Bosanskog Šamca, profesoricu beogradske
Akademije primenjenih umetnosti i Pozorišne akademije školovane u Beču
i Parizu, nježnu kostimografkinju Milicu Babić, s kojom se, dok je još bila udata
za njegovog znanca skrivao ispod noćnih kišobrana, u šetnjama po krošnjama
i krovovima bulevara koje su i u velikom gradu bile veliki događaji za šaputanje.
U mekoj akvamarin svečanoj haljini, ova dama smireno zakorači i ugazi
kroz oči dvorane, te brižno odjenu slavljeniku prigodni frak i malo mu
zategnu košulju bjelju od oprane i uštirkane grude snijega.

Onda njih dvoje ruku pod ruku, muž i supruga, koju je trideset godina
strpljivo čekao da bude slobodna žena, izađoše na sunce s krasnopisnim
potvrdama o primljenoj Nobelovoj nagradi…
Onaj treći, onaj drugi i onaj prvi čovjek što su kao bijeli gavranovi
sjedili na zelenkastim kamenovima svi skupa, a svaki za sebe, držali su
umrljane porculanske fildžane u kojima su se crnile smolaste kapljice krvi
zgrušane s pepelom snovatrica iscurjelog vremena, pa u tišini namočenoj
u olovo pogledaše jedan drugome u čelo.
Sve što su spoznali dobro su zapamtili i sami su sebi tumači bili.
U onoj avliji pred modrošljivom kućom na štokrli od divljeg duda sjedio
je živ spomenik u sivom mantilu, s naočalama od sobovog roga, pokriven
šeširom rukom rađenim od zečije dlake.
Pred njim su bili gomilica blatne gline s obale Lašve i devet slova
uredno posloženih u emajlirani lončić s ljepilom od bjelanjaka.
On vješto kroz prste propusti svu tu glibavu zemlju i hitro napravi oveću
ćasu, kao trbav lonac malo izdužen s poklopčićem koji se u oganj stavi i
dobije se grobljanska urna, tiho uze pripremljena tintocrna slova i bez
krzmanja ih spokojno utisnu, i tako ispisa ime svoje, Ivo, i prezime, Andrić.
Mladić otmjenog držanja, Vojmir plemeniti Durbešić, s kojim je odrastao u
školskim klupama Sarajeva, Zagreba, Beča i Krakowa, koji je mu je bio kao
nepostojeći brat, na crvotočnoj verandi vješao je na njegov sako pozlaćena,
uglancana odličja, paradne lente otmjenije od kišne duge i srebrene gizdave
kolajne, protokolarnim redom, kako ih je na svečanostima časti i dobijao.

Isto tako, čim bi se kukurijeci i jagorčevine izmigoljili ispod kajmaka zemlje,
on je kratkim trzajima tresao prašinu ignoriranja poleglu po dostojanstvenim
emeritus togama koje su visile na ofingerima okačenim po kandelabrima
ničijih šetališta, a koje je Andrić mrzovoljno morao ponekad odijevati…
Onaj prvi čovjek koji je korijenjem vrba čistio podzemne potoke, gledajući
godinama s vrha brda sa svog kamena, nije se mogao načuditi obrisima
onih ljudi koji su obilazili oko kapije modrošljive kuće i jetko je zapišavali,
jalno pljuckali, i s nepotpisanim potvrdama neznanih svjedoka pouzdano

tvrdili kako je dijete što je spomenikom postalo običan siromašan i ništavan
bastard, bez oca i očevine, bezidejni kompilator koji ništa i nikada nije smislio,
nego je sve iz tuđih dokumenata i stranih knjiga vješto prepisao dok je po
nalogu sila zla službovao i kriomice kopao po najdubljim bibliotekama i
maglovitim arhivima Krakowa, Carigrada, Beča, Rima, Vatikana, Madrida,
Berlina i Pariza, a svi oni što su mu Nobelovu nagradu za književnost dali,
nisu ništa drugo nego članovi tajnih loža, špijuni, uhode, zavjerenici i kekezi…
Onaj drugi čovjek koji je od koža kornjača šumskih krojio cipele za sporo
hodanje i koji je u onu avliju dolazio svakog četvrtog petka, on je sa svog
kamena slušao tugaljivu škripu mnogih sveznajućih pera i pojedinačne rafale
mizantropskih strojopisa, koji su ispisivali baš njima provjerene i povjerene
istine od anonimnih puzajućih istraživača i perača prljavog povijesnog veša,
garantirajući svojom čašću kako je ono dijete vanbračni jezuitski kopilan
kojeg moćna Crkva svojim podzemnim kanalima i podmazanim mehanizmima
stoljetnih urota klerikalaca pomiče kao šahovsku figuru pod šeširom komplota,
osiguravajući mu avanziranja u svim njegovim službama…
Onaj treći čovjek koji je pravio harmonike manje od kocke šećera i koji je
dolazio u onu avliju i pod onaj kaleidoskop kad god bi iz oblaka oboljelih od
prostate curile dosadne kišice, eh, on je poznavao likove mnogih koji su zajedno
sa slovoskupljačem dok još nije spomenik postao, poput družbe znatiželjnih
vrabaca zurili u nebo snatreći o svim prošlim i nadolazećim misterijama,
pa se iznebuha grdnje prihvatiše i po herbariju njegovog života zakvocaše,
a sve tvrdeći kako je on, Andrić, introvertni škrtac i cicija, dodvornički uhljeb
priljubljen uz buđelar svake vlasti, filistar i farizej, egocentrični konvertit
i cinični konformist, do grla zakopčani surogat od intelektualca.
I još mu, osim svih tih gevihta, na trbuhe njegovih slovopriča udariše
svoje žigove deminutiva, i urezaše svoje pejorativne znakove prema
kojima bi se eventualni zalutali čitači neizostavno trebali ravnati…
Ona trojica što su svaki za sebe kao bijeli gavranovi sjedili na zelenkastim
kamenovima od hrapave sedre, okrenuti ćehrom prema pupku Bosne,
vrhovima prstiju razgrtali umiruće žeravice sna gledajući kako iz grla tek
oštenećenog sunca isplovljavaju grbavi oblaci s paperjastim jedrima
zametnutih razgovora, u tišinama neugode namočenim u olovo, pogledaše
jedan drugome u čelo, ustadoše se, i svi skupa niz brdo skliznuše prema onoj
kapiji na onoj avliji, pred modrošljivom kućom na čijem se krovu i dalje
žutilo gnijezdo od prezrele slame riječi odloženih za još nerazumnija vremena.
Na verandi lahorila se ispeglana košulja od maslačka.
Kao iz česme kad u stakleni bokal curi živa voda iz nepca bosanskih potoka,
i kao na vrelo kamenje kad padaju smrznute sjemenke iz usta zvjezdastih
šišarki padalica, i kao momčić vjetar kad sam sebe izgubi pod crvotočnom
strehom pa trčkara i glavom lupeta po zahrđalim olucima, eh, takva se
glazba čula čim se paučinasta kapija na somnambulnoj avliji pred onom trojicom
rastvori, a iznutra zamirisaše jaja na maslu ispečena, suh pekmez od dunja na
korici krompirovog kruha, i cvjetovi grudobolnog stabla lipe što izvaljeno leži
na sećiji u svježe okrečenoj trpezariji na jastuku od toplog polja kamilice.
Ona trojica, svaki za sebe, sjedoše iza leđa one rasušene štokrle od divljeg
duda, stegnuše nemir u grlima i zagubljeni vjetar u olucima, pa se zagledaše
u isti, na njihovom nebu kaleidoskop.
Sve što su okom dokučili dobro su zapamtili i sami su sebi tumači bili:
Aleja Velikana na beogradskom Novom groblju, u pojedinačni
rozarij položena je urna od zemlje iz travničkog kraja s pepelom svih
potrošenih života kremiranog nobelovca, kojem je četrdeset jutara ranije
održan posljednji ispričaj u dostojanstvenoj kući Gradske skupštine,
ali ne i pokop, jer baš u to vrijeme umire za državu značajan visoki
partijski funkcioner koji u vijestima i žalovanju mora imati prioritet nad
pripovjedačem što je slovima želju ispisao, a nisu mu je ispunili – neka spaljen bude i sahranjen uz urnu, njemu neumrle supruge kašmir
kose s mirisom knedli od šljiva, nježne kostimografkinje Milice Babić,
kojoj je on u skrivenim pismima šuškao "moja draga Lepo" , i na svakom se

potpisivao, "tvoj Ivo Mandarin", s kojom u brak stupa u svom šezdeset i šestom
zrenju dudova i njenom četrdeset devetom razlistavanju breza.
Sonorni glas scenske gromade Ljube Tadića tkao je pramenje uspomena
u nekrologu što je odjekivao između malobrojnih protokol dužnosnika koji
sjedoše na leđa svojih gavranova i izgubiše se prema sljedećem pokopu.
Kao dva oblačka nepočešljane vune dokotrljaše se Abduselam Džumhur,
bivši glavni vojni muftija Vojske kraljevine SHS, pa iz džepa izvadi pravi burek
od sjeckanog mesa što ga je Andrić godinama, nedjeljom, za njegovom
beogradskom sofrom u slast prstima čopao, i korak iza njega sin mu
Zulfikar, džin boem od slova i crteža, pa i on na prstima prinese tucanu
čemerušu u findžanu s vrha sarajevskog Vratnika od čuvenog kahvedžije Dibeka,
i jedan orošeni štramplić kamene hercegovačke rakije lozovače.
Vjetar malo jače zviznu pa nanese Dubrovčanina, teatarskog gorostasa
Ivu Vojnovića i genija od zlatotkanog lišća poezije Antuna Gustava Matoša,
koji poredaše osamdeset i tri mirisna špricera, za svaki Andrićev rođendan
po jedan, a odnekud iznikoše i vjenčani mu kumovi Julijana i Aleksandar Vučo,
razbarušeni beogradski nadrealisti, u društvu s uglednim advokatom Branom
Milenkovićem i njegovom gospođom mamom, koji su pod svoj krov broj 9,
u Prizrenskoj, na konak i hranu primili osamljenog slovocrtača sve dok je
trajao Drugi svjetski užas, a on im se oduživao čitanjem filigranskih
rečenica tek mukotrpno rođenih, s kojima je omeđivao događanja i usude
posložene između teških korica, o Bosni nevjerojatnih remek-romana,
Na Drini ćuprija i Travnička hronika…
Dok su se sklapanjem sličica pripovjedačevog ukopa bavili, ona trojica nisu ni
opazili kako ih zatrpava hladan sutlijaš snijega sa šiljaka svemirskih lampiona
i kandilja, pa u nevjerici okrenuše glave od kaleidoskopa i ugledaše prizor
idile koju zapamtiše, jer su joj samo oni začuđeni tumači bili.
Poput mokrih makarona i mrvica ovčijeg sira snijeg je po brdima sve više
liptao, a niz njih su na saonicama od hurmašica klizile kućice od cigli i ćerpiča
na kojima su sjedili razdragani ljudi što su duhan pušili, u frule ćurlikali
i harmonike rastezali dok su se sudarali s tepsijama trbušastih tulumbi u čijoj
su se agdi grijala musava djeca, i s drvenim škafovima punim raspjevanih žena
koje rukama čerupaju perje prokuhanih patki i pilića, dok se za njima svima
kotrljaju smrznuti poljski miševi, krtice i zečevi, a s nebesa padaju kandirani
golubovi, lastavice i jastrebovi.
Na taj su način u neokaljanoj čistoći požudne bjeline soli, brašna i šećera svi
skupa slavili krvava bojišta što će im se tek nadolazećim grozotama ukazati.
Jedva dočekavši takvo priviđenje sklada, njih trojica, svaki za sebe, a svi skupa,
umočiše kažiprste u kristalne čašice pune vrelog salepa, te velikim slovima
po sobnim zrcalima, staklima vitrina i svim kućnim pendžerima ispisaše
pitanja što su ih kao mlinski kamen trala, gnječila i pritiskala:
može li goluždravi golokitan vrabac, što polupraznog trbuščića klapara u
skorenim tetkovim cokulama višegradskom grbavom ćuprijom,
može li usplahireni dječarac što gladnookom tugom gleda u nedostižne
mu knjige po sarajevskim izlozima i koji se travničke glatke kaldrme
sjeća samo po ružnom svrabežu oskudice i teškom mirisu neimaštine,
može li se on krivnjom zaprtiti samo zato što je u ubogom domu zakmečao?
Mogu li u debeloj knjizi Matice krštenih Župe Travnik, prema Zapisniku
1884 -1894, a po redoslijedu dolaska na svijet u vodoplavnoj Zenjak mahali,
dana 9.10.1892. godine, mogu li biti ispisani podaci uz zvaničan žig i
potpis, a da je to laž i obmana jer su već tad moćne siluete klera znale
kako će taj bezgaćnik jednog dana postati nobelovac, pa su odmah odlučile
podatke falsificirati i dojenčetu zapisati ime oca koji mu nije otac?
Treba li doktor znanosti, erudit i poliglot osjećati krimen što kao opunomoćeni
ministar i izvanredni poslanik kraljevine Jugoslavije, u gotovo teatarski
nakinđurenom protokolarnom kostimu, s početka 1939. godine, predaje
akreditive o uspostavi dobrih odnosa između dvije države, i to na brčiće
tadašnjem kancelaru Trećeg Rajha, Adolfu Hitleru, koji će doživjeti metamorfozu
od političkog gnoma do čudovišnog satrap strvinara, i kojem nije baš ugodno

jer prima dokumente od nekadašnjeg oponenta Austrougarske monarhije
što je zbog svojih razgolićenih politizirajućih snova bio uhapšen, te na robiji
i internaciji kao pobornik pokreta Mlada Bosna i prijatelj atentatora Gavrila
Principa proveo cijeli Prvi svjetski ratni pokolj…
Treba li se gospodin pod šeširom od zečije dlake, književnik, intelektualac,
treba li se sramiti što kao zvanični predstavnik Kraljevine Jugoslavije, u Beču,
svjedoči potpisivanju Trojnog pakta, ali kada te krvlju zakotrljane godine,
šestog dana, četvrtog mjeseca, njemački avioni trudni smrtonosnim bombama
nasrnu na usnuli Beograd, on aktivira svoju raniju ostavku, ne želi se prebaciti
u švicarske sefove mira, pa čim je uzmogao odlazi u masakriranu prijestolnicu
i odbija potpisati kvislinški Apel srpskom narodu, kojim se osuđuju oni što
pružaju otpor zločinačkom okupatoru, bez obzira na to što je isti ovjeren s više
od 400 imena istaknutih srpskih prvaka, odbija raditi u državnim službama, ne
želi primati mirovinu, zabranjuje Srpskoj književnoj zadruzi objavljivati njegove
pripovijetke, i svo mrcvarenje Drugog svjetskog užasa životari kod svojih
prijatelja Milenkovića, zahvalan onome što su oni mogli na hastalu imati.
Može li biti neugodno nobelovcu što sav milonski iznos od pripadajuće mu
nagrade, u svom šezdeset devetom starenju, pokloni Bosni i Hercegovini
za razvoj bibliotekarstva, i što sav novac od prodane kuće u Višegradu ostavlja
tom gradu, i što plaću Narodnog poslanika u cijelosti prosljeđuje Travniku
za potrebe kulture, i što živi u stanu svoje supruge zajedno s njenom majkom,
znajući kako su mu ipak mnogi znanci i znalci, velikim slovima, na leđa njegovog
dugovječnog mantila latinicom i ćirilicom istetovirali da je škrtac, titiz i cicija…
Smije li se dijete u odraslom čovjeku pupčanom vrpcom od konca sunca, od
žica mjeseca, od vlati bosanskih livada i šumskih grančica, smije li se vezati
neraskidivom ljubavlju sina prema materi svojoj, prema pralji, švelji i tkalji
koja ga u korak, radeći tegobne poslove prati, i bdije sve dok ne iskorači iz
srednjoškolskih cipela, pa nad njim strepi i liječi ga dok boluje od neugodne
pneumonije u prisilnoj internaciji, i kojoj svakog mjeseca čim se svog kruha
dočepao šalje novac za življenje, gdje god se nalazio i što god radio…
Treba li? Može li!? Smije li!??
Pod težinom tih, i svih drugih još neispisanih pitanja nacrtanih slovima od
vrelog salepa, sva sobna zrcala, stakla vitrina i svi kućni pendžeri ciknuše
i razlomiše se u najsitniju srču koja zaklepeta poput usplahirenih divljih
golubova, uzdiže se iznad Zenjaka na nebo i ugnijezdi u mozaik kaleidoskopa.
A ona trojica, svaki za sebe, a i svi skupa, što su na kamenovima svojim
sjedili ćehrom okrenuti prema pupku Bosne i vrhovima prstiju razgrtali
umiruće žeravice sna, gledajući kako iz grla tek oštenećenog sunca isplovljavaju
grbavi oblaci s paperjastim jedrima zametnutih razgovora, eh, oni i ne
opaziše kako im se mlijeko života u venama poodavno smrzlo i kako su
im se zjenice zauvijek u kristaliće zacakljenog nebeskog leda ušećerile,
i kako ih je mrzla bijela mahovina sa svih strana oblijepila i za zemlju
prikovala, pa su u nepomične stalagmite izrasli i vrhovima trepuški se
gotovo priljubili za fantazmagorični stalaktit kaleidoskopa što i dan-danas
upozorava sve one koji umiju raspoznavati slova, neka se pozorno,
s mirom, zagledaju u njega, i sami sebi svoji tumači budu.
Eno ih i sada ondje, na tri brda kao tri putokaza prema piramidama od
riječi i rečenica isklesanih olovkom čovjeka pod šeširom od zečije dlake,
koji je sam sebi na njih nacrtao ime i prezime svoje.
Sastavljeno od četiri samoglasnika i pet suglasnika: Ivo Andrić, od bosanskih
Andrija s kratkim naglaskom na prvom slogu…

Rijad Kamber

Dosta patetike i izlizanih floskula

Društvene i povijesne obmane dunjaluka

Kao smireni narator, svojim besjedovnim tonalitetom, pričalica Rijad Kamber odista nas smiruje i to atmosferom blagodati dina i podsjećanjem na tradicionalne vrednote narodskog upravnog govora ispunjenog nadom, neumitnošću životne sudbe, saburom i rahmetom. No, kako to već biva u našim životima, u ovoj priči neminovno nailazimo na egzistencijalnu nervozu koja u priču unosi blagu napetost (kao i svaki dramski element), ponešto boli i, svakako, devera.
U priči "Hadžija" prati se stari hadžija i njegovo unutrašnje narastanje u poimanju svijeta na ljestvici samouzdizanja i usporedna detronizacija vanjskog svijeta po kojem je koračao (kao i njegovi preci) uzdignute glave. No, kao da su društvene i povijesne obmane dunjaluka postojale oduvijek, tako i hadžija neminovno uz njih kopni, također smireno i sabrano. Čitaoca će, svakako, obveseliti običajni narodski jezik u priči i pomalo nestajući leksik na koji nas, eto, podsjećaju mladi pripovjedači kao što je Rijad Kamber, ejvalla im bilo.
U opreci s takvim sadržajnim i leksičkim blagom i uopće bivšim životom, koji autor spašava od propadanja, priča "Enes" preispituje generacijski odnos oca i sina, ovaj put na drugi način, iz ideološkog rakursa Druge Jugoslavije. Bit priče je inat oca, inače džamijskog insana i njegova sina – partijskog i takozvanog "novog" čovjeka. U jednoj točci pripovijedanja, u klimaksu priče, oba lika, inateći se, pretjeruju. Nakana autora je da na neki način posreduje, nenametljivo sudački i izmirivačko posrednički. Time na neki način izmiruje i pečati naše predrasude o proteklim vremenima.

Sead Begović

Hadžija

Probudio se kada su prve sunčeve zrake već izmigoljile iznad brdašca koje je natkriljavalo njegovu skromnu kuću, od dede mu ostavljenu u nasljedstvo. Kuću, u kojoj je proveo cijeli svoj život, barem onaj dio kada nije za bilo koje, a najmanje za svoje, račune i poslove po svijetu hodao s glavom u torbi i u stalnoj borbi. Nije mu bilo žao toliko što nije klanjao sabah na vrijeme, on u životu, barem u zreloj dobi, nije propustio puno ranih sabaha, već mu je žao bilo rujne zore kada pomiluje pendžere pa se kao lopov uvuče i poškaklja ga po vjeđama, a horoz, svojim odvajkada promuklim havazom zaokujiše, kome bilo milo, a kome krivo. Žao mu je bilo rose kada se kupi po njegovim čakširima dok prolazi kroz ružičnjak u haremu Sultanije džamije, i da prvi dođe, porani, dočeka staroga efendiju Ismaila, pa s njim promuhabeti koju dok ne dođe mujezin Kasim, pa onda svojim snažnim gorštačkim glasom potjera sivilo noći, razbije tamu, razbudi usnule duše, grešne i čiste... Svi se na njegov glas trgnu... Onda neki zbog savjesti ustanu, neki zbog želje, neki se samo obrnu i preklope, a neki i ne trehnu, nego nastave guslati i čekati sabah sa šejtanom…

Hadžija već duže vremena nije onaj stari. On jeste stari, i sve je stariji, vidi on to, osjeti, nazire mu se i samo po vazda novim borama i pjegama na rukama, u koje jedva gleda dok abdest uzima, ali nije više kao onaj nekadašnji, čili, energični, drčni i odlučni, odrješiti i tersli insan, koji nije nikome ostajo' dužan, ni u dobru ni u naplati za zlo. Evo ga sada, lovi sebe kako se pretvara u nešto, ili se bar tako njemu čini, da nije nikada bio u ovakvoj fazi života. Sada mu se čini kako sve manje upravlja onim što mu se događa, i ne toliko u fizičkom i praktičnom smislu, koliko mu se čini da se sve skupa, haberi, vakti, havazi, devri, pored njega vrte u nekom krugu, a on kao stidljiv mladić kad gleda u kolo djevojačko, ne zna u koji vir da se ubaci, ili da sačeka, a kolo se vrti, ne staje, i svaki put biva nešto drugo, i neobjašnjivo… Ni zdravlje ga više ne služi kao prije jedne decenije, kada se ponosno šetuckao kaldrmom do džamije i nazad, a ispred njega dva mala alčaka jedan drugoga natjerivaju po džadi, pa se popriječe, pa pošaketaju, pa poplaču, pa se mire i grle, pa trče za hadžijom kojega nikada nije bilo briga je li koji pao i trehno od kameni put, je li jedan drugoga zvizno iza uha pa uteko... Stalo mu je bilo samo da se vidi, baš onako, kao što biva bez puno pameti a uz višak nama i horozluka, kako sinovi s njim idu u džamiju, baš onda kada je bolje da te vide kako mrtav pijan izlaziš iz birtije, nego trijezan iz džamije ili tekije... Nastojao je, u svom nemuštom poimanju svijeta i društva oko sebe, dokazati više vala sebi, nego drugima, ko je i šta je, a šta nije, i šta neće da bude...

U nevakat moj hadžija – huktao je sebi u promrzle ruke toga zimskoga sabaha, kada je sebe kaznio zbog kašnjenja u džamiju da uzme abdest iz leđena pored bunara koji je ove zime nekim čudom ostao nesleđen... A i nije vala bila neka zima, ni zime nisu ko što su bile, samo sam ja još više smrznut, jadna mi nije majka, šta bide od nakog čo'jka… Sada su momci već ljudi, hanume Safe već odavno nije, a mene samo još drži, haman će biti, ova moja huja koja mi ne da da vidim, da sve ovo nemere izdobriti, i da vodi haman u sam helać. I mene, i njih, i sve skupa. Kako god bilo, devrio sam u sve dane koje sam se klatio ovim dunjalučkim bestrazima, pa neću ni sada odustati, taman da mi dođe onaj meleć, kako se ono viče, jah, jah, Azrail se viče... Moram biti uz njih, iako, vallahi i billahi, niti ja šta njima mogu posvijetliti, niti

oni meni, mogu me samo opremiti, kad mi edžel bahne, dati hajir dove i lijepe i stare ćefine od ćabenskih ihrama... I to će biti dosta, ne daju djeca roditeljima ništa, oni će, ako dočekaju svoje evlade, a evo prilike su da ja unuke neću, dati njima popudbinu u ovome deverli svijetu, pa neka im bude kako im je u ćitabu napisano, a i meni... Djeca su samo produžetak roditelja, pa se brineš za njih iako ti se čini, i znaš, da će te kada ostariš, gledati kao ohrndanu zapregu koja smeta u avliji, a sramota te komšiluka da ju izbaciš na sokak, pa ti gledaš u nju, a Boga moliš da je ne'ko po noći odnese, makar da je crv pomalo izjede... E moj hadžija, stara ohrndana nesrećo, davno su tvoji dorati pokidali kajase i u galopu, natjerani od sile nepoznate koja nas sve u mladosti prožima i ćera, otkloparali onamo gdje ih samo Allah zna šta čeka... Uzdahnuo je i ušutio. Ma hajde, šta ja vazda sam sebe presabirem, evo prođe mi i kasni sabah...

Zanijetio je i donio tekbir. Kad je klanjao, skuhao je sebi svoju samotnjačku kahvu, a onda opet sjeo, sam sa sobom, da tabiri po sehari svoje porodične sudbine, svojih sjećanja, nemira, boli i devera. Babo je bio i poginuo na pogrešnoj, gubitničkoj strani u ratu što ga nazvaše Prvim svjetskim, a i ranije je lomio noge po bespućima beskrajne Rusije i Ozije, ratujući s kozacima i puštajući krv za Devleti-Alijje, Uzvišenu Državu, u kojoj već tada, kada se hadžija rodio, ništa više nije bilo ni Uzvišeno ni Veličanstveno, a bogme ni lijepo, ni jako, ni stabilno... Sve je klizilo ka kraju i sunovratu, u šubu historije iz koje se još samo kao na dnu bunara moglo nazrijeti da je tu nekada nešto blistavo i trajno postojalo... Kao dječak – zapamtio je, više dušom, nego razumom, sve ono što je s majkom i dvoje mlađe braće morao iskusiti jer je bio potomak ratnika iz izgubljenog rata, onoga koji je i pored snage i karaktera, silom ko će znati kojih nebeskih pravila, bio opečaćen zloduhom poraza i nestanka. Svojski je, da bi se dokazao i pokazao, prigrlio bratstvojedinstvene teorije novopronađenih i novosamootkrivenih slavenskih naroda i narodnosti. No, kao da je i u tom prividnom jedinstvu osjećao da ne pripada onima koje je, mnogo kasnije, jedan filozof i književnik nazvao "jednakijim od jednakih".

No dobro, bolje je biti i priljepak, nego neželjeni protudržavni element, poltron Turske ili Austrije, zalažem se svim srcem za bratstvo i napredak naših naroda pod jednim kraljem i jednim državnim grbom – šaputao je sebi u njedra hadžija, u onim noćima kada su mu more bile jače od fiziološke potrebe za snom i odmorom.

Više od svega, nakon ovoga rata kojeg su nazvali Drugim svjetskim, a njemu je bio i posljednji, ne što ih više nije mogao doživjeti, nego zato što su mu te krvave i razvratne godine odnijele mnogo više nego je mogao i zamisliti da ima.

Najviše se gubi kada izgubiš ono što i ne znaš da si imao – moj hadžija, moj ahmače – opet je sam sebi mrmljao u bradu. Izgubio sam ono što nisam znao da imam, a to je ljubav prema drugima, prema onima za koje misliš da su ti sve, da su ti braća, da su ti drugovi, da su ti sva tvoja životna prilika da čovjekom postaneš.

U njemu se sve prevrnulo. Upravo sada, kada bi trebao uživati sve blagodati toga da nikoga nije briga koje je čije porijeklo, i ko je on, ukoliko i njega samoga nije, on ne može zaboraviti ni ko je ni šta je. I čak ima neutaživu i mahnitu potrebu da to pokazuje, sada, kada je imao o vratu dvije epolete, značke i medalje za doprinos narodnooslobodilačkoj borbi, bio prononsirani i deklarirani antifašist i patriot, uvjereni komunist i antikapitalist, sve je manje u to vjerovao... Ali živio je tako, računajući da mu se ionako primako vakti-sahat, i čvrsto je svojoj staroj sijedoj glavurdi obećao da će je pametno čuvati na ramenu, ako ništa drugo, a ono zbog one dvojice pehlivana, koji ne znaju šta bi u životu, samo znaju šta ne bi… Baš kao i ja nekada, bir vaktile..

Jah, moj hadžija, našo' si pod stare dane prdekati u čirak, a ako ti ga ugase, ne krivi nikoga nego svoj jezik koji ti je danas teže zauzdati nego vjetar s Romanije. Nikada se neću srcem pokoriti ovome besmislu, ali sada je vrijeme da mislim na njih, da. Sve ću im dati, obeć'o sam u amanet staroj, neću je iznevjeriti, neću… Samo ko će ih saulisati, ko će zauzdati nepokorne mladce, svakoga na svome putu koji vodi ko zna kamo, jednoga u dunjalučku haman, a drugoga bezbeli u ahiretsku propast, a propast će ako nastavi ovako, svakako ionako. Enese i Adnane, grdne moje rane dvije, ko će vas, ako babo neće, na ovom smetljištu Karunovskom posavjetovati, ko će vam dževabe ponuditi, kuda da jedra razvijete, ako babu šta oklepi, ili mu pogan jezik dohaka. Treba opstati kraj ovih naših novokomponiranih drugova i drugarica, koji jedni drugima vazda o glavi rade, a kriju se iza parola i zastava, kao djeca iza stora kada se žmurice igraju. S ovim mislima, hadžija oguli krompir, posoli ga, stavi ga u rernu sjećajući se hanume Safe, i njenih krompir-pola. Eh, falila mu je, i tek sada, kada je bio prisiljen svojim žuljavim rukama guliti meku koru, to je shvaćao i osjećao…

Enes

Stari mi je totalno prolupao. Ne znam šta više uraditi. Ruke su mi vezane. Karte su podijeljene. Kocka je bačena. Bla bla bla... Dosta patetike i izlizanih floskula. Ali ja nisam nikada ni bio od onih koji tako razmišljaju, ovo poimanje ostavljam onim fatalistima, vjerskim mračnjacima, koji su svoj mrak nekako pod stare dane mome (haman rekoh rahmetli) babi nekako prenijeli i pripuhali, pa se kao kancer proširio na njegov staračko, dobrim djelom, izgleda, već ishlapjeli mozak. Sad kad je star, draže bi mi bilo da me sramoti, da se pijan valja po džadi, nego što radi ovo što radi. Nije mu dosta petak, džamija i džuma. On

još brate i u tekiju navalio, pa tamo hukće sa onim zanesenjacima, i ima da me ukopa, da me nema. O bestraga više sve, ovu našu sudbinu (u koju, uzgred, i u njenu navodnu egzistenciju i realnost, kao uvjereni komunist, ne polažem ni pišljiva boba) ne mogu izgleda, izbrisati nikakve partijske knjižice, marksističke teorije ni radne akcije na Golom otoku. Ovo je nepopravljivo, sve mi izgleda... A šta ću onda… Jedva sam se dokopao ovoga što jesam, zagrizao i dalje grizem, kopam i čupam, udaram i laktam, ne dam nikome da me dira, a ovaj moj mahniti babo, nije mu dosta što je mene sikteriso, već je i brata upropastio. Ahmed je sad gori od njega pa samo baljezga one svoje vjerske gluposti, i sramoti me, ma šta sramoti, dovodi u opasnost svoj i očev život, a mene srozava do iznemoglosti. Moram iskren biti, nije ni to sve baš kako sam ja mislio da će biti, dosta toga je samo ponavljanje one iste stare matrice, da su jedni krave za mužu, drugi ih doje, a većina ne smije ni pisnuti, klima glavom i odobrava sve što se kaže...

Znam ja koji su temelji ove naše ideologije, nisam džaba studirao, bio najbolji iz marksizma, peticu iz samoupravnoga socijalizma imao kod profesora Markića, ali ovo baš ne nalikuje na ono iz knjiga... Sve su svemu, ipak, riješili smo se godina bratoubilačkih ratova, previranja, buna i atentata, kulučenja i služenja tuđim i stranim gospodarima, sve da bi bili mirni... Evo sada imamo taj mir, imamo svoju zemlju, niko nas ne dira, čak se možemo izjasniti i kao Muslimani, doduše više u nacionalnom smislu, ali ovi koji idu po džamijama su više prećerali svaku mjeru... Moj babo pogotovo. Moram s njime razgovarati. Neće više moći druže babo i druže brate. Kom opanci, a kom obojci. Ili ćete sa mnom u dvadeseti vijek zakoračiti, ili će vas noć pojesti, a meni život uništiti. Teško je kad se mora birati između rođenoga i mukom stečenoga, e to je prava borba, a situacija je što bi rekli Englezi, kako god obrneš loose-loose, nema tu dobitka... Kontam s hodžom ću morati o njima. Nitko kao naš Ismail-efendija nema dobre metode uvjeravanja. Vidi i on koliko je sati. Neće me odbiti. Pa kradom sam mu u mejtef bježao, baš dok me sada ova ista hablećina od babe, prutom degenečio i prijetio mi svime i svačim ako me vidi samo da sam prošo pored džamije.

Sad se sve obrnulo. Da se ne bojim Boga, a još nisam posve taj strah potisnuo, druga mi Tita, ja bih mu, matuhu jednome, očitao bukvicu. Nećeš stari mahnitove moju mladost ukopati u svoje sulude snove o poslanicima i svojoj Ćabi. Sad mu još prijete i oduzimanjem boračke penzije i svih privilegija. Sramota ih, valjda, da ga sada ovako staroga spreme u prdekanu, a ako je ko zaslužio da zasvira klavir, on je, svega mi… Danas moram pričati sa Džemalom da mi da malo više vremena, urazumit ću ja njih, nisu ni oni neosjetljivi na sve što ću im reći. Ako hodža stane uz mene, moj je pos'o onda zgotovljen. A ako ni to ne bude išlo, zakleću ih na materin grob i zaprijetiti im da ih se javno odričem, pa ćemo vidjeti šta ćemo... Gdje mi je kaiš... Ah ja...

U to mu Alija, njegov pomoćnik, pokuca na vrata. Nije znao šta je, osim da ga vjerovatno Džemal zove na razgovor. Ovo neće izaći na dobro, jadan sam ti – u sebi je ponavljao. Ali ako iko može izgladiti ovu situaciju, prije nego sve pukne po šavu, to sam valjda ja. Ona moja dva hudnjaka ovise o meni, a ja sam više ne znam za čiji interes radim i kome i šta predstavljam... Haj reci Džemalu da ću doći dok se obučem – reče on Aliji pa mu zalupi vrata pred nosom. Išao mu je na živce taj mali bubuljičavi hinjak. Znao je da ga ne voli, a znao je i da svašta o njemu priča Džemalu. Nije ga smio dirati, jer je ovaj u nekom desetom koljenu valjda bio rođak sekretaru općine. Zato su ga valjda i zaposlili, a i nije nešto plaho radio, osim kao kurir i potrčko, a više čini se kao špijun i čankoliz ovih guzonja… Spremio se i izašao na ulicu.

Rijad Kamber rođen je u Zagrebu 1980. godine. Osnovnu školu polazi u Prijedoru, a nastavlja u Sanskom Mostu. Ubrzo je završio u izbjeglištvu, u Babinoj Gredi pored Županje. Njegov otac, prijeratni politolog i politički aktivist, ostao je u BiH pridružujući se jedinicama TO BiH, a oktobru 1992. ubijen je i zakopan u masovnoj grobnici na području Sanskog Mosta. Ekshumacija i kolektivna dženaza bila je u Sanskom Mostu 1996. Srednju Mašinsko tehničku školu završio je 2001. godine u Sanskom Mostu, a iste godine upisuje "Fakultet islamskih nauka" u Sarajevu, gdje 2006. godine diplomira. U rujnu iste godine dobio je angažman vjeroučitelja, muallima i pomoćnog imama pri Medžlisu islamske zajednice u Dubrovniku. Od tada živi i radi u ovom gradu. Doktorand je na Sveučilištu u Dubrovniku (studij "Povijest stanovništva"). Teza njegova doktorskoga rada je "Doprinos derviških redova međureligijskom dijalogu i toleranciji u BiH".

Ajnuša Horozović

Sjene na licu

Noć koju sam odsanjala

Dok jedan manji dio suvremenih bošnjačkih pjesnika i pjesnikinja obnavlja tradiciju lakog stiha i umjerenog moderniteta, a drugi slave prigodu s fizionomijom zbilje i stvarnosnih situacija, treći pjesnički red, koji ujedno nije i zadnji, provjerava postignuća francuskih simbolista. Potonje i dalje uvažava, a bome i primjenjuje do granica čitateljskog uvažavanja, Banjolučanka Ajnuša Horozović (s lošim sjećanjima na posljednji rat, kada je izbjegla s obitelji, i kada joj se, kako reče njen suprug Irfan, iz "inata" rodio sin kao treće dijete). Budući da ne postoji egzil za pjesnike u kojem bi ona revolucionirala formu, a konzervirala sadržaj, nastavila je, ma gdje bila, sa svojim potnim pjesničkim iskustvima: Niti odviše velike jasnoće, niti razbijena svijeta na fragment u službi magije jezika. Opstojno i postojno također neće trajno ugraditi u svoje stihove, ostajući čarobnicom operacionalizacije jezikom. Možda baš stoga neće je obuzeti ratno pismo, iako je simbolika smrti i tamna egzistencija stvari i poretka u prirodi: more, zemlja i sunce kao izvori života – neobično privlače kao temati u svim svojim semantičkim transmutacijama.

Ajnuša Horozović nije ni sjetna ni melankokilična pjesnikinja već opora (neće nam tepati jezikom), vjerojatno da izbjegne jezičnu kićenost i uspostavi metaforičku udivljenost. Naime, ona bez metafore ne može organizirati pjesmu, što se ne čini lošim jer mnogi pjesnici bez metafore ne mogu zamisliti cjelokupnu poeziju. Stoga Ajnuša, opijena jezičnom gustoćom, rastvara jedan potrošeni svijet značenja, te ga ponovo strpljivo slaže dajući mu novu simboličku konfiguraciju. Pritom sve obasjava, a istom i zatamnjuje ili će svaka oživljena stvar imati svoju sjenu smrti kao što i prostor ima svoje rubove. Međutim, jezična vedrina u spajanju spojivog s nespojivim konstantno je nadahnuće ove pjesnikinje. Dya, nadahnuće, koje je inače religiozni pojam, a koji ova pjesnikinja upotrebljava u svrhu rečene jezične operacionalizacije. Sve što se upjesmljuje popraćeno je jezičnom egtzaltacijom ("dah je ushićen", "prsti vrište") ili, ponekad, nadrealnom personifikacijom ("balkon ima hladne usne). Fiksni motiv ubrzo postaje fiktivni kursor koji će označavati nova i nova polja značenja pa se može opjevati i apstraktni pojam, kao što je "nepoznato", to jest nutrinu nepoznatog.

Pjesnikinja odista ne voli granice, u pojmovnom i jezičnom smislu, no u širem tematsko-topografskom smislu (Berlin, Egipat) očito za to ne mari. Omeđuje i svoj odnos spram ljubavi. Ona nikada nije otvorena tjelesna igra, koja se odvija uz začine otuđujućeg i bizarnog – onog što provocira banalni ukus. Ipak, bit će to taktilna tajna (pjesma "Tjeskoba ogledala", posvećena suprugu), nešto kao nagovještaj bujice ili lavine koje stižu, nikad konkretizirane u erotskim slikama i nikad u odsutnosti – one naprosto čuvaju svoju čednost. Autorica daje primat osjećaju ciklusa života i smrti koji se potresno može ućutjeti u antologijskoj pjesmi "Noć koju sam odsanjala" posvećenoj ocu Mesudu. Čitatelj će uz takve pjesme osjetiti ganuće, iako to autorici nije bio cilj, taj pečat posvemašnje bliskosti. Nadalje, snalazi se i u lapidarnim stihovima u kojima misao obaseže odjednom sve – u smislu iskonske ljepote (pjesme: "Sablja", "Patke", "Crni biser", "Noć zgrušana u plod kupine"...).

Uostalom, ove pjesme poprimaju onoliko značenja koliko ih pronađe čitatelj. Pretpostavljamo da Anjuša Horozović dok piše ima uvijek neku ideju za koju ne zna kuda će je odvesti. Možda na teren novog lirskog idealiteta, bez izričajnih ekstrema i težnji ka apsolutnom bitku koji najbolje emitira filozofičnost. Slikovno ostaje stožerni postupak ovog pjesništva, sve dok se pronalazi neki smisao prignut jeziku. Važno je zaključiti da se takav smisao nikada ne krivotvori, već obogaćuje i oplemenjuje. U svakom slučaju, riječ je o premalo književnokritički valoriziranoj i antologijski te panoramski zastupljenoj pjesnikinji u matičnoj književnosti.

Sead Begović

Sablja

čuvaju sablju u kutiji od stakla
noću se oslobađa kožnog poveza
britko sječivo siječe staklo
čujem jeziv rez

odlazi u vrijeme stare dinastije
samo ja znam da se vratila
na mjesto zločina

Patke

sačinjene od stakla
stavljene na ogledalo
plove

Poigravam se nadahnućem

izobličeno lice mora isparava maglu
duplje su mu optočene mastilom
to sipa luči skotnu misao tame
vjetar trga razuzdana slova
remeti meditaciju svitanja
mrežama strasti obujmljujem lice mora
to se moje nadahnuće poigrava prostranstvom

Crni biser

iskopine iz nutrine skrih u ljušturu
obavijena dlanovima tajne
školjka sam na dnu mora
razgranata sjena sipe češlja moju kosu
tamnim mastilom na biseru ispisuje stih
tad se more bremenite misli oslobađa

Noć zgrušana u plod kupine

suzi propukla kupina
gruša se topli sok
dah noći razastire
modri prekrivač
rastrgan šišmiš
sklapa krik
noć drhti
u snovima bjeline
svitanje pupa

Kad propukne zrenje kupine

kad propukne zrenje kupine
zatrepere koralji na dnu mora
modro sjećanje uranja u bjelinu misli
natapam žuborom tople pokrete djetinjstva
i motam ih u najnježnije pješčane šalove
sa majčinim anagramom u svakom zrncu pijeska

grančice koralja pomjeraju čestice morskog dna
miris ocrtava uznemirenost na mom dlanu
kupina je iskapila sok u morsko oko
bore islikavaju talasanje lica
sočno oko se sklapa
voda smiruje

naginjem lice nad površinu
nas dvije se ogledamo
jedna u drugoj

Dok kroči smrt

kroči smrt po trepavicama
otklanja bolnu misao
tamnu kao srž trule kosti
smijeh u noćnoj odori prebire pepeo
tad slijeću šišmiši na vlasi
ukras su na nabubrjeloj misli
leptirovi ljube napućene usne
plazi gmaz
suši kožu
samo krug neba vidim
ono će me potopiti u snu bez dna
smrt u jutarnjoj odori guta leš svitanja

Trakl

vozim se kroz tvoje raspukline
snježna ti soba u kojoj ležiš
usahlim zjenama vitraže
razjapljenim čeljustima dan
u kosturu ruke
nad mojom kosom držiš
pipaš sasušena sjećanja
miris kokaina ispod stopala
bježiš iz mladosti u snježnu sobu
trese te ledno postolje
sasipaš se u prah
koji osjećam pod svojim prstima

Starica ispod čempresa

koliko samoće sipi s vašeg lica
puže vam koža u naborima brda i nizina
prelazite preko predjela preživljenih
zaustavili ste se kod mrtvog lika
iz usta vam teče slučajna priča
miris starosti pomjera kosti
vi ste zaneseni u govoru
a ja vidim
prizivate lice ljubavnika
kako vam smiješak mladosti
obli vrh usne
usnule slike dahom oživljavate
i stojite
kao maska
ispod ogromnog čempresa

Kad umru riječi

Kad umru riječi tvoje će krljušti po nama pasti
u šupljini kosti zavučena je smrt sloga
ispišeš li ispod zemlje stih
ja ću znati
koliko živa riječ u mirisu sikće
u tvojoj visokoj sobi tavanice plivaju
jegulje se sparuju
gledaš ih dupljama meduze
i potapaš crnilom moje žive riječi

Trag smrtne presude

donijeli su je zamotanu u čaršaf
položili na pod i gazili bijelo
soba je natopljena snijegom
šifra u prostoru ispisana dahom žene
na prostirci dah
njegova sjen je prati
bešumnim šapama briše trag
i šum disanja
u sobi je zaključana smrtna presuda

Čula u magli

mami me magla
da uplovim u snove
divno je razgovarati s tobom
dok spavaš
tvoj prozor je osvijetljen
a kuće nema

U utrobi brda

Kap po kap boli iskapa. Iskapava se rasporeno nebo. U oblaku naše zjene. Plačemo li, tad pljušte slane kiše. Osmijeh zjena je laserska svjetlost, siječe okna naših prozora, pogledi lutaju iz predjela u predio. Memla može obgrliti trepavice, ali zjene su ispod očnih kapaka, duboko snivaju, ispod ogromnog brda. Ništa nije tako sveto kao tišina u utrobi sna.

Skrila sam se u svoje rukopise

skrila sam se u svoje rukopise
cakli ti se oko i znam koliku trpiš bol
slike na koži
mikroskopska mora
lisnate latice lopoča plove
zašto se plašiš flore
ti odavno dišeš zrak bare
kad se bare isuše, tad umiru lopoči
smijem se skrivena u svojim rukopisima
zbacila sam sa sebe ljušturu
udahnula strast rukopisnih pora
nevidljive su maske lopoča
mada mi bjelina leluja ruke
mene ustvari pored tebe nema

Lavina se izlijeva u labirintima bez sjeni

1.

magma guta naše smorene sjene
bez sjeni si al' ja sam pored tebe
sljepoća nas obavija
mi smo dva dodira

2.

preplićemo trepavice
produžavam vidik u zjenu
vidim ogromnu sjenu
stopalom kroči u bionjači

3.

otplovi sa svjetlošću
bdijemo noću uz svijetleće stihove
dok slova iskrivljena
vežu svoje roblje u lance

4.

crte crtaju crtež
prepletene trepavice
prikriven voćnjak tvojom siluetom
prstom uz brid labirinta
gdje smo
tvoj prepolovljen san ulijeće u mene

5.

dvije koštice jabuke oplođene
shvatiš
i već
magma prekriva predjele

Piramida

kroz piramidu glavom do nožnih prstiju
disati pravilno, bez panike, bez straha
uspon kroz tminom začaran procjep
prst smrti slijediti i stići
prisjećajuć' se davnih koraka
što tako gromko odzvanjaju i tjeraju
stopala znanim uspomenama
osjeti lutaju, ne pokleknuti,
treba stići do vječnog boravišta
izdignem kičmu, a odaja struji,
to je poruka, pomislih, DA
U GROBNICI FARAONA NEMA
pupčani plač, to harfa u stomaku titra

svila sam koljena u lotosov cvijet
na kamenom uglu faraonove grobnice
žica harfe, čisti zvuk kroz muk
piramide,
ječi vasiona,

svi moji preci oglasiše se dahom,
zadržah strunu
dah blago klonu
i harfa, sve pretke, kao marionete,
o jednoj žici zadrža na nebesnom SVODU

14. 8. 1990.

Tjeskoba ogledala

Irfanu

I

Stari se
rekao si iz ogledala
zategnutom licu mladića

Stari se
rekla sam iz ogledala
i skinula paučinu s lica

II

Sekunda upije svitanje
i oslijepi od ljepote

Na licu otisnuta slova
snenost očiju

Gužvaju mi oblaci lice

Ili su to ptice
zaboravile svoje perje

15. 10. 1986.

Kobra na Ramzesovoj glavi

počiva skamenjena
u pokretu
u naponu
u ujedu

plameni jezik
skamenjenog otrova
bez pomaka
bez smisla

sikti
čuje se iz daljine
njena kobna prijetnja

Proročica

proročica sred zemlje razorene
obnevidjela od boli maglene

vidiš li što u zemlji Bosni
ti, proročice sred prostranstva?

bose stope, bose gradove slutim
crne snove motam u duge kose
pamtim raspuklinu sred duše
dozivam dlanove izlomljene

zacijeli njihove linije blagošću
mudrošću ublaži naše strahote
vidovita i u snu
sasipaš plodna prostranstva
čestice rastresitog tla
Bosne

Noć koju sam odsanjala

ocu Mesudu

Vozim se vlakom kroz mrak
zaustavlja se u mračnoj kući
izlazim iz kupea, ulazim u sobu
siluete sjede za stolom
na tanjirima oblačni oblaci
otac sjedi na sećiji
otpuhuje bijele dimove
u sobi počinje padati snijeg
odgurnuh tamnu večeru
tanjir se razbi kraj bratove stolice
on se škripavo nasmija
naše majke na ovom svijetu nema
svijeća je na stolu dogorijevala
otac kao za sebe reče majci
– Ženo moja, kupit ćemo djeci kruh –
sasiječe me misao poput sablje
majko moja toliko si topla
žar cigarete na očevim usnama dogorijeva
sestri ispadoše iz duše dva bolna uzdaha
pometoh pepeo s poda, škripav smijeh
i dva bolna uzdaha, uzeh šibice te spalih
san o kući u kojoj nas više nema

Dali izlaže u Berlinu

Kiša je počela padati, Dali je istog časa podigao
zlatnu slušalicu i rekao:
Pokisnut će mi dani
što vise sasušeni preko grana nebesnog drveća,
prepuknut će mi ušne školjke razastrte sred pustinje
ladice su mi u ženama prepune pješčane prašine,
ta kiša, želi da mi spere sjećanje, vidike, osjete
Nekoliko decenija već ne spavam, ne jedem, ne dišem,
znam da mi je kiša potopila brata blizanca
Cijeli život sam proveo bez njega sav sam ukočen
Od beskonačnog čekanja, držim Berlin na dlanovima

Berlin 31. 12. 1996. – Sarajevo 2. 2. 2001.

Vrtna kuća u Berlinu

U vrtnoj kući
koraci otisnuti na sagovima
nepregled misli po zidovima

Vrt u Pankovu
muzika iz voćnjaka
ispod asfalta staklene razglednice
Berlin nekad
Bosna sad
izbrazdani dahtanjem zločina
vrtni akt
Djevojka od bijelog mramora
promrzlih stopala
drži u rukama rasklopljenu knjigu

glas hladan iz rascijepljenog daha
sasipa kletve iz cijeloga svijeta
sred kamene raspukline
ljulja našu kob
s noći na noć zamišljam
Kako je izgledao moj san
tako dugo drhte sjene
ne spavam
šumi tihi tok bitisanja kao potop
sleđen smisao
kako izgledaju sasušene suze
U vrtnoj kući Berlin – Pankov
živimo naš mali sin, ti i ja
njegova mila stopala otisci mog sna
u sobama
vrtovima
avenijama
a meki topli dlan led rastapa
knjiga se na mom stolu sama sklopila

Naida Mujkić

Lako ću sa ljubavlju, ali šta ću sa jajnicima

Protiv utega na slobodnoj volji žene

Kao što znamo, plod cvijeta šafrana služi u bojadisarstvu. I zaista, naslov knjige pjesama u rukopisu pod naslovom "Šafran", Naide Mujkić, korespondira s njenim kritičkim poimanjem patrijarhalne slobode u širokom rasponu (koloritu) od ljubavi, svakodnevnog komuniciranja i ponašanja, braka, poetike pisanja te pjesničkog i obiteljskog života. Ona te odnose na neki način provocira, intrigira ili pak u slikovitim paralelizmima denuncira sebi, prijateljima i svijetu. S pjesmom "Trebalo bi kriviti Istambul" vjerojatno aludirana na tragove prošlosne imperijalne osmanske vlasti koja jest sve što je Bosni ostavljeno u amanet, ali i ono što je Turska već odavno nadišla. Pritom nam ironijski kontekst govori da je to stvar izbora i navike jer se sekularna Turska većim dijelom još jedino pokorava Jedinom, a njene tradicijske "okove" čuvaju još jedino pojedine skupine u nas. Ostalo je u previranju, uostalom, kao i u Bosni. No, ova aluzija odnosi se samo na jedan naslov, a i to je dovoljno.

Možda je Naida Mujkić samo dio epidemije tzv. ženskog pisma u regiji, ali je u Bosni rijedak uzorak te je treba podržati kao ustupak slobodi, baš stoga što nas ne uljuljkuje u dnevničko ljubavne kolijevke i djevojačka lirsko-erotska plakanja. Iako ne polazi od bunta radikalnih feministica – polazi od umora koji je obuzeo suvremenu ženu te će čitav njen gard biti suprotstavljen svim utezima njene slobodne volje. Prvo je važno doći k sebi, a onda nekom drugom, kao da nam poručuje Naida Mujkić. Ona nije samo moderna brbljivica-amazonka ili pak žena koja nas zavodi šapćući nam umilne riječi koje želimo čuti – ne, ona taktično manifestira slobodu raspolaganja ženskim tijelom, ali i slobodu duhovnog života.

Autoreferencijalni stav u ciklusu "Pjesnici i pjesnikinje" također emitira žestinu u skladu sa suputničkim pjesničkim istupima koji zaista ne sublimiraju eros u smislu kulta ljepote. Bit će to kolokvijalni krik mimo javnih zabrana, bit će to poezija međugeneracijske prisnosti koja ujedno pobuđuje i zajedničke sklonosti. Naida Mujkić piše bez "špranci" utjecaja sa strane, po vlastitoj lirsko-emotivnoj inkantaciji, usklađena s unutrašnjim glasom, ali odriješito, sukladno vremenu u kojemu živi, vremenu kojemu ne podilazi, vremenu usuprot. Piše, dakle, oslonjena na zbiljnu događajnost ne bi li recepijentima olakšala komunikaciju. Rekli bismo da slikovito komentira svoju i tuđu svakodnevicu. Njene pjesme neće privući samo ojađenu žensku lirsku publiku, koja se nalazi u ćorsokaku, već i muško-žensku, pa onu roditeljsku, supružničku... Naida Mujkić pripada anticelulitno svjesnim mladim ženama i već tim iskorakom dobrim pjesnikinjama koje znaju iznaći kućice jezika za svoj svijet te dobro i znalački eksploatirati svoj lirski Ja.

Sead Begović

ŠAFRAN

Sve što je trebalo da činim

Gube živce što nosim žute štrample
u februaru: dok gazim, topi se snijeg, divan
snijeg. I radost djece.
Gube živce kad ih volim. Sve što je u meni
zavodljivost, u njima je zaljubljivost. Ja
sam replika Pariza na istoku Kine – dvostruko
mučna za strojeve koji padaju pred
ukočenim posjetiteljima.
Gube živce kad štedim osmijeh: ili ćete
nastaviti ovako, ili ćete smjesta prekinuti
odnose s mojim suprugom. Pritom odvraćam
svoj hljeb, i ovu riječ koja više nema moć
da me zaštiti. U hljeb sam umijesila
stihove Vesne Parun, pa nek susjedi
s pravom žale moju strpljivost kad im ponudim
komad premazan mašću. I ja gubim živce,
dok se utrpavam u čipkani korzet, i što
alkoholom u grudima ispirem bol u kiši.
Iz profila ja sam uvijek Lilit,
pohotna prije odra, u kojem neću ležati,
ili poslije odra, među stotinama malih demona
priljubljenih uz grlić maternice –
Nikako da izguram do kraja.
Gube živce što žvačem glasno.
Gube živce u času kad slušam vijesti na
starom gramofonu – kakva lojalnost
izigravati mučenicu. Gladni će uvijek biti gladni.
Gube živce kad nisam blizu – toliko minuta,
toliko sati protraćenih na nesporazume.
Gube živce što izmišljam lažne razloge.
Gube živce dok čekam da izdržim svoj život.

Povjerljiv oglas

Ja sam žena u ranim
tridesetim, pravim pitu
od breskvi s lavandom.
Pletem kad mi je
teško pri duši.
Prošlo proljeće živjela sam
sama u Beču. I vježbam
da ne teturam poslije dvanaest.
Krijem da pušim.
Ali, rijetko kad u kući ili
pred starcima.
Oni me plaše, pa zato
skupljam mirise juga u
teglice – vazduh je domišljatiji
nego ushit nad tijelima koja
silaze s puta.
Davno, dok sam bila
mlađa,
mislila sam da je
svaka smrt drukčija, i da
neću moći preživjeti
ako ne budem vjerovala
u čuda.

Nudim svoju ljubav na
prostačkom francuskom
(Voulez-vous coucher avec moi ce soir?),
a svoju ljupkost lijehama
crvenog kupusa.
Uz pomoć školjki,
ostajem u dječijem svijetu,
Raspetljavam morsku travu
kao svoju kosu,
i pjevam na prazan stomak.

Na pijaci

Kupit ćemo ribu. Kupit ćemo voće.
Kupit ćemo kišu koja će ti padati
na sako dok me pokrivaš. Vidjet ću te u
u odrazu svoga srca. Vidjet ćeš da ne nosim
gaćice. Kupit ćemo hljeb,
Kupit ćemo cvijeće, kupit ćemo vino. A gdje ćemo
piti vino kad ga kupimo...? Cjenkat ćemo se
za najjeftiniji sto ispod kojeg ćemo voditi ljubav.
I piti vino.
Među ribljim glavama i krljuštima što svjetlucaju na suncu.
Kupit ćemo vrijeme. Tvoje zapešće zaokruženo u pletenu
narukvicu.
Kupit ćemo sve mračne ulice. Kupit ćemo prvo zbogom.
Lišće će šuštati pod našim nogama. Dok nestajemo.

Očekivala je više

Očekivala je više, više mesa
I da močvara pjeva
Suhu trsku s koje vjetar ljušti
Fine dlačice
Sebe na njegovim leđima
Kako se plaši da bi je svaki čas
Poželio baciti preko drvene
Pruge koja vodi na drugi kraj
Preosjetljiva kao volja ljubavnika
I da joj pokaže nešto od
Čega bi se zapanjila
Kao kad bi slomio njen ružičasti brijač
I rekao joj kako on voli
Dlake na svim dijelovima ženskog
Tijela

Trebalo bi kriviti Istanbul

Kada muškarca voliš, njegovu usamljenost
Ne zamišljaš kao terasu na kojoj
On za vrelih i tekućih julskih noći spava
S gradovima je drukčije – oni su stalno
Nalik na nekog drugog
I dok im pružaš ruku, skupljaš hrabrost
Kao kad ulaziš u podrumsku kantinu
I želiš ući, ali ne usudiš se
Piti vodu iz ruke
Voda pamti, ali nema ukusa
Vadila si trikove kao sipeću smolu
Iz leševa stabala
Oslonivši se na lijevu petu
Nisi vidjela Istanbul
Ali si vidjela zahode u kojima su se
Ljudi vagali
Nisi govorila o ljubavi
Ali si kupila plamenocrvenu maramu
Ako to nisi bila ti
Ko je onda bio

Podsmjehivanje

Ja sam žena – a ne jutarnja izmaglica
između pupka svijeta i plutajućih
čestica koje nalikuju paučini, na koje nikako
ne možeš fiksirati pogled. Plava izmaglica koja
ne izlazi iz razuma, drska, i izazivačkog
pogleda, i uvijek blago zahvalna
što je progone.

Smekšala sam svoje lice. Ja sam voda.
Prosuta po stepeništima. Raspoloživa.
Već spiram drhtavicu. Na tijelima
koja se boje.

Zavisnost je također voda.
Kad čekam na željezničkoj stanici,
vidim da svi vozovi,
koji vode do tebe,
na neki svoj, intiman način,
ispare.

Šafran

I moj je život šafran u cvatu
Na svaku lukovicu četrdeset
Devet sedmica muke
Jezikom dotičem nježne
Krakove neba što pale
Kožu, lišće
Bilo je previše porculana
Po kojem se skupljala prašina
A tako premalo žena za
Stolovima
Bile su sklone izjaviti:
Doći ćemo, belezza, i
Tad će sve biti svršeno
U sjaju svečanog
Stolnjaka
Koji si krišom izvukla
Iz vitrine svoje majke

I moj je život šafran, nablizu
Iznikao, i napet kao
Aorta visokog muškarca
Kojem je previše stalo
Do šminke i ceremonije
I koji se uvijek gura
U pročelje

Moj je život šafran
Neujednačene boje
I kao san kojeg ne
Možemo da se sjetimo

Žene

Žene su raspričane prije ptica,
prije nego se magla raziđe
Žene se rugaju stvorenjima
ispod kojih vire dopola zarolane
monade
Žene nose male kišobrane u torbama
po vedrom danu
Žene skupljenim prstima peglaju zgužvane
papirne maramice
kad niko ne gleda
i priželjkuju trenutke dosade
da isperu mozak ili barem da
zaborave na prosenu kašu
Žene – napudrane
proturječnostima
Još uvijek ne razumijete?

Sirene

Pomislila sam da bi neka druga mogla da te voli
Što je bila ta misao ako ne zid, osjećanje da
U meni ne postoji ništa osim želje da se oslobodim
Potrebe da nešto započnem
Nije bila od koristi ta misao, ali bila sam mirna, sada
kada je jurila kao voz samo s jednim vagonom
Dakle, dok neka te druga žena voli
Neka obična žena, koju si sreo na ulazu u bioskop
Ispala joj je kovanica, a ti si je podigao, i ona
Se nasmijala
Ukočena. Promrzla. Ispred iskustva velike ljubavi
Ima puno običnih žena na svijetu
S običnim koljenima koja pokrivaju suknjama
Stiskaju se uz hladna vrata bioskopa
Jer im je ljubav na prvom mjestu
A ja zimi nosim dvoje debele gaće
Ispod hlača, i dugu pernatu jaknu
I knjigama oblažem zamašćena metalna
Sjedišta u sali
Lako ću s ljubavlju, ali šta ću sa jajnicima
Usred dana i usred jutra

Cijeli me život dozivaju komadićima iznutrice – natašte
I ja ih čujem, kao sirene iza stambenih blokova
Kako negoduju

Pogodba

Prestat ću da pušim
Prestat ću da se šminkam
Obojit ću kosu u boju
Zemlje
Dat ću sve od sebe
Da prestanem čitati
U kupatilu
Pazit ću da sve čaše budu
Oprane, a horizont
U ljubičasto-plavim vrpcama
Precrtat ću kolače
Koji se ne peku
I lakomislenost koja me hvata
Ako bi smjesta našao prikladne
Riječi u kojima bih
Sudjelovala

Lirski telegram od A.

Ti si lijepa žena,
a ja još nisam popravio zube.
Ipak, malo sam smršao u Deželi.
Molerko i sadilice,
električarko onostrane poezije,
nježnosti sluha ljubavi,
Žak Prever nešto šanu ruži:
Više volim
tvoje usne
nego svoje pjesme.
Lijep je osjećaj biti zdenac svete vode s tvojim
poljupcima, jer ja sam lutalica i sirotinja i drkadžija,
ali dobronamjeran.
Zamisli kako bi bilo apsolutno ljekovito
da živimo u svemiru i izvan svemira,
negdje tamo u govoru sunca.
Dozujao sam u Sarajevo, a
tako rado bih te uzeo za ruku i odveo na Zapad.
Da krečim stanove,
a ti da pereš prozore.
Eh – da si mi supruga – vjerujem da bih se uozbiljio,
sigurno više pisao.
Ali, baš sam "kurcu pao za uši",
nemam ni kauč, ni veš mašinu, ni lovu da okrečim stan,
a ni u tom stanu nemam tebe
i sveukupnu ljupku istinu.
A kročih i u šezdesetpetu.
Visoka pjesnikinjo, visoki glasu gorskog slapa,
skakutao sam na drumovima boemskim – i, evo,
trijezan kao sve svjetlosti
u obraze te neispisane ljubim

Naida Mujkić rođena je 1984. godine u Doboju. Objavila je dvije zbirke poezije, "Oscilacije" i "Ljubavni šarti mogula". Dobitnica je prve nagrade "Mak Dizdar" na književnoj manifestaciji Slovo Gorčina u Stocu 2006. godine. Dobitnica je i stipendije za rezidencijalni program za umjetnike Museumsquartiera, u Beču 2016. godine. Njene pjesme pojavile su se na različitim mjestima u svijetu, u časopisima kao što su "Lichtungen", "International Times", "Poezija", "Izraz", "PoemCafeQuaterfly", "Razlika/Differance". Uvrštena je u antologije novije bh. poezije, kao i u antologiju najmlađe generacije pjesnika i pjesnikinja Balkana. Na Filozofskom fakultetu u Zenici u zvanju više asistentice drži vježbe iz književnosti. Članica je PEN Centra u BiH, kao i Global Poet Networka iz Južne Koreje.

Paško Romić

Tamo negdje puca zora iz kalašnjikova

Aktualiziranje trauma našeg doba

Romić svijet vidi ozbiljno, ponekad ironijski tragično ne i zlurado), ali nikad u očaju njegove perspektive – ništavila. lako lapidaran u izričajnoj ekonomičnosti i čistoći, on uspijeva locirati sržne probleme suvremenosti svijeta, njegove interne i eksterne boljke te ih označiti kao dojmljive bljeskove duha. On naprosto izražava svoj prijezir spram malaksale čovjekove misli, te će svaka njegova pjesma razvijati karakterne vrline u obranu kreposnog života. Interesantno, u ovoga pjesnika iza svake radnje postoji još jedna radnja pa zaista možemo govoriti o višeznačnosti, odnosno mreži smisla, no, čak i ono što je "iza", nije fikcijski, već razgolićeni svijet.

S novim rukovetom pjesama pod naslovom "Molitva prognanih duša", te nakon aforističkog zamaha pronicave mudroslovno angažirane misli, pjesnik protežno razvija pojedine temate u monolitne pojedinačne pjesme koje održavaju, socijalnu, društvenu i političku zbilju našega doba. Ovaj put, opet s ritmom govornog jezika, svraća pozornost na tekuće probleme Istoka i Zapada, posebice kada je riječ o izbjegličkoj krizi, genocidu i posljednjem ratu ili bilo kojem ratu. Šifrirani jezik za Romića ne postoji, u smislu kriptogramski zatamnjena smisla, jer se aktualiziraju traume našega doba koje lirika ne može posredovati apstraktnim spoznajama.

Reflektivnost i napetost ovih pjesama ne iscrpljuje se u deklamiranju subjektivne okoline, dapače, riječ je o (samo)kritičnom, antiautoritarnom odnosu prema društvenoj zbilji. Pritom neće prevladati posvemašnja transparentnost koja nadmašuje figurativni jezik. Autor će se rafiniranim, ali neartificijelnim jezikom približiti stvarnosti kao u pjesmi "Tamo negdje" : "Tamo negdje puca // zora iz kalašnjikova..."). Pjesniku ide na ruku minulo doba ograničene slobode mišljenja i opće klime političkog njuškanja koja porađa melankoliju i rezignaciju. Usuprot tome Paško Romić s lakoćom može premostiti uobičajeni jaz između razuma i osjećaja, političke i privatne sfere mišljenja. Nešto od toga razotkriva se u jezičnoj i pojmovnoj strukturi njegova pjesničkog interesa. Na primjer, on će bez inhibicije i predrasuda u pjesmi "Splite grade, grade ispod križa" inaugurirati omiljelu čakavštinu i iskazati revolt zbog gubljenja buntovničkog mentaliteta toga grada, ali će istom zadržati vitalitet svoje kritičko-ironijske naravi i to ne samo u poantiranju: "Adio moj Splite // grade kraj Trogira.

One koji pobliže poznaju neupitnu Paškovu hrvatsku domoljubnost, raduje njegov prijateljski odnos spram muslimana u regiji (pjesma: "Harmonika i Drina"), ali i u globalnom problemskom odjeku (pjesma: "Molitva prognanih duša"). U tom smislu shvaća se i njegov inatljiv potez kojim još jednom podsjeća na izvornog sebe kada vlastitom imenu i prezimenu dodaje predikat "Crovatovski".

Sead Begović

Harmonika i Drina

Na ovim prostorima
mirno teku rijeke,
plove tečajevi,
kupaju se leševi.

Na ovim prostorima,
u sudačkoj nadoknadi,
izgubljeno stoljeće čeka
revanš.

Na ovim prostorima
nije bilo rata,
tek pokoji pucanj u prazno
i genocid perspektiva.

Na ovim prostorima
nema mira, za sve je kriva
harmonika i Drina.

Istočni grijeh zapadne obale

Demografska eksplozija
dogodila se noćas na
Zapadnoj obali.

Specijalne antiterorističke
jedinice češljaju teren.
Lampedusa gori.

Požar prijeti da zahvati
šire područje zapada.
Međunarodna situacija se
intenzivira.

Krim nije kriv!
Još jedan rođeni sin
može izazvati potres.
nesagledivih razmjera.

Rezolucija UN-a
nije prošla.
Veto su uložila
nerođena djeca.

Jutarnje vijesti

Javljaju iz neke nove klaonice,
poprskan statističkim podacima
gasim radio.

Poremećena gravitacija uma
priprema posljednju večeru.
Perem noge i uskačem
u krpe.

Novo jutro možda izbaci
nove leševe.
Samo molim, bez statistike!
Hvala.

Molitva prognanih duša

Svaki dan, novi val,
udara na obale nove,
huči, buči, pjeni se i vrišti,
nismo krivi, u dubinama je naš nemir.

Ne okrećite glave vi ribari duša,
bacite mrežu ljubavi,
bit ćemo vaša lovina.

Kanite li baciti udicu,
poštedite muhe i crve,
mi ćemo svejedno zagristi.

Disat ćemo na škrge,
samo vas molimo, dajte nam
malo zraka.

Mentalna higijena

Svako jutro zabijam
glavu u novine,
iz kojih se izvlačim
prljavih ruku.

Mentalna higijena
mi ne dozvoljava
pranje mozga.

Memoriji prijeti
Virus Anonimus,
brisanjem subverzivnih
podataka.

Imunološki sustav ulaže
posljednje snage u obranu
kolektivnog ugovora.

Nijemi svjedok

Bio sam tamo
kad se događala povijest.
Danas sam nijemi svjedok.
Nitko me ništa ne pita,
ja ne želim ništa reći.

A bio sam tamo kad
su nam palili kuće
i ubijali djecu.

Ako me ipak jednog dana
netko upita
što se uistinu dogodilo,
šutjet ću,
da se ne ponovi!

Pojedinačno i rafalno

Prvo po vertikali
A onda horizontali
Jednog po jednog

Rafalno samo
U slučaju bijega

Metak je naš
Jedini imetak

Gospodo to je
Tek početak

Tamo negdje

Tamo negdje puca
zora iz kalašnjikova.

Rajska ptica
na prašnjavom putu
kljuca po vlastitoj utrobi.

Linija razdvajanja prolazi
iznad miješanih brakova.

U poroti sjede brkati muževi
iz bivših ratova.

Tamo negdje našminkane gubice
puše cigare bez filtera.

Paško Romić rođen je 1953. godine u Šibeniku. Fakultet i postdiplomski studij završio je u Zagrebu. Objavio nekoliko zapaženih znanstvenih i stručnih radova iz područja penologije. Devedesetih aktivno sudjeluje u demokratskim promjenama i obrani domovine. Do sada je objavio dvije zbirke poezije ("Ne plači Croatio" i "Ukradeni snovi") i jednu zbirku aforizama ("Istinom po glavi stanovnika"). Pjesme su mu objavljivane u časopisu za kulturu i znanost "Riječi" u izdanju Matice hrvatske, "Balkanskom književnom glasniku", časopisu "Etna", "Avliji", "Glasu koncila"... Za sebe voli reći da je mladi pjesnik u muževnoj dobi, budući se oknjižio upravo u zrelim muškaračkim godinama.

Srebrenica 1995.

Boga ne nalazi onaj tko ne nalazi brata

"Behar" objavljuje tri rada nagrađena na natječaju Vijeća bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba za najuspjeliji literarni rad/esej potaknut tragedijom Srebrenice – "Srebrenica 1995". Propozicije natječaja uvažavaju sve vjerske i nacionalne osobitosti onih učenika s literarnim ambicijama i mladenačkom savješću koji su pristupili ovoj intrigantnoj i moralno zahtjevnoj temi koja vapi za osudom i kratkim, ali složenim pitanjem – zašto? Ovo je druga godina trajanja natječaja i od sada će se ta inicijativa i nadalje nastaviti. Na natječaj su pozvane zagrebačke srednje škole.

Ove godine prvu nagradu dobila je djevojka koja je polaznica IV. razreda Islamske gimnazije, a drugo dvoje nagrađenika polaznici su II. I III. razreda Nadbiskupske klasične gimnazije s pravom građanstva. Ono što nas posebno iznenađuje jest količina dirljivih emocija, mladenačkih zgražanja i svijesti da svoje mrtve možemo otkopati i dostojno sahraniti, ali genocid ne možemo zaboraviti i u nama sahraniti. Zadivljuje i sposobnost literarne objekcije mladih autora s obzirom na temu i žanrovsku zahtjevnost mini eseja. Radovi se objavljuju kao podrška svim takvim nastojanjima.

1. nagrada

"Nisu loša vremena, loš je čovjek." (C. Darwin)

Larissa Hasanbegović, učenica IV. razreda Islamske gimnazije dr. Ahmed Smajlovića – Zagreb

Jutro je... Čujem lupkanje kišnih kapljica po prozoru. Lagano ustajem iz kreveta, iscrpljena, umorna od noćne more. Prilazim prozoru i naslanjam glavu na hladno, glatko staklo. Osjećam kako mi se koža ježi, osjećam strah i nelagodu. Kroz mutne kapljice na staklu pokušavam odagnati slike koje se izmjenjuju, koje me proganjaju. Ali, moja noćna mora se nastavlja. Osjećam bol, sjećanja naviru... Tog dana, jedan dio mene prestao je živjeti, iako moj život ide dalje.

I dan danas se sjećam tog mirisa. Miris kahve koji se širio srebreničkim ulicama te ne tako davne '95. Sjećam se svojih crvenih cipelica i majčinih tamnoplavih dimija koje sam vrlo često povlačila. Kao djevojčica, voljela sam trčati tim lijepim ulicama, beručí cvijeće po putu i igrajući se s djecom iz svoje ulice. Majka me uvijek kudila jer bih kući dolazila prljava, poderanih koljena i zamazanih štramplica. Ali, dijete k'o dijete, obećala bih joj da se neće ponoviti, a već sljedeći dan nove bi štramplice bile uništene. Tada, jedino što sam poznavala bio je smijeh i bilo je veselje. Na moj 8. rođendan, brat mi je poklonio najljepši poklon koji sam mogla zamisliti – drvenu kolijevku za moju lutku. Bio je samo tri godine stariji, a toliko je pazio na mene. Babo mu je pomogao izrezbariti i sastaviti kolijevku. Toliko me volio... Nažalost, kolijevka nije dugo izdržala. Nekoliko mjeseci poslije, poslužila je jednom četniku kao oruđe kojim je udario mog brata po glavi.

Sjećam se tog dana, tog kobnog jutra kada se sve promijenilo. Započeo je kao i svaki drugi dan. Sunce me pomilovalo svojim zrakama, probudivši me, a miris kahve već se širio kućom. Istrčala sam iz sobice i babi, koji je sjedio za stolom nasuprot majke i doručkovao, poletjela u naručje. Neobično dugo me je to jutro grlio, čvrsto i zaštitnički. Majka je izgledala zabrinuto, promatrajući nas svojim krupnim očima i pomalo namrštenim obrvama. Kao da je znala. Majke uvijek znaju... Poljubivši mene i zagrlivši majku, babo se pozdravio i otišao na posao, a ja sam istrčala na ulicu i poletjela svojim prijateljicama. Jednoj je nena dala slatkiše, pa smo sjele na

travu, gutajući bombone, i bezbrižno se igrale praveći cvjetne krune. Nakon nekog vremena, krik je proparao zrak. Jedan, kratak, prodoran krik koji mi je zaustavio dah. Još i danas ga čujem. Sve se dogodilo tako brzo. Čule su se zapovjedi vojnika, trčanje djece i plač.

Miris kahve izmiješan sa mirisom krvi nataložio mi se u nosnicama, opor i olovan, tjerajući me na povraćanje. Majka se stvorila iza mene, povukla me za ruku, bježeći u kuću. Pokušala je, moja majčica, ali bijeg je bio uzaludan. Provalili su vrata i zgrabili mi brata. Uzalud je plakala i molila, ti ljudi nisu imali ljudskosti. To su bili monstrumi. Nisu reagirali na njene krikove i molbe, nisu se obazirali na to da je on bio dijete, nije im bio problem pljusnuti ženu. Prije nego sam shvatila što se dešava, moja koljevka bila je razbijena. Moj braco je do nje ležao nepomičan, a iz glave mu je tekla krv. Olovni miris krvi je ispunio kuću, još jednom mi puneći nosnice. Majka je vrisnula, srušivši se na pod. Vrištala je, čupala kosu i proklinjala, ali ja ju nisam čula. Njena nekada crna kosa, činilo se, u trenu je posjedila. Stajala sam nepomično, kao u nijemom filmu, jedva svjesna da mog brace više nema. Suze nisu tekle. Zaledile su se u očima od straha. Zazvala sam ga imenom, ali nisam ispustila ni glasa. Nije se digao, nije me više nikad pomilovao niti pogledao onim smaragdnim očima. Dio mene, umro je s njim. Četnici su izašli, pljujući i smijući se, pjevušeći melodiju koja me i danas proganja u snovima. Jesu li znali da su upravo oduzeli jedan sveti život? I da jesu, taj jedan nije bio dosta. Oduzeli su ih još 8371.

Svog babu više nikad nisam vidjela. Nije se vratio sa posla. Da sam znala da će me tog jutra posljednji put poljubiti, da me neće vidjeti kako maturiram i da od njega nikad nitko neće zatražiti moju ruku, ne bih ga pustila. Ne bih mu dala da ode. Ne bih napustila njegovo naručje. Još i danas, ne znam gdje su njegove kosti. Ne znam na kojem mjestu da mu proučim El-Fatihu. Tog mrskog dana, izgubila sam brata, izgubila sam oca. Tog dana djetinjstvo je prestalo. Odrasla sam.

Pijetao zakukuriče. Iznenada. Trgnem se, čujem cvrkut ptica. Pljusak prestaje i polagano izlazi sunce. Skida mi mračni veo sa očiju. Vraća me u stvarnost, krade iz prošlosti, budi. Slike i bol polako nestaju, povlače se duboko u mene, dajući mi novu snagu za život. Novi je dan za mene, za moju borbu protiv rata, oduzimanja i omalovažavanja tuđih života, borbu protiv tuge, jada i vlastitih demona koji me uvijek prate. Žilava sam i izdržljiva i osjećam kako se u meni budi još veći prkos, inat i želja da pomognem izgubljenim ljudima. Želja da spasim budućnost ovog svijeta, da mu vratim humanost, ljubav i nježnost koju su ljudi izgubili, a koja ovom svijetu očajno treba. Budućnost ovog svijeta, određena je našim današnjim izborima, a ja biram život. Ja biram biti čovjek…

2. nagrada

Vukovar, Srebrenica, Darfur, Ruanda ... Kuda ideš svijete?

Erik Matejak, učenik 2. c razreda Nadbiskupske gimnazije s pravom građanstva

Bilo je vruće i užareno ljeto te 1995. godine. Srebrenica nikada neće zaboraviti to ljeto te nesretne 1995. godine. Ljeto u kojemu su mnogi muškarci odvedeni sa svojih kućnih ognjišta, to je ljeto u kojemu su žene posljednji put vidjele svoje muževe, majke sinove, djeca oca, a susjedi prijatelja. Krici, jauci, bol, zvukovi ispaljenih metaka, suze u očima, molitve na usnama... Muškarci koji su tada odvedeni više se nisu vratili kući. Dan 11. srpnja 1995. našao je svoje tužno mjesto u povijesti. U jednom danu iščezla je 8371 duše, njihova krv natopila je već ratom izmučenu srebreničku i bosansku zemlju. Zar čovjek koji je napredovao od kamena do željeza, od neuljuđenog do civiliziranog, od neznalice do učenjaka, može to učiniti? Kakav to čovjek mora biti da digne ruku na bližnjega svoga, da umjesto mira stvara mržnju, da umjesto napretka i poboljšanja stvara pustoš i siromaštvo. Može li se uopće zvati čovjekom onaj koji ucviljuje tuđe majke, koji ostavlja žene udovicama, koji tuđoj djeci otima oca... Je li to čovjek novoga milenija? Čovjek je biće ljubavi, savršenstva i potpunog sklada, ali i biće oholosti, mržnje i želje za što većom moći. Takav smo napredak postigli.

Postigli smo takav napredak da neki ljudi, prisiljeni zbiljom rata, moraju tražiti spas na nekim mirnijim mjestima. Oni kreći na put ne znajući kako će stići na svoje odredište, ali imaju svoj cilj. Kada jadni ljudi stignu u Europu, umorni od puta, možda žedni i gladni, dakle, možda ne baš u najboljem stanju, sa svojom malom ušteđevinom nadaju se najboljem. Oni su za svoj cilj spremni učiniti sve, pa čak i tu malu ušteđevinu dati nepoznatim ljudima zajedno sa svojom sudbinom. Bravo, svijete. Svijet ima i jednu ogromnu manu, a to je zaboravnost. Umjesto da stalno govore o tome što je čovjek učinio čovjeku u Srebrenici, Vukovaru, Darfuru, Ruandi, oni o tome šute. Nitko ne zna ništa, dovoljan je samo jedan mali i simboličan spomen. Kao da nije posrijedi veliki problem to što je brat ubio svoga brata, to se smatra našom svakodnevnicom. Ne, o tome treba govoriti, o tome treba vikati s krovova. Zato zahvaljujem majkama Srebrenice što svojom upornošću i hrabrošću

traže svoje najmilije, što o tome govore. Molim ih samo za jedno: pokažite da čovjek još uvijek ima neko dostojanstvo i owrqstite tim krvnicima. Znajte, njihova je savjest puna crnine i ružnoće, njihov je san pun nemira. Upravo vi svojim primjerom svijetlite kao svijeća u mračnoj prostoriji, vi ste ta svjetlost koja daje snagu i miris ovome svijetu.

Kao što se svijet nikada ne popravlja tako je Srebrenica nažalost samo jedna u nizu. A što je s nestalima, ubijenima, izmučenima i silovanima u Vukovaru. I Vukovar je proživio istu sudbinu. Kako je žalosno kada dva grada spaja jedna linija — linija masovnih grobnica, linija mučenih i stradalih, linija patnika, ali i linija hrabrosti i neustrašivosti. Linija praštanja. Svaka vjera koja proizlazi od Višnjega mora imati svoje uporište u ljubavi i razumijevanju. Nakon toliko godina, nakon tolikih noći u bolima i patnjama, nakon tolikih dana u molitvi i iščekivanju, ove majke zadovoljile bi se samo jednim: da njihovi muževi, da njihovi sinovi imaju svoj vječni dom, svoje mjesto mira, svoje konačno počivalište sa svojim imenom uklesanim u kamen, u povijest. No nakon tih nemilih događaja, nakon tih nemilih godina svijet i dalje čini isto. Slijedeći tok izlazećeg sunca od istoka prema zapadu ponavljaju se te zastrašujuće slike. Unatoč ne baš najsvjetlijoj povijesti, muslimani i kršćani nastoje stvoriti ljepšu i bolju budućnost. To treba biti naša svjesnost i naša moć. Mi se možemo ispričati. Mi to možemo promijeniti. Ne dopustimo da se naše vjere pamte samo po najgorem, nego već po onom najboljem. Muslimane i kršćane uvijek je povezivala jedna duboka veza – veza bratstva i vjere u jednoga Boga. Uza sve prepreke, sve spone rata i ostalih ljudskih tvorevina, ostat će nam te veze. Citirajući Celestina Tomića, kršćanskog teologa, možemo doći do istine odnosa muslimana i kršćana, a on kaže: "Ne možemo doći do Oca kidajući vezu s bratom. Kidajući vezu s bratom kidamo i vezu s Bogom. Boga ne nalazi onaj tko ne nalazi brata. Bog ne odgovara i ne uslišava prošnje onoga koji je u neprijateljstvu s bratom." Bošnjaci i Hrvati, muslimani i kršćani proživjeli su isti rat, istu bol, iste suze, istu težnju za pronalaskom istine i svojih bližnjih.

Svi smo mi braća, jedna velika obitelj u kojoj su na prvome mjestu razumijevanje, uvažavanje i ljubav. I sada ja, kao kršćanin, kao vjernik, postavljam pitanje: "A zašto Bog sve to dopušta?" No ubrzo shvaćam da on to ne želi, on to ne dopušta, mi smo ti koji imamo odgovornost nad time, mi smo ti koji imamo tu groznu želju za inferiornošću. Mi imamo slobodu! Znate, čovjek se nikada nije promijenio, tehnologija jest, godina jest, način života jest, ali ta skrivena zloća u srcima nije. Nakon svega što je ovaj svijet propatio, od tolikih ratova, genocida, otimanja, koloniziranja i dva svjetska rata, rekao bih da više ne može gore, da je svijet nešto naučio, da se neće ponoviti. Ali svijet i dalje nastavlja ondje gdje netko drugi stane, i dalje ispisujemo iste stranice povijesti, i dalje se nalazimo u tom krugu iz kojeg se teško prestati kretat, i dalje mi smo samo slabi i jadni ljudi koji uvijek žele samo jedno, a to je moć i poštovanje. Ponajprije stavljam sebi i tebi Srebrenicu kao misao vodilju da se to više nikada neće ponoviti.

Svijete, prestani misliti samo na sebe i skreni svoj pogled na te nemile događaje. Pitam se znaš li što se uopće tamo dogodilo. Ako njihov spomen zamre u ljudima, uzaludna je žrtva njihova. Njihovi grobovi neka ti budu svagda pred očima, preživjeli neka ti stalno pričaju o tome, nemoj ih zaboraviti svijete! Srebreničke žrtve, oprostite onima koji su ovo počinili i onima koji su ovo dopustili. Živim u nadi da je svijet iz ovoga nešto. Vaši grobovi sada su mjesto mira i tišine, vaši grobovi oltari su mučenika. Nikada nećemo zaboraviti ta sveta počivališta. I nakon svega ostaje nam ljubav koju sada treba prenijeti po cijelome svijetu. Jer kako kaže Albert Schweitzer: "Jedina važna stvar kada budemo odlazili bit će tragovi ljubavi što ćemo ih ostaviti za sobom."

3. nagrada

"Moja" Srebrenica

Manda Zrno, učenica III. razreda Nadbiskupske klasične gimnazije s pravom javnosti u Zagrebu

Kod kuće smo stalno gledali vijesti iz svijeta. Grozni prizori ratova, napada i ubijanja brzo su stizali do nas. Naravno, nitko nikada nije ni pomislio da bi se takvo što moglo dogoditi baš nama. Mislila sam kako se sve to događa u nekom dalekom svijetu i kako su ljudi ovdje dobronamjerni i pošteni, kako prihvaćaju jedni druge bez obzira na vjeru, naciju ili rasu. Istina, onda sam imala samo trinaest godina i bila sam naivno dijete koje ima velike planove, koje voli svijet i sve oko sebe. Voljela sam učiti, igrati se s bratom i sestrom, trčati po ulici i smijati se cijeli dan. Da mi je tada netko rekao da se to može promijeniti u samo jednom trenutku, ne bih mu vjerovala. Moj život bio je sasvim jednostavan i skroman. Živjeli smo idiličan obiteljski život.

Uživala sam u svakom novom danu, svakoj bezgraničnoj igri i zabavi na predivnim zelenim livadama voljene mi Bosne i Hercegovine. Voljela sam svoju zemlju, prijatelje, obitelj. Bila sam zahvalna i sretna na svemu što imam. Sve je bilo tako savršeno, tako lijepo, sve do jednoga dana. Dana od kada više nikada nisam normalno zaspala ili izašla na ulicu bez straha. Jedna uzbuna, jedna mina, jedan metak, jedna četnička vojska promijenila je sve. Moj se život okrenuo u potpunosti. Moja obitelj kao da i nije bila moja; od mirne i vesele obitelji postali smo tiha, povučena obitelj. Moji prijatelji kao da i nisu bili moji prijatelji, od zaigrane i radosne djece ostao je samo jedan tihi i tužni pogled. Moj grad, moja Srebrenica, kao da i više nije moja Srebrenica. Često sam se pitala gdje je moj dobri stari grad. Grad pun miline i dobrote, ispunjen veselim i radišnim ljudima, mnoštvom ulica iz kojih se orio dječji smijeh i zanos pretvorio se u grad kojim vladaju muk i strah. Ulice moga grada od tada su bile ispunjene tišinom i zabrinutim licima.

Iako sam bila dijete, iako nisam razumjela mnogo toga, znala sam jedno: oni "daleki" prizori koje smo gledali na vijestima, koji su tako "daleko" od nas, postali su naša svakodnevica. Strah je bio jedini osjećaj koji je prožimao našu kuću. Otac i stariji brat bili su spremni na žrtvu, dok se mama i sestra s time nisu slagale. To je donijelo još veći nemir u našu kuću. Što sada? Vrijeme je odmicalo, stanje je bilo sve gore. Počela sam mrziti sve oko sebe, svi su samo i jedino vodili ratove. Mene nitko nije pitao za mišljenje. Kao da je meni bilo svejedno. Osjećala sam se uplašeno, ostavljeno, izgubljeno. Jedno jutro majka me sva u strahu probudila i govorila mi da idemo, stavila mi ruksak na leđa i govorila mi da hodam što brže mogu. Nisam znala što se događa oko mene, kuda idem, kamo me vode. Pokraj sebe vidjela sam u jurećoj koloni svoje prijatelje i poznanike, ali ni jedno nasmiješeno lice. Putem su svi samo zazivali Boga i govorili kako On zna gdje ćemo završiti i što će s nama biti. Nadala sam se da će napokon zavladati mir kada stignemo na odredište, ali ondje je bilo još gore. Tata i brat iste su večeri otišli u šumu kako im je bilo rečeno. Rekli su da je odlazak u šumu vojno sposobnim muškarcima jedini način da prežive. Mislili smo da je sve krenulo nabolje. Pozdravili smo se s njima uz riječi: "Neka vam je Bog na pomoći. Vidimo se uskoro!" Majka je bila slomljena, ali ona je žena, jaka i odlučna u namjeri da svojoj djeci pruži sigurnost.

Taj kobni 11. srpanj 1995. godine nikada neću zaboraviti. Ta ljubav koju sam vidjela, vjera i snaga, ali i tuga u ljudskim očima bila je toliko nevjerojatna da ni sama nisam mogla vjerovati. Pokušale smo doći na sigurno i mirno mjesto, no nemir nas je ponovo počeo prožimati kada smo čuli da ona tzv. sigurna kolona u koju su se uputili naša braća, prijatelji i očevi ipak nije tako sigurna. Vijesti da su po koloni počeli pucati i minirati donijela je ponovni strah među nas. Više mi ništa nije bilo jasno. Kud god sam prolazila, vidjela sam samo mrtve ljude, krvave ulice i ljude s puškama. Shvatila sam kako više nikome ne treba vjerovati. Pitala sam se tko su ljudi oko mene. Ljudi koji moju Srebrenicu jedan dan nazivaju zaštićenim područjem, drugi dan na nju bacaju bombe i ubijaju njene stanovnike. Ljudi koji jedan dan kažu kako je jedini siguran način odlazak u sigurnu kolonu, a drugi dan po istoj koloni pucaju. Kome više vjerovati, kamo ići, što raditi? Kamo je otišao onaj normalni lijepi svijet? Hoću li ikada više ikome moći vjerovati? Moja se majka trudi biti jaka, a vidim je kako svakoga dana gleda hoće li gdje naći oca ili brata. Kada i taj dan prođe, bezuspješno se povuče da je sestra i ja ne bismo vidjele i počne plakati. Ona pokušava biti jaka za nas, a mi za nju. Bezuvjetna je to i bezgranična ljubav i povjerenje koje nas je vezalo i držalo sve te dane. Sve dane dok nismo čule da se tata više nikada neće vratiti. Nisam znala kako se pomiriti s činjenicom da moga oca više nema. Moja majka, sve majke, supruge i kćeri koje su saznale da se njihovi voljeni više nikada neće vratiti počele su plakati. Sve o ratu što sam znala i mislila promijenilo se u trenutku kada sam izgubila nekoga svog u tom masakru. Iako smo sestra, majka i ja preživjele, jedan dio mene ostao je negdje daleko. U mojoj Srebrenici gdje više nikada neće biti isto.

Sve je to moja priča koju je svaki put sve teže ispričati. Iako je prošla dvadeset i jedna godina od tada, i dalje ne znam što je s mojim bratom. Nastavljam se nadati da će jednoga dana doći na moja vrata, zagrliti me i reći mi: "Seko, puno si mi nedostajala!" Voljela bih da ova priča i ovaj rat budu samo jedan, ali dovoljan primjer nečega što se nikada više ne bi smjelo ponoviti. Voljela bih kada bi ova priča dotaknula barem jedno kameno srce koje je činilo zla djela u mojoj Srebrenici. Znajte da sam vam oprostila, kao što su vam oprostile sve žene, majke i kćeri, ali nikada, baš nikada to nećemo zaboraviti. Jednostavno, takav se zločin ne smije i ne može zaboraviti.

multimonolog

Piše: **Senad Nanić**

PORNOGRAFIJA naša svagdanja

Pornografija je najgori oblik kiča. Predstavlja se, naime, nečim što uopće nije. Uvijek je bila nositeljica te podmukle misije. Potpunim razgolićivanjem čina, seksualnog ili društvenog, ima se navodno doći do objektivnog prikaza stvarnosti, helem, istine. Pri tom potpuno prikrivajući činjenicu da bez osobnog subjektivnog, ako ne već istinski emotivnog angažmana seksualni i društveni čin zapravo ne postoje

Kao novopečenog oca, zabrinule su me priče o dostupnosti pornografije u suvremenim medijima. Prije svega na internetu, naravno. I zaista, ukucate li već samo početni dio riječi, bit ćete zasuti nebrojenim stranicama tvrdog, ali zaista tvrdog sadržaja, i to svih seksualnih, kako se to danas politički korektno ima reći, orijentacija. Pristup posve slobodan, jednim klikom miša, svakoj od nebrojenih izlistanih stranica. Ne može biti jednostavnije, dostupno i prosječnom klincu predškolskog uzrasta. Ulaz ničim ograničen. Demokratski i liberalno, nema šta.

Ušavši na neku od stranica, dočekuje vas obilje slobodnog materijala, ali i prvo ograničenje. Financijske prirode, naravno. Odlučite li, naime, vi ili vaše informatički prosječno pismeno dijete u miru i samoći pregledati dugu minutažu, morat ćete to i platiti. Iako ne razumijem što se to ima vidjeti za dolar ili dva, a da nije već viđeno u opće dostupnim varijantama. Valjda sama ideja kategoriziranja ljudi po novcima. No, ima tu još vrućeg sadržaja. Onog koji vam na ekranu nepozvan sam iskače nudeći nikad viđeno. Pokušate li takav sadržaj ubiti klikom na ponuđeno slovo "x", sadržaj će ponovo iskočiti i tako sve dok se među svim tim golim tjelesinama angažiranim u tih nekoliko repetitivnih aktivnosti ne pojavi MUP-ova značka s obaviješću da ste zašli u zabranjeno voće te da će si oni malo pročešljati vaše računalo. Baš tako... A iza koje ste se, dragi organi, busije i s kojom optičkom opremom do tog trenutka krili? Zar ne bi to smeće trebalo ograničiti znatno ranije? Zar je princip vrebati onog koji će na minu nagaziti umjesto pošteno razminirati? I koje to kriterije nedopustivosti zadovoljavaju takvi samoiskačući sadržaji, a koji već nisu pogaženi u široko dostupnim uratcima?

Pravno gledano, to može biti pornografski materijal s maloljetnim učesnicima namijenjen pedofilima ili onaj nastao nasiljem, ili, bolje rečeno, bez suglasja svih učesnika, jer ideja nasilnog seksa u tvrdoj pornografiji je, sudeći po dostupnim materijalima, posve prihvatljiva oku velikog brata. Jer i sado-mazo je, bit će, tek seksualna orijentacija. Pravi problem je kako tu pravnu distinkciju objasniti doma svom pučkoškolcu ili onom mlađem kad je materijal takav da razliku između maloljetnika i silovanih s jedne strane i onih koji to navodno glume s druge neće uočiti niti vično oko iskusnog voajera? Onemogućavanjem djetetu samostalne upotrebe interneta? Možda, ako imate želje i mogućnosti financirati neki oblik privatnog velikog brata u vlastitom domu i baš svugdje gdje vam se dijete kreće.

I nije samo pornografija ta koja nije ograničena u dostupu. Ima pornografije još. I još gore. One koja neposredno krši zakon, a da vas pri tom ne treba niti zaskakati na ekranu. Otvorite li, naime, uobičajene internetske portale koji sebi vole tepati da su informativni, naći ćete da svi, pored podstranica s prežvakanim vijestima, imaju i one koje se vole nazivati forumima. A tu ćete naći najodvratnije oblike govora mržnje. Neautorizirane, naravno, jer su svi anonimni. Želite li se osjećati ugroženo i istinski ustrašeno zbog neke posebnosti vašeg osobnog identiteta, posjetite forume informativnih portala! Tamo ćete se sigurno pronaći proganjanim. Jedino ne razumijem po kojem se to slobodarskom načelu dopušta tako ekstremno štetna protuzakonita zloupotreba javnog prostora. Zašto vas tu ne zaskoči MUP-ova značka? Zar samo zato što je zloupotreba anonimna? Pa nemaš koga goniti? A kako to, molim vas, ikako može osloboditi odgovornosti taj portal koji to objavljuje? Zar samo zato što je forum potpuno otvoren? Pa se ne uređuje? Pa nema uredničke odgovornosti? Svašta smo si u stanju racionalizirati.

Pornografija je najgori oblik kiča. Predstavlja se, naime, nečim što uopće nije. Uvijek je bila nositeljica te podmukle misije. Potpunim razgolićivanjem čina, seksualnog ili društvenog, ima se navodno doći do objektivnog prikaza stvarnosti, helem, istine. Pri tom potpuno prikrivajući činjenicu da bez osobnog subjektivnog, ako ne već istinski emotivnog angažmana seksualni i društveni čin zapravo ne postoje, dok je snimka istih tek sjena lišena svake supstancijalnosti.

Čudi li, stoga, ikoga, ova pornografija od aktualnog političkog trenutka? I opet, gdje je značka? ■

Intervju: **prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Fotografije: **Velija Hasanbegović**

Zlodjela koja sam doživio u Dretelju nisam nikad doživljavao kao nešto što su uradili Hrvati, znao sam da to rade zločinci

Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović umirovljeni je redovni profesor na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Rodio se u Stocu 4. februara 1945. godine. Studirao je i 1968. diplomirao na grupi Južnoslavenski jezici i komparativna književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je 1982. odbranio magistarsku radnju *Književno djelo Hamida Dizdara*, a 1986. godine doktorsku disertaciju *Pripovjedna proza Skendera Kulenovića*. Područja njegova naučnoistraživačkog bavljenja su književna historija i književna kritika, prvenstveno u vezi s bošnjačkom književnošću, s posebnim naglaskom na sintetiziranju te pojedinačnoj analizi putopisa u bošnjačkoj književnosti. Objavio je tri autorske knjige (*Svjetlosti divanhane: Pripovjedna proza Skendera Kulenovića*, 1990; *Književno djelo Hamida Dizdara*, 2004; *Tišina i samoća teksta*, 2004), jedan udžbenik (Čitanka za prvi razred gimnazije, 1994) i više od stotinu različitih priloga u nizu književnih i naučnih časopisa i u drugim referentnim publikacijama (Život, Sarajevo, *Most*, Mostar, *Danas*, Zagreb, *Rival*, Rijeka, *Enciklopedija Jugoslavije*...) te priredio više knjiga izbora iz djela bošnjačkih pisaca, izbor iz kritike (*Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 6, 1998, s Enesom Durakovićem) i dvije antologije (*Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, 1997; *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, 2000, s Gordanom Muzaferijom i Vojislavom Vujanovićem). Sudjelovao je s referatima na brojnim naučnim skupovima.

Član je mnogih redakcija časopisa i edicija iz književnosti, kao i prve redakcije biblioteke *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Jedan je od obnovitelja Kulturnog društva Bošnjaka "Preporod", u kojem je bio član prvoga Glavnog i Izvršnog odbora i član Savjeta. Bio je dugogodišnji predsjednik manifestacije "Slovo Gorčina" u Stocu. Od 1996. do 2000. godine obavljao je dužnost ministra obrazovanja, nauke, kulture i sporta u Vladi Federacije Bosne i Hercegovine. Od 1979. do 1993. godine radio je kao profesor na Pedagoškoj akademiji Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, gdje je obavljao i funkciju prodekana i funkciju dekana. Nakon šestomjesečnog boravka u logoru Dretelj, dolazi u Sarajevo, gdje je 1994. godine izabran u zvanje vanrednog profesora na predmetu bošnjačka književnost na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta, a 2004. godine za redovnog profesora na istom predmetu. Na Filozofskom fakultetu obavljao je i dužnost prodekana te bio mentor, predsjednik i član komisija za izradu i odbranu više magistarskih radnji i doktorskih disertacija.

U 2015. godini Vi ste, nakon više od četrdeset godina radnog staža u visokom obrazovanju, otišli u mirovinu. U kakvom ste stanju zatekli studije bosnistike, a u kakvom ste ih ostavili?

Otići studirati u Zagreb 1964. godine i otići iz prostora proučavanja jugoslavenske književnosti, ovdje govorim u jednini, i doći u Zagreb i vidjeti da se ondje proučava književnost SHS (srpska, hrvatska i slovenska) i ne imati priliku da prigovoriš tome, ni jednom ni drugom konceptu, za mene je bio izvanredan izazov. Zato sam i uradio svoju diplomsku radnju (trebate znati da se Makov *Kameni spavač* pojavio 1966., a ja sam diplomirao 1968. godine) na temu "Mak Dizdar, bosanski pjesnik". Prijavio sam je, dakako namjerno, na katedri za srpsku književnost, na što profesor Vice Zaninović nije pristao, nego mi je ponudio da uzmem Hamida Dizdara, Makova brata, kao srpskoga pisca, što je za mene bila izvanredna šansa da odem kod profesora Ive Frangeša, na katedri hrvatske književnost, i prijavim Hamida Dizdara kao bosanskog pjesnika. Ta je "igra" bila u skladu sa studentskim pokretom iz 1968. godine i našom parolom "budimo realni, tražimo nemoguće". Kad je Frangeš rekao: "Ne, možete uzeti Maka, on je hrvatski pjesnik, Hamid je srpski pjesnik", to je za mene bila prilika da profesoru Frangešu kažem tačno zašto to radim. Dakle, želio sam, tim apsurdnim prijedlozima, odbraniti bosansku književnost u vrijeme kad još nemamo ni bošnjačke/muslimanske nacije kao takve – mi smo tada još bili "neopredjeljeni". Mi tada i dotada još nismo bili dobili ono što smo u ZAVNOBIH-u i AVNOJ-u kao imali. Bosna je i srpska, i hrvatska, i muslimanska do 1945. godine. Od 1945. više nije muslimanska, nego su ti treći bili neopredijeljeni između Srba i Hrvata. Tako i zato su dva brata Dizdara, Hamid i Mehmedalija Mak 1967. godine bili jedan srpski, a drugi hrvatski pisac, a ustvari su oba bila bosanski. Kad sam diplomirao i došao u školu da predajem kao profesor, nije bilo bošnjačkih pisaca u nastavnom planu i programu. To je, u Zagrebu, pa u Stocu, bio početak nekakvoga moga viđenja nacionalnih književnosti u tadašnjoj Jugoslaviji iz neke druge perspektive. Još se nije moglo ništa uraditi sve do 1972. godine, kada je Alija Isaković objavio *Biserje*, nakon čega se sklonio u Stolac iščekujući šta će se desiti. A odnio je *Biserje* na portirnicu Centralnog komiteta BiH i predao ga "drugu Branku Mikuliću" (na kuverti je tako napisao adresu).

Sve do 1978. godine traju polemike i sukobi, pa, iako se objavljuju i djela iz prošlosti i savremena bošnjačka književnost, moralo je doći do onog pokreta izmjena nastavnih planova i programa na fakultetima jer se do tada ne proučavaju književnosti naroda Bosne i Hercegovine i, dakako, ne predaju u srednjim školama. Taj je novi koncept ostao do moga penzioniranja. Nažalost, ta koncepcija je uvijek iznova napadana od onih površnih neodgovornih, smutljivih, pa i zlonamjernih ljudi koji sebe predstavljaju nekakvim liberalima, a ustvari oni ne čitaju, ne znaju i ne pamte. Danas unutar akademske zajednice, što se bavi ovim pitanjem, i ljudi koji proučavaju književnosti naroda Bosne i Hercegovine, imamo jednu "fenomenalnu" situaciju. Samo se bošnjačka književnost, kao takva, proučava na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a institucionalno se, govorim o državnim univerzitetima, ne proučava ni u Tuzli, ni u Bihaću, ni u Zenici, ni u Mostaru. Dakle, otišao sam u penziju pomalo iznenađen time da nije promijenjena jedna davna, krajnje mutna, matrica o nekakvoj "jedinstvenoj" i jednodimenzionalnoj književnosti u glavama naših "liberala", a stvarnih dogmata. Bosanskohercegovačka književnost kao rezultantna i kao kompozitna književnost, da to do kraja pojednostavim, fenomen je koji je kroz naučne simpozije, knjige i stotine tekstova elaboriran i objašnjen. To je za mene bilo i ostalo nešto što je zaista passé.

Međutim, sada, kada mirnije promatram, uviđam da to nije baš tako bezazleno i da je nužno da se mladi ljudi koji rade na poslovima nastavnih planova i programa uvijek i iznova moraju boriti za ono za što smo se izborili vrlo teško i vrlo mučno u tim godinama do 1978. Paradoksalno je da *Biserje*, kao prvu antologiju bošnjačke književnosti napadaju Husein Tahmiščić i Muhamed Nuhić, jedan kao pjesnik i drugi kao profesor, a brani Branko Mikulić, političar (zaista, da li dogmata?). To je jedan neobičan fenomen. Prolazeći kroz te razne faze osvajanja slobode i stvaranja institucija koje će tu slobodu moći odbraniti, aktivno učestvujući u toj borbi, i iz perspektive čovjeka koji je proveo život u obrazovanju, čini mi se da je ogroman iskorak napravljen, a ovi jalovi pokušaji da se sve to vrati na neki jugoslavenski koncept unutar Bosne i Hercegovine zapravo je, u suštini, propala stvar. Jedne sam se prilike našalio i rekao da razumijem da postoji bosanska književnost, ali mi nije jasno kako može postojati bosanskohercegovačka književnost. Neka mi neko objasni kako može postojati bosanskohercegovačka književnost tako dogmatski pojednostavljene "anacionalne" koncepcije ako je pisac u Sandžaku, a Bošnjak je? Kako je moguće da postoji bosanskohercegovačka književnost ako ne znamo gdje ćemo smjestiti Muniba Delalića, koji je trenutno Norvežanin, a Bošnjak? Kako je moguće da Enes Kišević, koji više nije u Bosni i koji je hrvatski državljanin, bude "samo" bosanskohercegovački pisac? Postoji veliki broj pisaca koji žive po svijetu i koji su rođeni izvan Bosne i Hercegovine, a Bošnjaci su – kojem "kanonu" pripadaju, kad ih već "kanoniziramo"? Nijedan drugi narod nije se odrekao tih svojih pisaca i stalno ih proučava. Mi imamo antologije hrvatske iseljeničke poezije u podosta izdanja i uvijek su to hrvatski pisci. Isto je i sa srpskim piscima, a i s onima koje istovremeno proučavamo u više "kanona". Nema nikakvog razloga da sužavamo kulturalni i literarni prostor na državu. Prostor kulture, književnosti, identiteta nikada nije samo državna dimenzija problema.

Mi još nismo izišli iz pseudoliberalne matrice onih koji su bili kritičari socijalizma. Ti, sada kritizeri svega postojećega, kako se to tada govorilo, zaista su doprinijeli da se liberalizira jugoslavenski prostor osamdesetih godina. Ali oni su ostali u toj matrici i ne mogu iz nje izići. Bio bih nesretan čovjek kada bih imao samo jedan identitet, bilo nacionalni, bilo etnički, bilo kakav samo jedan. Ja imam stotine identiteta, kao i svako drugi, ali, kada je fenomen etničke pripadnosti bošnjačkom identitetu u pitanju, ne vidim razloga da iko u to ima sumnje. Svako bi trebao polaziti od toga da je identitet ona kapljica što je sadržinom more, zapravo, zaista sedam mora. Upravo je to ono što je vrlo jednostavno. Ili ima, ili nema mora. Mak Dizdar je more, ali Mak Dizdar je sedam mora zato što je on kapljica koja sadrži univerzum okeana.

Znameniti hrvatski profesor, akademik Ivo Frangeš želio Vas je postaviti za asistenta na Katedri za povijest hrvatske književnosti,

ali Vi ste se nenadano odlučili da napustite Zagreb i vratite se u rodni Stolac, gdje ste predavali u Srednjoškolskom centru. Jeste li kada zažalili nad tom odlukom?

To je nešto što je možda poseban fenomen u tim vremenima. Biti u Zagrebu i studirati u Zagrebu književnost, imati privilegiju da budeš među najboljim studentima generacije i onda imati privilegiju da vam akademik, ugledni profesor Frangeš, ponudi poziciju asistenta, u to vrijeme zaista je bila posebna čast. Međutim, ja sam imao projekt. Moji mnogi rođaci i preci koji su studirali u Istanbulu, Beogradu, Zagrebu, Beču itd. ili su ostajali ondje gdje su studirali, ili su se vraćali u Sarajevo, što je bilo najbliže Stocu. Nisu dalje od Sarajeva išli prema Begovini. Ja sam smatrao da je Begovina prvorazredni spomenik kulture, jer takvih stambenih naselja mi nemamo do Stambola. To sam tada osjećao, kao mlad čovjek, i to i danas znam kao star čovjek. Dakle, to je za mene bio jedan izazov. Rekao sam sebi da ću se vratiti, da ću biti prvi od Rizvanbegovića koji će se, kao intelektualac, kao neko ko je akademski građanin, vratiti u Begovinu i pokazati da se ondje može živjeti. Pozvao sam svoju braću i rođake da i oni to učine. Upravo to se i dogodilo. I oni su se vratili. Mi smo Begovinu obnovili zaista tako čestito i tako dobro da je ona postala magnet za mnoge ljude koji su onamo dolazili, ili kao prijatelji, ili kao znatiželjnici, ili kao turisti...

Sjećam se da je profesor Frangeš, nakon odbrane moga doktorata u Zagrebu, kad smo već bili prijatelji, s gospođom Vesnom spavao na dušeku u mojoj kući, pa ustao ujutro i izgovorio jednu neobičnu rečenicu: "Sad znam zašto si odbio da budeš moj asistent." Vjerovatno je to zaključio kada je vidio ljepotu u kojoj sam živio. Rekao je još i ovo: "A sad znam i zašto si mogao uraditi Skenderovu prozu – jer si ti taj život živio." Vratiti se u Stolac bio je izazov prvog reda i ja sam odlučio da se vratim bez ikakva kolebanja. U to vrijeme nije bilo mjesta da radim čak ni kao profesor u gimnaziji u Stocu. Pristao sam da se zaposlim u popravnom domu za maloljetne delinkvente kojima sam predavao tri i po godine. Prvi dan su mi štićenici, mangupi, ukrali olovku iz unutrašnjeg džepa sakoa.

Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu predavali ste Stariju bošnjačku književnost, dominanto pisanu na osmanskom, perzijskom i arapskom jeziku, a ipak je bošnjačka. Po čemu?

Fenomen bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima, ili hrvatske književnosti na latinskom ili mađarskom jeziku, dakako da postoji; u cijelom svijetu ti fenomeni postoje. Pisano je o tome i ozbiljno i akribično i dobronamjerno i zlonamjerno. Pisano je kako je to "samo" osmanska književnost. Pa dakako da je osmanska, ali dakako da je i bošnjačka. Svi naši pisci na orijentalnim jezicima pripadaju i književnostima na tim jezicima i osmanskoj književnosti kao nadnacionalnoj književnost, književnosti imperije, ali to nikako ne znači da su se onaj Alžirac, ili onaj Egipćanin, ili onaj Perzijanac, odrekli svoje književnosti. Mi možemo prepoznati teme, motive, sevdalinku, naprimjer, kod naših pisaca koji pišu na orijentalnim jezicima.

> **Kad je Frangeš rekao: "Ne, možete uzeti Maka, on je hrvatski pjesnik, Hamid je srpski pjesnik", to je za mene bila prilika da profesoru Frangešu kažem tačno zašto to radim. Dakle, želio sam, tim apsurdnim prijedlozima, odbraniti bosansku književnost u vrijeme kad još nemamo ni bošnjačke/muslimanske nacije kao takve – mi smo tada još bili "neopredjeljeni"**

To nije pravi problem s našim piscima na orijentalnim ili drugim jezicima na kojima su pisali. Naš problem je to što mi nismo uradili onaj korak koji dolazi nakon filološke faze, pozitivističke faze izučavanja bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima. Nismo učinili savremenom književnost klasika, naših klasika u osmanskoj književnosti. Nismo je približili savremenom čitaocu. To je problem s nedostatkom prepjeva, s nedostatkom atraktivnog pristupa toj književnosti. Mi još uvijek nemamo boljih prepjeva nego što su to neki Bašagićevi prepjevi naših autora na orijentalnim jezicima. To je tužna činjenica. Moramo imati naučnike i talentirane pjesnike koji će se baviti prepjevavanjem naše književnosti na orijentalnim jezicima, da dobijemo prepjeve koji će našim studentima i našim čitaocima tu književnost učiniti modernom i klasičnom, da senzibiliziramo te metafore, teme, stilske vrijednosti... koje će savremeni čitalac osjećati kao svoje. Pa kako će mladi ljudi, studenti, tu poeziju osjetiti kao veliku, ako joj nismo kadri udahnuti kakav-takav ritam. To je tako s prevođenjem, koje je i inače složen problem, a šta je tek s prepjevanjem. Izuzetno je zahtjevno napraviti takav iskorak.

Hvala Bogu da smo mi prošli fazu registriranja naših pisaca i onu fazu filološko-pozitivističkoga, ili fazu činjenica, i da iz faze prevođenja možemo iskoračiti u fazu senzibiliteta, u fazu "lovljenja" onih vrijednosti koje naše pisce predstavljaju kao pjesnike, a ne kao pjesnike-književne činjenice. Dakako da se nikada ne možemo odužiti onima koji su uradili onaj mukotrpni posao prije nas. Ostalo je mnogo neprevedenoga, ostalo je mnogo nerealiziranoga i to ne samo u književnosti. Mi imamo posla za generacije i generacije studenata, kasnije stručnjaka, i orijentalne filologije i drugih znanosti koji imaju posla i kao historičari, i kao kulturni historičari, književnici, književni kritičari, historičari književnosti, historičari arhitekture i drugih oblasti proučavanja umjetnosti, nauke i svekolikih znanja. Sva ta široka znanja, koja mi svi dobijamo u prvim godinama studija, moramo kasnije kanalizirati i prema bosanskim temama. Ne mislim da je dobro to da se mnogo naših ljudi bavi pitanjima arapske gramatike, pitanjima turske gramatike i nekim lingvističkim temama, baš kao da nema dovoljno Turaka i Arapa koji će se time baviti – ali nema dovoljno Bosanaca koji će proučavati svoju prošlost, historiju, književnost, pravo, filozofiju i socijalnu misao...

Jeste li ikada zažalili što ste se odlučili ući u politiku? Neki će to smatrati spornim mjestom Vaše univerzitetske karijere, drugi će, pak, reći da ste upravo Vi, kao federalni ministar obrazovanja, nauke, kulture i sporta u dva mandata, omogućili i potakli mnoge projekte od nacionalnog i državnog značaja. Uostalom, ima li uopće kulture bez politike, ima li ičega bez politike?

Bit ću cinik pa ću reći da mnogi ljudi iz akademske zajednice žele biti u politici i da mnogi ljudi iz politike žele biti u akademskoj zajednici. Mnogi ljudi iz

akademske zajednice su i zavidni onima koji su ušli u politiku. Pitanje je može li se u politici ostati čist i da li se iz politike može izići čist. Može li se svojim kolegama i svojim prijateljima pogledati u oči i reći: "Da, bio sam ondje, to sam učinio u jednom periodu svoga života kada je to bilo najpotrebnije, dobro sam uradio neke poslove..."? Ja to zaista za sebe mogu reći. Imao sam polemiku s jednim od takvih, nakon čega sam ga upozorio da su u mome mandatu izdana 372 naslova potpuno novih udžbenika, u šest miliona primjeraka, koji su djeci besplatno podijeljeni. Nesretan sam što nismo nastavili to što smo tada napravili, pa da i danas djeca imaju besplatne udžbenike, a ne da lobiji u izdavačkim kućama pobjede plemenitu ideju da sva naša djeca, bez izuzetka, dobiju knjige, vraćaju ih u biblioteke, nakon čega ih ponovo dobiju druga djeca. Sretan sam što su tada objavljene *Antologije bošnjačke književnosti XX vijeka*. Sretan sam što su tada objavljene *Antologije bosanskohercegovačke književnosti XX vijeka* i onih kapitalnih šest tomova hrestomatija bošnjačke književne kritike. Sretan sam što smo u to vrijeme napravili pet kola *Bošnjačke književnosti u 100 knjiga*. Sretan sam da je tada izdata i *Gramatika bosanskoga jezika*, da je izdat *Pravopis bosanskoga jezika*, da je izdata *Historija Bošnjaka*, prijevod *Hiljadu i jedne noći*, da je muzej Ars Aevi tada dobio punu podršku ministarstva, da smo uporno i kvalitetno organizirali izložbe slikara, nastupe filharmonije u Parizu, nastupe milanske La Scale ovdje u Sarajevu. Drago mi je da je rehabilitirana Ajvatovica, da je počela obnova Vijećnice, Staroga mosta, Nacionalne galerije, Nacionalne biblioteke, da je promijenjen krov Zemaljskoga muzeja. Tada se pojavila i ideja Matice hrvatske da se izda *Hrvatska književnost u 100 knjiga*, tada je pokrenuta Likovna akademija u Širokom Brijegu, koju je Ministarstvo zdušno podupiralo. Tada je pokrenuta obnova spomenika kulture i tada je pokrenuta ideja o obnovi samostana Plehan uz angažman izvanrednog profesora Ugljena, čiji je to bio projekt. U tome sam aktivno učestvovao. Pokrenuta je inicijativa za obnovu i rekonstrukciju manastira u Žitomislićima i jevrejske havre u Stocu... Mislim da smo zaista napravili nešto što je od izvanredne važnosti. Tada smo osnovali i Fondaciju za kinematografiju, Fondaciju za izdavačku djelatnost, Fondaciju za obnovu bibliotečkih fondova.

Danas unutar akademske zajednice, što se bavi ovim pitanjem, i ljudi koji proučavaju književnosti naroda Bosne i Hercegovine, imamo jednu "fenomenalnu" situaciju. Samo se bošnjačka književnost, kao takva, proučava na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a institucionalno se, govorim o državnim univerzitetima, ne proučava ni u Tuzli, ni u Bihaću, ni u Zenici, ni u Mostaru

Sretan sam da su tada popravljene ili iznova napravljene škole i fakulteti. Tada su urađeni Federalni nastavni planovi i programi za osnovne i srednje škole uz učešće najboljih stručnjaka. Dakako da nisam ja to uradio. Uradili su sve ovo i još mnogo toga stručnjaci i entuzijasti. Moja je zasluga što sam znao prepoznavati vrijedne projekte, osigurati mogućnost da ih Vlada, Ministarstvo i mnogobrojni donatori prepoznaju i podupru. Prilikom svih ovih projekata niko nikada nije optužio Ministarstvo, niti mene lično, za neku korupciju ili za nešto slično. To je bio entuzijazam kakav je možda i primjeren vremenu neposredno nakon završetka rata. Bio sam u to vrijeme ministar, ali mislim da sam uvijek bio entuzijasta i da sam uvijek bio dobrovoljac, a nikada plaćenik.

Malo je poznato da ste upravo Vi bili inicijator izrade Federalnog Nastavnog plana i programa. On je još 1998. godine, kada je izrađen, u sebi sadržavao pristup prihvatljiv svim nacijama. S obzirom na to, što Vi mislite o tezama, odnosno podvalama, da postoje bošnjačke čitanke, i na koji način gledate na tzv. anacionalni pristup u izradi Nastavnog plana i programa u FBiH?

Godine 1997. bila je pokrenuta inicijativa da se izrade nastavni planovi i programi za Federaciju Bosne i Hercegovine. To je bio mukotrpni posao. Najprije je trebalo zaustaviti paralelno djelovanje institucija Herceg-Bosne i donijeti odluke koje će vrlo fleksibilno objediniti federalni obrazovni sistem, vodeći računa o nadležnosti kantona i o koordinirajućoj ulozi Federalnog ministarstva. Trebalo je tada napraviti onaj najteži iskorak i priznati diplome Herceg-Bosne i diplome Republike BiH. Kako omogućiti studentima Bošnjacima koji dolaze iz Livna, Odžaka ili Orašja da se upišu na Univerzitet u Sarajevu, ili studentima Hrvatima iz škola iz Sarajeva, Tuzle ili Zenice da se upišu na Sveučilište u Mostaru? Trebalo je tada u Sarajevu imati snage pa reći: "Priznajemo diplome Herceg-Bosne." Pokrenuo sam tu ideju, i to s jednim ciljem, a to je da se ide ka stvaranju jedinstvenoga nastavnog plana i programa za sve kantone u Federaciji. Taj projekt prihvatili su i Američka ambasada, i OSCE, i UNESCO, i sve one međunarodne institucije koje su se bavile obrazovanjem, a bio je prihvaćen i na tzv. Forumu Federacije, nakon čijeg zasjedanja je 24. decembra 1997. godine imenovan ekspertni tim za utvrđivanje obima zajedničkih programskih jezgri za cijelu Federaciju BiH. Tada sam, kao ministar, uz saglasnost i potpis moga zamjenika, čestitoga Jakova Pehara, formirao 19 ekspertnih timova za izradu nastavnih programa za osnovne i srednje škole. U tih 19 timova bilo je 98 stručnjaka i eksperata za razne oblasti iz svih konstitutivnih naroda. Timovi su utvrdili obim programskih jezgri za predmete u osnovnoj i srednjoj školi, i to tako da nastavni planovi i programi "trebaju da polaze od globalnih ciljeva koji će uvažavati integritet države Bosne i Hercegovine, status Federacije Bosne i Hercegovine, nacionalnu samobitnost njezinih naroda, suživot, ljudska prava, osnovne slobode građana kao i njihovu težnju za izgradnjom univerzalnih kulturnih vrijednosti i demokratski oblikovane multikulturalnosti na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine." Tada je, kao prelazno i privremeno rješenje, donesena odluka, opet na Forumu Federacije, uz saglasnost svih međunarodnih organizacija, da se škole koje rade po dva nastavna plana i programa stave pod jedan krov – famozne dvije škole pod jednim krovom.

Paradoks je da ovaj koncept nisu srušili ni Bošnjaci ni Hrvati koji su tada bili u vlasti, nego su se odjednom "podigle" nevladine organizacije. O njima, nažalost, imam najgore mišljenje. Mnoge "nevladine organizacije" nisu ni vladine, niti antivladine, ni nevladine. One su upregnute u

lične interese i stvaraju se za sebe i zbog sebe. One imaju svoje mentore koji od njih zahtijevaju kako treba da djeluju. Govorim o onim organizacijama koje se bave obrazovanjem, naukom, kulturom i sportom. Dakako da cijenim nevladine organizacije koji su potreba i nužnost svakoga demokratskog društva i koje su izvanredan korektiv u svakoj zemlji. Govorim o onima koji zloupotrebljavaju svoju ulogu. Te organizacije su ovo što se uradilo proglasile nekakvim aparthejdom, i to je do danas ostalo tako. Nisam imao priliku, evo, do današnjega dana da progovorim o svemu ovome u našim medijima, a imao sam mogućnost da ovo kažem za CNN. Meni je došla, niko drugi do Christiane Amanpour, nakon što su je obavijestili o postojanju nekakvog aparthejda u Bosni i Hercegovini. Kada me gospođa Amanpour snimala za CNN, sa zaprepaštenjem je rekla: "Ja uopće nemam reportažu. Ovdje nije riječ o onome zbog čega sam kod Vas došla." Rekao sam joj da sam u potpunosti iznenađen što se odlučila za reportažu a da se prethodno nije dovoljno obavijestila o čemu je zapravo riječ. Ona je došla da razgovara s "fašistom", a na kraju je to na CNN-u za mene ispalo sasvim afirmativno.

"Dvije škole pod jednim krovom" pojam je koji se često u javnosti koristi kao primjer radikalnih podjela u bosanskohercegovačkom društvu. Međutim, možete li nam iz prve ruke reći kako je nastala ta ideja, šta je bila osnovna zamisao i imamo li pogrešnu predstavu o okolnostima koje su tu ideju promovirale u spasonosno rješenje za sredine poput Stoca?

Bio sam u Gornjem Vakufu, gradu koji je bio podijeljen na dva dijela. U jednome dijelu grada djeca sjede u šesnaest učionica, zapravo dućana zastrtim najlonom, a u drugom u školi imaju centralno grijanje. Dakako da je meni bilo stalo da prvo sastavim tu djecu u učionice koje imaju centralno grijanje, u učionice u kojima će se na početku djeca međusobno susretati na odmorima, u kojima će se nastavnici susretati u zbornici, u kojima će nastavnici jedan drugome možda govoriti "kako smo vas ovdje, kako smo vas ondje najurili", u kojem će učenici međusobno jedni drugima govoriti i ružne riječi, ali nakon nekoliko dana, moralo se dogoditi da ljudi počnu normalno razgovarati, da se djeca počnu normalno igrati. To je bilo jedno normalno očekivanje. Nažalost, oni koji su bili protiv jedinstvenih planova i programa, a to su bili uglavnom političari iz HDZ-a, iskoristili su nepromišljene i nekorektne javne hajke, smijenili su čestitoga i krasnoga čovjeka profesora Pehara i stvari su zatim krenule potpuno drugim tokom.

Ogromna šteta koju su nanijele te "nevladine organizacije" i učinile da ovaj projekt ostane do danas zaleđen, a ovo se dešavalo skoro prije dvadeset godina, zaista je nemjerljiva. Tada se dešavala masovna haranga po medijima. Nijedan medij nije nijedan dan propustio a da me ne napadne. Međutim, da smo mi tada usvojili ove zajedničke jezgre, da smo usvojili federalni nastavni plan i program po kojem bi radile sve škole u Federaciji, a ne kao sada škole "s bošnjačkom većinom", mi bismo danas imali jedinstvene jezgre zajedničkih nastavnih planova i programa i imali bismo zapravo mogućnost da dijete koje dolazi iz jednog kantona u drugi, koje dolazi iz jednoga entiteta u drugi, koji dolazi iz jednoga grada u drugi zbog posla, roditelja, studija itd., ne mora polagati nikakvu razliku i da ima koliko-toliko ujednačena znanja. Evo, to smo propustili tada, a, nažalost, oni koji su došli poslije mene nisu uradili na tom planu ništa i do dana današnjega stvari stoje zaleđene. Istina, to je omogućilo da se djeca u Stocu, Žepču, Vakufu, Livnu itd. iz privatnih kuća, iz prodavnica i raznih skladišta vrate u učionice i da budu s djecom u tim osnovnim školama i srednjoškolskim centrima. Ali trebalo bi iskoračiti i vratiti se onim jezgrima koje su radili ti eksperti. Konačno, treba reći da mi imamo osnovu, a to je Federalni nastavni plan i program, a svi ovi koji ga proglašavaju bošnjačkim zaista su zlonamjerni. Oni apsolutno neće nikada da pogledaju i neće da vide sadržaje tih nastavnih planova i programa, neće da vide koliko je tu Bosne i Hercegovine, koliko je te famozne multikulturalnosti, koliko je tu u tim jezgrima zapravo fleksibilnih mogućnosti. Prijedlog je bio da imamo 70% obaveznih zajedničkih sadržaja u kojima svi proučavaju, naprimjer, i Šimića, i Šantića, i Maka, a 30% programa je s fleksibilnim sadržajem. To je ta otvorenost i za zajedničko i za specifično. To je, zapravo, bio cilj tih programa. Uvjeren sam da ćemo se opet, kad-tad, morati vratiti ovom prijedlogu. Nažalost, meni nikada nije data prilika ni na jednoj televiziji da o ovome govorim. Eto!

Kako gledate na prijedloge u vezi s anacionalnim pristupom obrazovanju?

Anacionalni pristup podvala je neznalica i/ili zlonamjernih i podlih ljudi. Okupljaju se oko jednog beznačajnoga časopisa i beznačajnih portala i govore o književnosti s vrlo malo znanja, a s mnogo predrasuda, mnogo etiketa i vjerovatno s podosta lične koristi. Ti ljudi, koji su malo čitali, ne mogu čak ni nabrojati, recimo,

Begovina je za vrijeme bivše Jugoslavije funkcionirala i kao književni salon. Na slici posjeta Ive Andrića, Zuke Džumhura i Ljube Jandrića

tri knjige profesora Enesa Durakovića, a ja sam testirao neke od njih i u to se neposredno uvjerio. Nisu znali čak ni naslov nijedne njegove knjige, a "znali" su da je on nesumnjivo nacionalist. Nisu pročitali nijednu knjigu profesora Muhsina Rizvića, a "znali" su da je i on nacionalist. Inače, to je sramni pokušaj da se vratimo na ono što je davno raspravljeno i o čemu su napisane knjige i knjige. Dakle, šta uopće znači raditi nastavne programe u kojima se neće proučavati bošnjački pisci? Pa gdje bi ih onda trebalo proučavati? Gdje bi trebalo proučavati hrvatske bosanske pisce? Njih nema u nastavnim programima u Zagrebu ili ih je jako, jako malo. Jedne sam prilike Anđelku Vuletiću rekao: "Ti si, Anđelko, u Zagrebu *deveto čudo na Istoku*, a ovdje si mogao biti *velik kao mrav*." (to su podsjećanja na naslove njegovog romana i njegove zbirke pjesama). Dakle, budi velik kao mrav u svojoj domaji, budi velik kao mrav u svojoj Bosni, a nemoj u Zagrebu biti deveto čudo na Istoku. Ovdje oni pripadaju, dakako i u Zagrebu, ako ih ondje žele izučavati. Nema nikakva razloga da se ne prihvati onaj koncept o kojem se raspravljalo cijelo jedno desetljeće, da pisci koji pripadaju Bosni, ili koji pripadaju narodima Bosne, budu proučavani u Bosni. Ne može se kroz bosanskohercegovačku književnost proučavati književnost Hrvata koji nisu iz Bosne i Hercegovine. Kroz takav naziv predmeta ne može se proučavati hrvatska književnost od Kovačića do Desnice ili Krleže. Ne može. A ta književnost pripada hrvatskom narodu, bez obzira živi li on u Bosni ili u Hrvatskoj. Mi moramo imati takav koncept da se skupa sa Šantićem ili Kočićem, naprimjer, kao srpski pisac ovdje proučava i Crnjanski.

Ovaj tzv. anacionalni koncept dakako da najviše pogađa bošnjačku književnost. Upozoriti ću Vas na jednu notornu činjenicu: dok sam bio đak, nijedan bošnjački pisac nije proučavan u gimnaziji. Dok je moj babo bio đak gimnazije u Mostaru, nijedan bošnjački pisac nije bio proučavan u mostarskoj Velikoj gimnaziji. Nijedan bošnjački pisac!!! "Obični" čitalac nije mogao, osim ako nije bio krajnje uporan – ili ih je imao u svojoj kući, kao što sam ja imao sreću da ih moj babo ima – pročitati pjesme Safvet-bega Bašagića ili Muse Ćazima Ćatića, jer oni jednostavno nisu bili u nastavnim programima. A da ne spominjem Osmana Đikića, Edhema Mulabdića,

Svjedok sam da je profesor Rizvić cijenio Andrića mnogo više nego što Rizvićevi kritičari cijene profesora Rizvića. Kritičari Rizvićeve knjige postavljaju tezu, pa je bezobzirno dokazuju, ne uvažavajući nimalo ona druga mjesta u knjizi koja o Andriću govore toliko dobro da bi svaki od njih poželio da tako nešto može napisati o Andriću. On nesumnjivo Andrića cijeni kao velikoga umjetnika, ali otkriva ono njegovo tretiranje Bosne u literaturi koje pokazuje i njegovu tamnu stranu

Osmana Nuri Hadžića, Hivzija Bjelevca itd. Evo zašto! Bašagićeve pjesme bile su posljednji put izdane 1913. godine, a poslije toga prošlo je 58 godina dok rahmetli profesor Muhsin Rizvić nije priredio njegova *Izabrana djela* 1971. godine. Pjesme Avde Karabegovića Hasanbegova izdate su ponovo tek nakon 80 godina. *Izabrane pjesme* Musa Ćazim Ćatić štampane su 1928. godine (Ćatić je već bio umro, 1915. godine) pa je prošlo 38 godina da bi se u Tešnju, u jednoj lokalnoj zajednici, pojavile njegove pjesme, ali između *Izabranih pjesama* iz 1928. godine i *Izabranih pjesama* koje je izdala Svjetlost 1988. prošlo je 60 godina. Dakle, Musa Ćazim Ćatić nije se čitao u Bosni dugih 60 godina. Osman Đikić nije štampan 68 godina, Edhem Mulabdić 76 godina, Osman Nuri Hadžić *Ago Šarić* 86 godina, *Bez nade* 85 godina, *Bez svrhe* 83 godine, Hivzi Bjelevac 65 godina, Šemsudin Sarajlić 66 godina, Nafija Sarajlić 72 godine. Isto važi i za dramu, a ovo vam mogu nabrajati do u beskonačnost.

Do 1972. godine nema nijedne antologije bošnjačke književnosti. To je bio argument Branku Mikuliću, koji je na Plenumu CK SKBiH mogao reći: "A postoje li antologije hrvatske književnosti? A postoje li antologije srpske književnosti? Pa zašto onda ne može postojati antologija muslimanske književnosti kad barem od prošle godine na popisu stanovništva imamo naciju Muslimani?" To je nešto što je bio poseban fenomen. S druge strane, živjeti desetljećima u takvom okruženju i sa stigmom negiranja jedne, bošnjačke, književnosti, a danas nuditi nešto što je anacionalno i onemogućiti da se opet ne proučavaju ovi pisci, koji za jednu naciju znače kulturne činjenice, književno-historijske činjenice, i ono što je najbolje, estetske činjenice, zapravo je pokušaj da se ta književnost ponovo protjera iz nastave, da se ona prešuti, da se pokaže da nije u kontinuitetu, da nije kanonizirana. Dakle, ostaju institucije (i nastavni programi) koje proučavaju i hrvatsku i srpsku književnost i u Zagrebu i u Beogradu, i na fakultetima u Banjoj Luci, Mostaru, Bijeljini, a samo ne postoje ni instituti ni nastavni fakultetski planovi i programi (izuzme li se Filozofski fakultet u Sarajevu, na koji se podlo atakuje i javno i, naročito, tajno da promijeni koncept studija) na kojima se institucionalno izučava bošnjačka književnost. Koncept izučavanja književnosti naroda Bosne i Hercegovine zapravo je onaj koncept koji omogućuje i potvrđuje tu famoznu multikulturalnost i multiidentitarnost. Nije to ni bošnjački, ni hrvatski, ni srpski koncept, već je to zaista koncept koji je promišljen i o kome su napisane mnogobrojne studije.

Bošnjački književni kanon uveliko je oblikovan, ali je li bošnjačka književnost dovoljna etablirana? Što nam uopće znači kanon ako nemamo svijest o njemu?

Zapravo, ako imamo cijeli niz antologija, cijeli niz hrestomatija, cijeli niz izdanih djela od sedamdesetih godina pa naovamo, i ako imamo izučavanje i kanoniziranje te književnosti, zaista je skoro besmisleno da se ta književnost ne proučava na svim javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini, isto kao što bi bilo besmisleno da se na tim univerzitetima ne proučava srpska, hrvatska, jevrejska književnost kao takva. Dakle, to je nešto što se čini da se podrazumijeva, da je normalno, a očito nije tako. Dovođenje u pitanje bošnjačke književnosti, kao što se u pitanje dovodi bosanski jezik, jedno je spinovanje koje je zapravo prošlost. Mislim da je nepotrebno da se od toga branimo. Mi trebamo ići dalje, trebamo raditi dalje, moramo napraviti historiju bošnjačke književnosti. Nakon toga je treba ponuditi čitaocima, koji će onda to prihvatati malo drugačije nego dosada. Kada bi univerziteti imali imalo svijesti o tome šta znače nacionalne grupe predmeta, onda bi tu rezultantnost i

tu komponentnost bosanske kulture, pa i historije bosanske književnosti, prihvaćali bez imalo otpora. To bi bio doprinos zbližavanju i upoznavanju ljudi, upoznavanju njihovog identiteta, kulture i tradicije. To podrazumijeva jednu otvorenost, dakako.

Ovi koji se pojavljuju kao protivnici kanoniziranja bošnjačke književnosti kao samobitne i samostalne, stalno podvaljuju i podmeću jednu mantru: ko god se bavi pitanjem bošnjačke književnosti, on je nužno nacionalist. Ja pristajem na to da sam nacionalist, ako proučavam svoju književnost, književnost svoga naroda. Je li to nešto što je normalno u cijeloj Evropi? Svaki Francuz je onda nacionalist, svaki Nijemac ili Amerikanac je nacionalist. Ovi novi igrači u staroj igri, da bi pojačali svoje etikete, upotrebljavaju čak jedan krajnje opasan izraz – rasist. Znamo da je potpuno besmisleno da se jedan termin, koji se javlja u evropskim jezicima, prevodi na potpuno pogrešno doslovno značenje koje mu oni daju. Znaju to i oni, dakako, ali i znaju koliki je negativan efekt tradicionalnog značenja riječi rasizam. Mi trebamo bezobzirno proučavati svoju književnost i suvereno nuditi sebi i svima sve ljepote te književnosti. Dakako da ona mora biti otvorena i da se mora prožimati s drugim književnostima koje nastaju na ovom prostoru, ali i književnostima koje i ne nastaju na ovom području. Walt Whitman vjerovatno je više utjecao na Maka Dizdara nego srpski ili hrvatski pisci. Otvorenost je otpor provincijalizaciji i samoizolaciji, bar to znamo kroz cijelu povijest.

Često, s pravom, osuđujemo represivni period komunizma. Međutim, nismo li ponekad odveć isključivi jer zanemarujemo to da su upravo u komunizmu nastale temeljne knjige za bošnjačku kulturu? Ili to vrijeme treba zaboraviti, jer se na njega i njegove modelske izazove više ne možemo osloniti, pa treba isključivo promišljati sadašnje realne uvjete?

Nekada mi je pomalo smiješno s kojim neznanjem i s kojom odioznošću neki ljudi koji su živjeli u vremena komunizma govore o komunizmu. Valjda je ta savjest vražja stvar. Period komunizma traži periodizaciju. Nije isti komunizam do 1966. i od 1966., ili od 1974. do 1990. godine. To su potpuno različiti periodi u historiji Jugoslavije, pa samim tim i Bosne i Hercegovine. Do 1966. godine imamo taj dogmatski komunizam. No, bez obzira na dogmatizam, a zahvaljujući najprije Krleži i njegovom čuvenom referatu na Ljubljanskom kongresu pisaca 1952. godine, pa dalje, oslobađao se prostor za pisanje. Mi smo tada, u cijeloj Jugoslaviji, imali relativno velike stvaralačke slobode. Kod nas tzv. socijalistički realizam nije dugo trajao i nije dugo utjecao na te slobode. O tome je dosta pisano. Drugo su ovi nekakvi revizionisti koji se stalno pojavljuju i govore o herezi da bi je mogli progoniti, bez obzira što je nema. Njih i ne zanima hereza, nego ih zanimaju heretici. Oni, zapravo, progone heretike, a ne herezu. Sedamdesetih godina, nakon demokratizacije tadašnjeg jugoslavenskog društva, demokratizacije u okviru tadašnjega komunizma, jer tu nije riječ o savremenoj demokratizaciji, društvo se postepeno rasterećuje dogmatizama i afirmira vrijednosti karakteristične za prostore izvan centra. Tada se Jugoslavija postepeno konfederalizira ili federalizira i sve manje je unitarna. Decentralizira se ekonomija i stvaraju mogućnosti svojevrsne decentralizacije kulture. Afirmiraju se vrijednosti koje su bile potpuno zatrpane, pa i stigmatizirane.

> **Mak mi je tada odgovorio da nikada nije rekao da je hrvatski pisac. Na moje pitanje da li je ikada rekao da nije hrvatski pisac, kazao je da ni to nikada nije izgovorio. Nakon toga sam se družio s Makom i imao sam priliku uvjeriti se u tačnost onoga što je on govorio za sebe: "Zapravo, ja sam ti Dobri Bošnjanin."**

Svi pisci koji su nešto značili u Jugoslaviji prošli su kroz moju kuću. Od Andrića do Skendera Kulenovića, od slovenskih pisaca do makedonskih, od makedonskih do hrvatskih akademika. Sve je to prošlo kroz moju kuću, jer sam godinama bio predsjednik manifestacije "Slovo Gorčina", pa je moja kuća bila neka vrsta književnoga salona. Zapravo, to oslobađanje nakon popisa stanovništva 1971. godine i antologije bošnjačke, muslimanske književnosti Alije Isakovića, oslobodilo je bošnjački korpus, jer tada više nisu bili neopredijeljeni, bili su Muslimani s famoznim velikim M. Dakle, priznati su kao nacija. Otada, pa dalje, Bošnjaci afirmiraju one svoje vrijednosti koje su bile zapretane, sklonjene, skrajnute do krajnjih granica. Nabrajao sam Vam književna djela koja tako dugo nisu mogla doživjeti nova izdanja. To "skrivanje" bošnjačkih pisaca nešto je što govori da bošnjački pisac nije imao one senzibilne uzore, one senzibilne treptaje u svojim prethodnicima, a koji su u književnosti itekako nužni. To je nešto što su oni samouko, samostalno i kriomice tražili. Zar nije neobično da se od 1966. do 1968. godine pojave tolika kapitalna djela bošnjačke književnosti? Taj fenomen zaista treba izučiti. Pogledajte o čemu ti pisci pišu, odnosno o čemu najvećim dijelom pišu. Pogledajte Derviša Sušića, sve su to romani iz daleke prošlosti. Pogledajte roman *Derviš i smrt*, pogledajte Maka Dizdara i njegovog *Kamenog spavača*. Oni se, zapravo, kamufliraju u teme iz prošlosti da bi mogli govoriti o sadašnjosti. Ta afirmacija bošnjačke književnosti oslobodila je prostor za savremene teme. Tako su se, onda, stvarale mogućnosti za moderne teme i moderne priče. To je ono što je karakteristično za taj period. Dakle, kanoniziranje bošnjačke književnosti završeno je. Čak i najzloglasniji kritičari taj rad na kanoniziranju priznaju. Usputne reakcije nekih zlonamjernika, kao što je to Jergović nedavno učinio s Alijom Isakovićem, Skenderom Kulenovićem, Hamzom Humom, zapravo je stav jednog površnog čovjeka koji se nije dovoljno unosio u probleme pa je onda doživio da mu se argumentima i nepobitnim činjenicama, a u činjenicama je istina, to vrati. Mislim da takve pojave treba kritizirati, ali im ne treba pridavati prevelik značaj.

Muhsin Rizvić optužen je u komunizmu za muslimanski fundamentalizam i podrivanje bratstva i jedinstva, a danas se spori njegov pozitivizam u metodološkom smislu i njegov navodni nacional-romantizam u pristupu književnosti. Aliju Isakovića neki su zlonamjerno uspoređivali s Dobricom Ćosićem. Prijateljevali ste s obojicom i podrobno ste upoznati s njihovim djelima i okolnostima (kulturnim, političkim i općedruštvenim) u kojima su radili. Ima li u njihovim djelima i životu osnova za takve prosudbe?

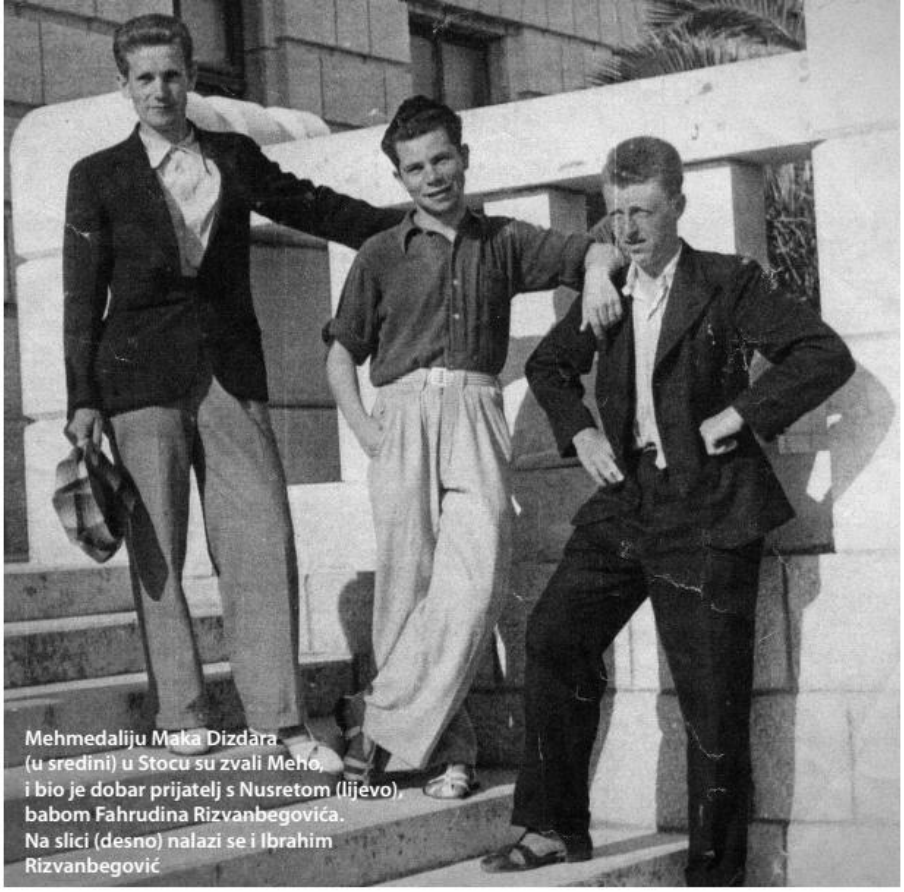

Mehmedaliju Maka Dizdara (u sredini) u Stocu su zvali Meho, i bio je dobar prijatelj s Nusretom (lijevo), babom Fahrudina Rizvanbegovića. Na slici (desno) nalazi se i Ibrahim Rizvanbegović

Skoro bih rekao da sa smiješkom slušam te teze o rahmetli profesoru Rizviću, rahmetli profesoru Begiću, o profesoru Durakoviću, o Isakoviću. Ovi, koji lijepe nekakve etikete, zapravo imaju pregršt adjektivnih sintagmi koje stalno nose u džepovima i skoro da ništa drugo i ne rade, nego ih lijepe po nalozima i na nagovor stvarnih nacionalista i idejnih "očeva" tek minulih zločina i agresije. Potpuno je irelevantno koji su od njih svjesno, a koji ne znaju "šta rade", upregnuti u taj "pothvat". Zapravo, nikada oni nisu ni čitali, recimo, tih dvadesetak knjiga rahmetli profesora Rizvića. Da su ozbiljno pročitali barem neku od tih dvadesetak knjiga, vidjeli bi koliko je to bio ozbiljan, akribičan, izvanredan naučnik. U njihovim glavama mislim da nije raščišćeno šta je to pozitivizam, a šta proučavanje činjenica. Da profesorski vrlo pojednostavljeno kažem: pozitivizam je pravac, metodologija u jednom vremenu, a temelj proučavanja historije, književnosti i svega onoga što jest nauka upravo su činjenice. Dakako da Rizvić nije mogao, a ni oni što dolaze poslije njega, drugačije raditi. Moraju se prvo proučiti činjenice pa tek onda izvoditi interpretacija. Profesor Rizvić imao je nesreću da nije imao prethodnike, osim davnoga Bašagića, te je morao doslovno kopati po zatrpanim djelima, časopisima, arhivima i dalekim bibliotekama kako bi došao do nekih činjenica do kojih je bilo izuzetno teško doći. Zadivljen sam kada pomislim da je profesor Rizvić to radio olovkom i svojom poznatom tekom. U to vrijeme, znate, nije bilo kopirnih aparata.

Budući da mu je to bilo preskupo, profesor Rizvić za svoja istraživanja nije mogao ostajati dugo, bilo u Zagrebu, bilo u Beogradu ili drugdje. Zbog toga je kupio fotografski aparat Mamiya, koji je bio vrlo kvalitetan, a kojim je on fotografirao tekstove i izrađivao fotografije da bi kući mogao čitati tekstove i dokumente do kojih je dolazio. Čini mi se da većina ljudi i ne zna da je profesor Rizvić među prvim svojim prikazima knjiga napravio prikaz knjige Alije Isakovića *Sunce o desno rame*. To je bila potpuno moderna proza i moderan pristup mladoga Rizvića. Prisiljen da se bavi činjenicama, nikada nije pristao na pozitivizam. Nebavljenje činjenicama najbolje pokazuje jedan usputan primjer, kada je jedan naš kolega, pišući o Musi Ćazimu Ćatiću i njegovoj pjesmi *Zambak*, izveo cijele akrobacije kako je ta pjesma preuzeta od Matoša, a onda je profesor Duraković u svojoj studiji pokazao da je *Zambak* nastao dvije godine prije Matoševe *Srodnosti*. Teze proizišle da li iz kolonijalnog mentaliteta začas su pale u vodu jer su ignorirale barem minimum činjenica. Činjenice su tvrdoglave, u činjenicama je istina! Interpretacija književnih tekstova talent je i sposobnost književnog kritičara. Ta sposobnost i mukotrpni rad na utvrđivanju, pronalaženju i interpretaciji činjenica je jedno, a talenat kritičara nešto sasvim drugo. To dvoje spojeno u jedno, to je rahmetli profesor Muhsin Rizvić. Priča o nekom nacional-romantizmu itd., sve su to podvale onih ljudi koji su osamdesetih godina lakejski pisali o profesoru Rizviću, a on te tekstove nije čitao, nego ih je sakupljao iz novina i časopisa pa ih stavljao u koverte koje više nije otvarao. To njega nije mnogo diralo.

Proveli smo godine i godine zajedno prijateljujući i ljetujući po Turskoj, po dvadeset ili mjesec dana, te sam imao priliku da ga izbliza upoznam. Bio je to jedan tako dobar i tako otvoren čovjek kojeg su voljeli i u Beogradu, i u Zagrebu, i u Zadru oni koji su bili otvoreni i koji su željeli otvorenost. Profesor Frangeš bio je najbolji prijatelj s profesorom Rizvićem. Profesor Ivanišin iz Zadra bio je jedan od onih najboljih, bliskih, kućnih, intimnih prijatelja s profesorom Rizvićem. Zatim profesor Vučenov, pa Blaže Koneski, zatim Jure Kaštelan... Cijeli niz ljudi bili su prijatelji s profesorom Rizvićem, mogao bih nabrajati jako dugo. Profesor je gostovao na zagrebačkom sveučilištu i to stalno, gostovao je u Beogradu, u Zadru, na turskim univerzitetima držao je katedre, nije tu bilo riječ samo o jednom ili dva predavanja. Profesor Rizvić bio je omiljeni profesor koji je imao jednu veliku mahanu. Prošao je torturu policijskih drilova krajem četrdesetih godina i svoja predavanja je čitao, pa je bio nezanimljiv jer je brzo čitao. Ali imao je zanimljiv običaj da sjedne sa svojim postdiplomantima u kafanu da se druži i da s njima iscrpno priča o književnim, kulturnim, društvenim i filozofskim temama. Jedne prilike sam ga upitao: "Pa dobro, profesore, ovo što vi čitate tako brzo i nezanimljivo, ljudi uopće ne slušaju, a ono što pričate u kafani zapravo su vaša predavanja." Tada mi je objasnio kako je prošao kroz mnoge nedaće, te da, ako bude bilo kakvih problema, ima dokument šta je tačno na svojim predavanjima rekao, odnosno pročitao. Sjećam se da sam mu kazao: "Profesore, oni sa sobom donose dokument i vaš argument ne bi vrijedio ni pet para. Ili će vam dovesti ljude koji će vam potvrditi da vi niste čitali to što ste čitali, nego da ste govorili nešto sasvim drugo." On se tada iznenadio kao malo dijete. U tom pogledu bio je vrlo naivan i stvari je gledao iz pozicije jednog građanski odgojenog gospodina.

Kada je riječ o njegovom progonu tokom osamdesetih godina, treba za primjer pogledati dva teksta Pere Šimunovića i vidjeti šta je sve tu profesoru Rizviću zamjerano. Paradigmatski! A ustvari je Šimunović bio glasnogovornik jedne grupe velikosrpskih ideologa na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, koji su kasnije otišli iz Sarajeva i koji su potpisnici Memoranduma SANU. Zapravo su oni nesretnog Šimunovića uzeli u svoje ruke i ucjenjivali ga. On je te tekstove pisao po nalogu. I ne samo on! Treba ih sve pogledati i vidjeti koliko je to neutemeljeno i bezočno, koliko su to upravo ove iste etikete kakve danas vrlo često slušamo o profesoru Rizviću. Ono što je ostalo iza profesora Rizvića, to je suština. Sve su ostalo izmišljotine i etikete neznalica koji nisu htjeli da čitaju profesora Rizvića. O tezi o Aliji Isakoviću kao bošnjačkom Dobrici Ćosiću, koju je, čini mi se prvi poturio Željko Ivanković u ratu, a iz zavjetrine dalekog Berlina, te nedavno aktuelizirao Miljenko Jergović i na svom portalu prenio Ivan Lovrenović, s neskrivenim gađenjem odbijam i govoriti.

Rizvića će mnogi procjenjivati kroz prizmu knjige *Bosanski muslimani u Andrićevom svijetu*, odnosno polemičkog otvaranja jedne od mogućih recepcija Andrića. Koje su bile okolnosti nastanka te knjige, a potom izdavanja 1995. godine, kada je Rizvić već bio rahmetlija?

Andrić je zaista poseban fenomen. U pisanju o njemu uglavnom se pojavljuju dva pristupa koja bih želio naglasiti. Po prvom je Andrić samo pisac i traži se isključivo imanentan pristup njegovom djelu, a po drugom je Andrić bio pisac, ali i ideolog, diplomat, političar, autor disertacije, historičar, autor brojnih tekstova o piscima, političarima, političkim i etničkim pitanjima i još mnogo toga. Nikako se nismo složili u vezi s tim kako pristupiti Andriću. Zapravo, ne moramo se ni složiti, ali moramo imati na umu da Andrić jeste pisac, ali da je i sve ono što su drugi rekli o njemu tačno, jer imamo tekstove iz kojih se to eksplicite i implicite može iščitati. Monizmi, bilo da su prvi ili drugi u pitanju, traže da ih se stavi u stranu i da se nekako Andriću pristupi polimetodološki i polisemiotički. Tek tada preuveličavanje značaja vanjskih pristupa i pretjerano ignoriranje vanjskih pristupa Andrićevim tekstovima koji ne pripadaju umjetničkom izričaju mogu biti predmetima ozbiljnog pristupa jednom od najkontroverznijih i najkontradiktornijih naših pisaca. To je jedna strana problema. Druga, nikako zanemariva jeste recepcija Andrićeva djela. Andrić je sama kontradiktornost, i u čitalačkoj i u stručno čitalačkoj recepciji, jer je objekt, pored ostalog, i manipulacija različitih razloga i povoda čitanja. Andrić je velikim dijelom mit. Nedodirljivost je redovita karakteristika mita. Ali, Andrić je i sam stvarao mit o sebi. Tim izuzetnim umijećem omogućio je tipičnu balkansku ali i tipičnu evropocentričnu sliku povijesti, bilo da je u pitanju njegova disertacija, bilo da je umjetnički izričaj u pitanju. Mitomanija, kao osnova pristupa Andrićevu djelu, omogućila je sve te pohvale i sve te pokude u svim jednostranostima ideološkog čitanja.

Kada smo pronašli u zaostavštini knjigu profesora Rizvića, a znao sam sve vrijeme da ona nastaje i imao sam priliku da vidim kako nastaje, a priredio ju je Hadžem Hajdarević, vijest je dočekana potpuno kontroverzno. S jedne strane pretjerano je hvaljena, s druge bezobzirno kuđena. Dakle, posmatrati Andrićevo djelo onako kako je to učinio Rizvić, u svom neizbrušenom i nedovršenom tekstu, ne samo da je moguće nego je i poželjno, makar se mi prema njemu odnosili i na najkritičniji način. Ali, odbacivanje promišljanja profesora Rizvića i unaprijed odbacivanje svake komunikacije s Andrićevim djelom iz konkretne Rizvićeve perspektive, mislim da je nekorektno. Zar zbog toga što se ne slažem

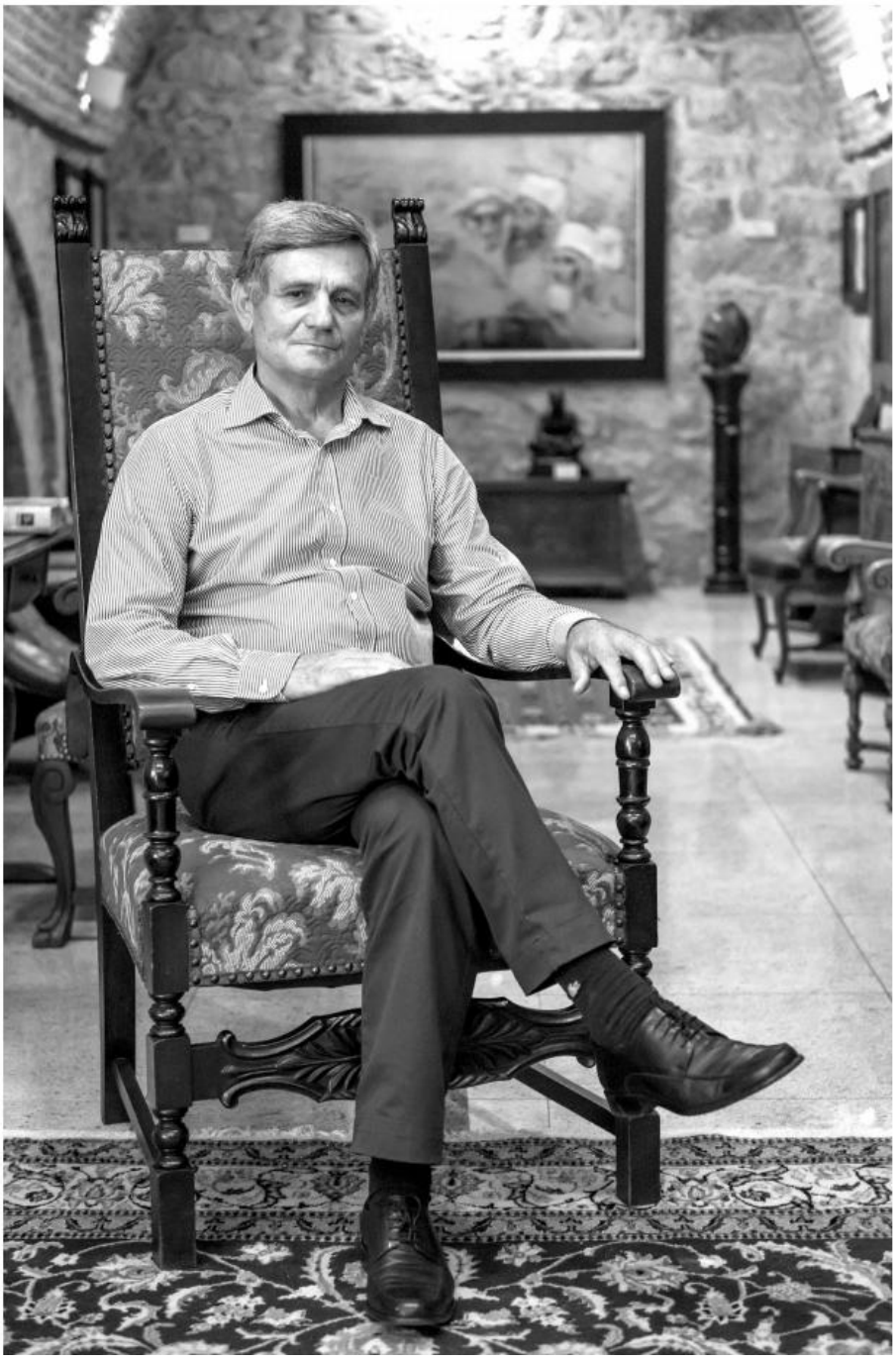

s nečim, da ne branim njegovo pravo na mišljenje? Pa zar se zaista i danas treba pozivati na Voltairea? Svjedok sam da je profesor Rizvić cijenio Andrića mnogo više nego što Rizvićevi kritičari cijene profesora Rizvića. Kritičari Rizvićeve knjige postavljaju tezu, pa je bezobzirno dokazuju, ne uvažavajući nimalo ona druga mjesta u knjizi koja o Andriću govore toliko dobro da bi svaki od njih poželio da tako nešto može napisati o Andriću. On nesumnjivo Andrića cijeni kao velikoga umjetnika, ali otkriva ono njegovo tretiranje Bosne u literaturi koje pokazuje i njegovu tamnu stranu. Ali, to nimalo ne umanjuje umjetničke vrijednosti Andrićeva djela. I to je Rizvić zaista cijenio.

Zbog mnogo čega Vas s nelagodom pitam: "Čiji je pjesnik Mak Dizdar?" Jer, lijepo je kad Vas i drugi vole, a da mi ne pomišljamo o svojatanju iz bilo kakvih pobuda. Pristajete li na bilateralnu tezu da je on i hrvatski pisac? Može li njegovo pjesništvo, baš kao i bosanski stećak, biti zajednička kulturna baština dvije ili više zemalja?

Tema čiji je neko pisac zaista je toliko potrošena i toliko besmislena da skoro nemam želje da o njoj govorim. Kao što sam rekao, pisao sam svoju diplomsku radnju "Mak Dizdar – bosanski pjesnik" 1968. godine. Nakon toga sam imao zadovoljstvo, na preporuku profesora Frangeša, da navratim kod Maka u Sarajevo i da ga pitam je li on zaista hrvatski pjesnik. Mak mi je tada odgovorio da nikada nije rekao da je hrvatski pisac. Na moje pitanje da li je ikada rekao da nije hrvatski pisac, kazao je da ni to nikada nije izgovorio. Nakon toga sam se družio s Makom i imao sam priliku uvjeriti se u tačnost onoga što je on govorio za sebe: "Zapravo, ja sam ti Dobri Bošnjanin." Mak je jednom došao u Stolac i ja sam ga odveo u Begovinu. Kada smo došli u avliju, zatekli smo moju majku kako mete. Kada smo tako bahnuli, a da se nismo prethodno najavili, ona se malo zbunila, brzo se sklonila i rekla: "Evo, sad ću ja, samo da se presvučem." Došla je, stavila kahvu pred nas i taman tad se pojavio moj babo na vratima i izgovorio za mene tada jednu nevjerovatnu stvar. Rekao je: "Odakle ovaj jarac ovdje?" Možete misliti jednog mladog čovjeka, tek završenog studenta, koji s velikim Makom sjedi u svojoj kući, a babo ga tako "bruka". Rekao sam: "Babo, znaš li ti ko je ovo?" On mi je odgovorio: "Dakako da znam! Meho!" Tada sam se dodatno zaprepastio, jer sam mislio da očito ne zna o kome je riječ. "Babo, ovo nije Meho, ovo je Mak. Pitaj ga kako mu je ime, ko je." Okrenem se Maku i kažem mu: "Ja uopće ne razumijem o čemu je ovdje riječ." Na to mi Mak, kroz onaj njegov karakteristični smiješak odgovori: "Da, ja sam Mehmedalija, a zvali su me i Meho." I onda je moj babo rekao: "Ma dosta je on meni jada zadavo dok smo bili mladići. Ja sam ašikovao s tvojom majkom, a on bi čekao da odem niz mahalu, pa bi onda iz nekog šipka iskočio i počeo joj se udvarati." Razumije se, kasnije sam pitao majku je li to baš tako bilo. Ona mi je odgovorila "Neke mi je pjesmice slao, što je meni tada bilo smiješno." Mak se, zapravo, godinama družio s mojim babom, te sam ga upoznao i iz te babine i majkine perspektive. Kasnije sam pronašao Makov rodni list u Islamskoj zajednici, jer je matični ured bio u konfesionalnim zajednicama. Fotografirao sam ga i dostavio u Muzej književnosti, gdje se i danas nalazi taj primjerak.

Zaista sam zaprepašten da bilo koji musliman, i bilo koji Bošnjak, ili bilo koji moj drug koji je Hrvati i koji je katolik, ili bilo koji ateisti, ne osjećaju manastir Žitomislić kao svoj. Zaista sam zaprepašten da oni koji su naredili da se Stolac onako krvnički razruši, da bi mu se promijenili identitet i značenje, i danas kao omeđuju tzv. hrvatski prostor. To sam nedavno čuo, i to opetovano, od nesretnog Dragana Čovića. Da li zaista misle da i Begovina nije njihovo kulturno naslijeđe?

Maka sam mnogo puta pitao o prisvajanju pisaca, tu smo temu često načinjali. On mi je govorio: "Ma to ti je jednostavna stvar. Pisci su sujetni, pisci nemaju priliku da objavljuju djela, zbog čega pristaju na mnogo šta, a kasnije historija književnosti ne bi trebala držati do tih, zapravo, manipulacija." Međutim, ja danas pitam da li se Makova poezija objavljuje u Hrvatskoj, da li se predaje u hrvatskim školama, koliko se predaje na fakultetu? Te su sve teme isprane već odavno. Drama bošnjačkog pisca je ogromna. Reći ću vam nešto što sam usput istražio, a odnosi se na to da su ti ljudi živjeli teške unutarnje lomove i najčešće živjeli dvostrukim životom. Na jednoj strani bili su afirmatori identiteta Bošnjaka, a na drugoj su bili pritiskani od društva koje je već 1945. godine "zaboravilo" onu ZAVNOBIH-ovsku parolu: i srpska, i hrvatska, i muslimanska. Zapravo je nestalo one treće atribucije, a to je nosilo dugoročne posljedice! Pa kad vam kažem da je Mak Dizdar umro u 54. godini života od srčanog udara, da je Skender Kulenović umro u 68. godini od srčanog udara, da je Alija Isaković umro u 65. godini od srčanog udara, da je Midhat Begić umro u 72. godini od karcinoma, da je Kasim Prohić umro u 47. godini od karcinoma, da je Meša Selimović umro od moždanog udara u 72. godini, da je Enver Čolaković umro u 63. godini od srčanoga udara, da je Nedžad Ibrišimović umro u 71. godini od srčanog udara, da je Derviš Sušić umro u 65. godini od moždanog udara i da je Muhsin Rizvić umro u 64. godini od karcinoma, moramo se zapitati da li to govori o unutarnjoj drami ovih ljudi? Zar je baš moguće da svi oni, svi ti veliki ljudi, umru ovako i to relativno mladi. Upravo to govori o javnom, direktnom i prikrivenom i tajnom pritisku koji je na njih vršen. Zaista sam bio uvjeren da nakon tih sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća, nakon što smo obrazložili razloge postojanja bošnjačke književnosti, postojanja bošnjačke nacije, da se više neće pojaviti svojatanje bošnjačkih pisaca.

Mi trebamo ići svojim putem i trebamo proučavati svoju književnost onako kako smo to i do sada činili. Mislim da nema nikakvog razloga da se osvrćemo na to hoće li neko reći da je Mak Dizdar hrvatski pjesnik ili da je Meša Selimović srpski romansijer. Da vas iznenadim jednom anegdotom. Imali smo žustru polemiku u vezi s tzv. opredjeljenjem Meše Selimovića za srpsku književnost. Sjećam se dobro kada je Alija Isaković rekao: "Pa dobro, šta smeta da jedan srpski pisac počinje svoje djelo Bismillom?" To bih isto ja mogao reći i za Maka. Dodiri Maka s nekim od hrvatskih pjesnika, one influence koje se uvijek pojavljuju, zapravo su samo ona srodstva u kojem su pjesnik i pjesnik uvijek rođaci. Ili, to je onaj pjesnički zajam u kojem su pjesnici uvijek "pošteni zajmoprimci i pošteni zajmodavci", da parafraziram

Skendera Kulenovića povodom *Grozdanina kikota* Hamze Hume. Dakle, ti pošteni zajmoprimci ne mogu biti sada zloupotrebljivani zbog toga.

Skoro da s nelagodom upozoravam na jednu užasnu činjenicu. Majka i sestra Maka Dizdara ubijene su u logoru Jasenovac. Bista Maka Dizdara, koja bila je u Stocu od početka manifestacije Slovo Gorčina posvećene njemu, nalazi se danas u Bošnjačkom institutu u Sarajevu, a njezina kopija sada je u Stocu. Probijena je glava biste s nekoliko metaka HVO-a. Ja nisam čuo da tako neko ubija "svoje" pisce.

Godine 1993., kao i mnogi drugi Stočani, odvedeni ste u zloglasni hrvatski logor Dretelj, zatim u zatvor u Ljubuškom, ali, studirali ste u Zagrebu, drugovali ste s mnogim hrvatskim piscima, poput Jure Kaštelana, pa nas zanima kako ste u sebi pomirili te dvije slike – uspomene na Juru (Kaštelana) i realnost u pojavi jednog Bobana (Mate). Jeste li ikada generalizirali, jeste li oprostili?

Neko ko je, kako bi se reklo, hrvatski đak, neko ko je cijeli život održavao prijateljske odnose s profesorom Frangešom, profesoricom Dunjom Fališevac, s kojom sam studirao, s Krunoslavom Pranjićem i s velikim brojem intelektualaca koji su na kraju potpisali peticiju Franji Tuđmanu da me se pusti iz koncentracionog logora u Dretelju, u kojem sam proveo tri i po mjeseci, od prvog dana otvaranja, do posljednjeg dana zatvaranja, a nakon toga u zatvoru u Ljubuškom još tri mjeseca, nakon svih tortura, patnji, prebijanja, izbijanja zuba, lijeganja na asfalt da gledam u sunce dok potpuno ne oslijepim, da mi se stoji na prsima s puškom naslonjenom na čelo a da ja ležim na asfaltu s raširenim rukama, kako su mi govorili, "kao Isus", prije svega toga i nakon svega toga, znao sam da to rade zločinci, da to ne rade Hrvati. Ja sam uvijek to znao.

Niko čovjeka ne može poniziti, ako on ne pristane na poniženje. Nikada nisam pristao da se osjećam poniženo. Sva ta zlodjela koja su se vršila, sva ta izgladnjivanja (izašao sam iz logora s 54 kilograma i bez zuba), nisam nikad doživljavao kao nešto što su uradili Hrvati, a niti sam mrzio one jadnike kojima je bilo naređeno da me muče. Zapravo, nikada nikoga nisam mrzio. Ni danas ne mrzim. Mnogo su me puta na raznim televizijama pitali o mržnji. Čak mi je i sudija u Haagu, kada sam svjedočio protiv zločinca Prlića i njegove grupe, postavio pitanje da li mrzim Hrvate. Ja sam mu tada dogovorio da sam zaprepašten njegovim pitanjem. "Ne želim i ne mogu pristati da se otrujem mržnjom. Ako na to pristanem, patit ću cijeloga života. Želim da osudite ove ljude ako su učinili zločin, a ja tvrdim da jesu. Želim da znate da je potpuno besmisleno pitanje da li oprostiti i da li zaboraviti. Pa ne mogu ja zaboraviti, nije to stvar htijenja. Ja molim dragoga Boga da im oprosti, a vi ih osudite", to sam rekao sudiji u Haagu. Dakako da s velikim zadovoljstvom govorim o Juri Kaštelanu, koji je u moju kuću dolazio i koji je, kada je prvi put došao i prošao kroz cijelu kuću, sjedio i šutio dugo vremena. Onda je profesor Rizvić, koji ga je tada doveo kod mene, upitao: "Dobro, Jure, šta kažeš na ovo?" Rekao je: "Nikad nisam bio u muslimanskoj kući, ali ovolike ljepote u ovolikoj jednostavnosti nikad nisam doživio!" I rado je navraćao.

Musa Ćazim Ćatić se nije čitao u Bosni dugih 60 godina. Osman Đikić nije štampan 68 godina, Edhem Mulabdić 76 godina, Osman Nuri Hadžić Ago Šarić 86 godina, Bez nade 85 godina, Bez svrhe 83 godine, Hivzija Bjelevac 65 godina, Šemsudin Sarajlić 66 godina, Nafija Sarajlić 72 godine. Isto važi i za dramu i ovo vam mogu nabrajati do u beskonačnost

U Haagu ste svjedočili o okolnostima rušenja svoje obiteljske imovine u Stocu, glasovite Begovine Vašeg pretka Ali-paše Rizvanbegovića Stočanina. Zločinci su netaknutim ostavili tek toalete, a na Begovini ste zatekli natpis "Ovo je WC". O tome ste svjedočili i u Haagu. Šta je poručivala ta poruka i da li možete reći da je ona i danas na snazi, barem što se tiče politike HDZ-a u Stocu?

Nažalost, zločinci su ne samo tu kuću srušili nego i cijeli kompleks Begovine. Ne samo Begovinu nego cijeli Stolac su srušili, uništili su jedan grad koji je bio uzor u očuvanju kulturne baštine i interpolacije novoga u stare aglomeracije. Zaista sam zaprepašten da bilo koji musliman, i bilo koji Bošnjak, ili bilo koji moj drug koji je Hrvati i koji je katolik, ili bilo koji ateisti, ne osjećaju manastir Žitomislić kao svoj. Zaista sam zaprepašten da oni koji su naredili da se Stolac onako krvnički razruši, da bi mu se promijenili identitet i značenje, i danas kao omeđuju tzv. hrvatski prostor. To sam nedavno čuo, i to opetovano, od nesretnog Dragana Čovića. Da li zaista misle da i Begovina nije njihovo kulturno naslijeđe? Da li oni zaista misle da njima nije bolje ako imaju Begovinu, ako imaju Počitelj, ako imaju Šarića kuću, ako imaju stećke, da li zaista misle da to nije za njih šansa u budućnosti. Ako nisu mogli onoga časa kad su bili prisiljeni da učestvuju u tom rušilačkom pohodu, zar nemaju danas svijesti, dvadeset godina nakon rata, da kažu da je to bila ludost i da se mora ići dalje u katarziranu budućnost.

Ovih smo dana svjedoci groznih događaja u Stocu u kojem se jedna vladavina i bezobzirni teror nad ljudima u Stocu pokušava iskoristiti za raznorazne svrhe. Sve je to dio političkih igara, ali da neko izjavi da je Stolac hrvatski prostor i to onda ponovi zaista je za mene frapantno. Na žalost tog nesretnika činjenice su zaista neumoljive. Uputio bih ga na popise stanovništva, a oni se mogu naći u statističkim godišnjacima za 1991. ili za 1981. ili za 1971. godinu. Po popisu iz 1991. godine Bošnjaka u Stocu je bilo 8.101, a Hrvata 6.188 i Srba 3.917. U gradu Stocu Bošnjaka je tada bilo 3.426, Hrvata 653, a Srba 1.111. Dakle pet puta je više Bošnjaka nego Hrvata u Stocu. Da ne bismo ostali samo na 1991. godini, pogledajmo 1981. godinu. Tada je u Stocu bilo 7.359 Bošnjaka, 6.400 Hrvata i 4.333 Srba. U gradu Stocu bilo je te godine 3.113 Bošnjaka, 586 Hrvata i 882 Srba, ne dodajem ovdje Jugoslavene, koji su mahom bili Bošnjaci. Dakle, taj grad koji je i po svojim urbanističkim rješenjima, i po svojim arhitektonskim vizurama, i po svojoj duhovnoj baštini, koja je iznjedrila mnogobrojne i pjesnike, i filozofe, i naučnike, i sociologe, i akademske građanine, nikako se ne bi smio proglasiti nečijim ekskluzivnim gradom. Kada bi čovjek bio prisiljen da to kaže, a zaista bih morao biti prisiljen, onda bih mogao reći da je Stolac bošnjački grad, ali to mi ne pada na pamet da ikad kažem. Stolac je grad ljudi u Stocu, to je grad koji pripada svima. Stolac je otvoreni grad. Stolac je grad kakvih nema u Bosni i Hercegovini. ■

Tragom književne istine

U znaku trijumfa umjetnosti nad smrti:

Jezičko kroatistička i enciklopedistička misao Miroslava Krleže o bogumilskim mramorima

Nu, što god se reklo da reklo, ostaje činjenica da je Miroslav Krleža bio enciklopedički pisac. Njegovo poznavanje povijesti, kulture, književnosti bilo je enciklopedijskih razmjera. (...) I samo njegovo pisanje bilo je enciklopedičke širine, ali ne u znaku objektivnog i impersonalnog stila, nego osobno obojeno i esejističke naravi.

Tomislav Ladan
U: Lasić Stanko, *Krležologija* ... 1989: 484.

Piše: **Rašid Durić**

1.

O bogumilskim je mramorovima Krleža ostvario samo jedan zasebno objavljeni tekst. (Krleža, M., 1985: 11-19). Ali uz ovaj tekst, temu bogumila i njihove skulpturalne i klesarske umjetnosti, Krleža začinje i objavljuje u vremenskom rasponu između 1918. do 1954. godine, vraćajući se ovoj temi i produbljujući svoju misao o bogumilima gotovo cijelih pet decenija. (Krleža, M.,1975: 352-385). Temu bogumila nalazimo u različitim izdanjima, najintenzivnije između 1950. i 1977. ali i u post mortem knjigama Miroslava Krleže. Riječ je, dakle, i o kontinuitetu i intenzitetu teme bogumili u ukupnom Krležinom

djelu. Pored zasebnoga eseja, Krleža temu bogumila obnavlja i produbljuje u sklopu eseja o južnoslavenskoj srednjovjekovnoj umjetnosti. O ovoj je temi Krleža objavio ukupno dvadeset tekstova. (Krleža, M, 1985: 340-343). O bogumilstvu je Krleža također ostvario polihistoričke zapise u sklopu teme o Bosni. Ovaj tekst prosuđuje i sintetizira enciklopedičke i artističke sadržaje Krležine teme bogumilstva. Naprijed naveden bibliografski pregled teme bogumilstva argumentira moju tezu da je ova tema književno relevantna za djelo Miroslava Krleže. Time i za moju prosudbu enciklopedičnosti i artizma – primarnih vrijednosti tekstova Miroslava Krleže o bogumilima.

Budući da se svi Krležini eseji ostvaruju u njihovoj nerazdvojivoj artističko-enciklopedičkoj sraslosti, temu bogumilskih mramorova također nije moguće prosuđivati u doslovno razumijevajućem enciklopedijskom smislu, već u jezičkoartističkoj i enciklopedičnoj sraslosti. Ova je slitina recepcijsko-prosudbeni orijentir za ekspertizu enciklopedičnosti i jezičkoga artizma u Krležinim tekstovima o bogumilima. Preduvjet je ekspertizi recepcijska citatnost Krležina teksta, kojoj prethode ili je prate prosudbe o sadržaju enciklopedičnosti. Prvi je dio teksta sintetičan. Peto i šesto poglavlje je analitičko, a u sedmom poglavlju i u zaključnom dijelu primijenjena su oba metoda prosudbe Krležinih tekstova o bogumilima i njihovoj klesarskoj umjetnosti. S koncentracijom od sedmog do zaključnog poglavlja na dekonstrukciji jezičkoga artizma u Krležinoj esejistici uopće i u tekstovima o bogumilskoj umjetnosti zasebno. U posljednjem poglavlju spaja se argumentacija enciklopedičnosti i artizma Krležinog esejizma uopće i tekstova o bogumilstvu.

2.

Prva činjenica enciklopedičnosti Krležinih tekstova o bogumilima jeste njihova polihistorička vjerodostojnost. Zatim recentni zemljopisnoprostorni okvir pojave bogumilstva. Potom filozofsko-theološko tumačenje svjetonazora bogumilstva u izvornom evanđelizmu i tumačenje likovnoumjetničkih simbola i motiva u nadgrobnim spomenicima bogumila. Sa sažetim tumačenjem teleologije (svrhovitosti) bogumilstva u duhovnovjerskoj i u umjetničkoj slobodi, s teološkim osmišljenjem bogumilske "hereze" u dualizmu, antinomiji bitka. S argumentacijom autohtonosti nadgrobne, skulptorsko-klesarske bogumilske umjetnosti. S idejnom vodiljom svih tekstova o bogumilstvu u argumentaciji južnoslavenske izvornosti ove materijalne kulture. S kritičkim poantiranjem nerazumijevanja i potcjenjivanja ove navodno barbarski primitivne klesarske umjetnosti od talijanske, njemačke i engleske kulturne elite, sve do šezdesetih godina 20. stoljeća. Slijedi prosudba da su enciklopedički sadržaji Krležinih tekstova o bogumilstvu i o njihovoj umjetnosti klesanja kamena znanstveno recentni, interdisciplinarni, nesporivi. Sve sintetizirane enciklopedičke činjenice i sastojbine enciklopedičnosti nalazimo u Krležinu zasebno objavljenu eseju *Bogumilski mramorovi.* (Krleža, M., 1985: 11-19).

U ovom pregledu utjecaja Krležine esejistike na literaturu o stećcima bitno je markirati da Krleža jednači estetičku vrijednost bogumilskih reljefa sa srpskom srednjovjekovnom freskom. To jednačenje mu je od srpske elite i čitateljstva uzeto kao krimen koji nikad nije zaboravljen, nego je, dapače, razgorio sve stare animozitete. Takva reakcija estetičkoga jednačenja je po Krležinoj prosudbi izraz neprevladanog garašaninovskog mentaliteta (Šentija, J.,: 2000: 131)

Unutar enciklopedičnosti nalazimo produbljeniju Krležinu argumentaciju da je klesanje nadgrobnih obeliska i inkrustacija – ukrašavanje na nadgrobnjacima – bez uzora u europskoj tradiciji kulture smrti. Krleža je duboko dirnut, istinski ozaren raskošjem motiva – ornamentikom i figuralnošću klesarske umjetnosti u nadgrobnom kamenu. Također je fasciniran grandioznošću stećaka – od tri do trideset tona teškim nadgrobnjacima. Budući da su enciklopedički i artistički slojevi u Krležinim tekstovima srasli, u ovom članku slijede citati s mojom analizom i sintezom koji su zajedno preduvjet recepciji i argumentaciji prosudbi u ovom članku.

Prvi koji je tim nadgrobnim spomenicima u XIX. stoljeću posvetio ozbiljnu pažnju bio je Knez Aleksandar Sapiecha, proputovavši naše krajeve i posjetivši Dubrovačku republiku godine 1802-1803. U Wroclavu (godine 1811) Knez Sapiecha objavio je svoj putopis: "Podroze po krajach slowianskich" s opširnim opisom nekropola u Cisti, Lovreču i Radimlji. Aleksandru Sapiechi udario je u oči i bizarni oblik ovih bosanskih spomenika koji podsjećaju na "krov posmrtne kuće," i on je dao opis ovih skulptura koje nam simbolično predstavljaju vječnost životnog ritma, svakoj zaglupljujućoj misli o smrti – uprkos. Sapiecha osjetio je poetsku inspiraciju koja nam s ovih spomenika govori o ljepoti ptica sličnih Ibisu, o sablasnim priviđenjima fantastičnih životinja, o rijekama koje teku obasjane svjetlošću zvijezda, mjeseca i nebeskih sunaca, o oklopima viteškim, o turnirima, kacigama, o konjima i o oružju, o trci gazela, medvjeda, pasa i kurjaka kroz beskrajnu množinu šuma, pejzaža i daljina, uokvirenih dekorativnim konopom slavenskih mrtvačkih sanduka. (Krleža, M., 1985:14).

Ovdje je riječ ne samo o jednoj recentnoj likovnoj sintezi već i o osobnoj inspiraciji – izvorištu svih tekstova Miroslava Krleže o bogumilima i njihovoj umjetnosti. Krleža je, naime, ovdje duboko proosjećao život kamena. Taj kamen živi koliko vlastitim životom – u djelu svoga kovača, klesara i dijaka (pisara), toliko i stvaralačkom energijom Krležine riječi zajedno. Taj život kamena su klesar, dijak i Krleža obznanaili na najbolji mogući način: trijumfom umjetnosti nad smrti. U tom trijumfu srž je vrijednosti kako bogumilskih mramorova, tako i Krležine enciklopedičnosti i jezičkoga vitalizma. Bogumilska skulptura naime *ne priznaje kult smrti. Ona, načelno, bogumilski, upravo materijalistički negira zaglupljujuću misao umiranja na koljenima pred zagonetkom bilo kakve prekogrobne hijerarhije, i od hiljada i hiljada ljudskih ruku na ovim monolitima nijedna nije sklopljena u predsmrtnoj molitvi. Nijedan bogumil ne kleči pred autoritetom religioznih nadzemaljskih i ovozemaljskih simbola.* (Krleža, M., 1985: 23)

Citirani fragment dostatan je da u navedenim riječima spoznamo bogumilsko-krležijansko duhovno bratstvo. Teleologijsko (svrhovito) bratstvo čije je zajedničko ishodište u osobnom spoznajnom putu ka Supstanciji, Apsolutu,

Božanstvu. Takva i Krležina i bogumilska misao jeste u ime afirmacije ljudske pameti antidogmatska, anticrkvenoinstitucionalna. Krleža je kroz svih šest decenija pisanja ostao misaono dosljedan svojem odiozumu spram dvomilenijskog crkvenoinstitucionalnog tumačenja puta ka Božanstvu. Okomivši se na crkvenu zamjenu vrijednosti: podmetanje Boga na mjesto čovjeka, Krleža je trajno dosljedan u osudi crkvenovjerskog pretpostavljanja Boga čovjeku. Za Krležu je čovjek i njegov razum osovina vrijednosti, smisla i progresa. U razumu čovjeka stječu se sve vrijednosti. U ovom svom ad hominem stavu, Krleža bogumile drži pravovjernicima, iskonskim evanđelistima. Antibogumilski cezaropapizam Krleža drži izvorištem vjerskoga licemjerja, izdajom Božanstva. Krleža zagovara evanđelizam utemeljen u općeljudskoj ravnopravnosti. Krleža je radikalan kritičar koji crkveno pretpostavljanje Boga čovjeku "isljeđuje" vlašću crkve, podaništvom čovjeka:

Smatrajući monoteizam monopolom papinstva, ovi naši laici, krivovjerni u antiklerikalnom smislu, koji su poricali grčku i latinsku crkvenu hijerarhiju po svom praslovjenskom duhu u ime evanđeoske socijalne ravnopravnosti, čitali su evanđelje na svoj način. Ne vjerujući da je Bog mogao stvoriti papu, koji kao destruktivna i satanska sila djeluje po principu zla, oni su rimskog biskupa smatrali đavolskim simbolom negacije onog bratstva i one ljubavi kakvu je (po njihovu mišljenju) propovijedao Novi zavjet. Inocentije III. već je 1199. odlučio da svoj duhovni mač (gladius spiritualis) zamijeni materijalnim mačem (gladius materialis), kada je naredio Inkviziciji da uništi ovu poganske infamiju svim sredstvima... (Krleža, M., 1985: 53).

Sveti Oficije rimske kurije (kao neka vrsta ministarstva lateranskog Gestapoa) bio je preokupiran razularenim i primitivnim sektaštvom raznovrsnih religioznih i političkih pokreta, koje je sve, po crti najmanjeg otpora, svrstao pod jednostavan i lapidaran pojam "praznovjerstva". Od Ilirika do Irske, od Praga do Languedoca i Lombardije javlja se glas zdrave ljudske pameti u sve većim razmjerima, glas političke i moralne sumnje, da papa svojim metodama predstavlja negaciju svega što bi crkva trebala da bude i da je ovaj način vladanja na temelju nasilja policijski organizirane religije jedna od najđavolskijih negacija boga na zemlji. (Krleža, M., 1975: 62)

Kritiku, ali i kritizerstvo spram crkve, Krleža će objektivno ocijeniti, sumirati tek krajem svog života. I Krleža i svećenstvo su, naime, u osnovi posvećeni istom cilju – trajnoj misiji očovječenja animalnog u ljudskom biću. U ostvarivanju humanuma su ih međutim vodili različite orijentacije, vrijednosti i putevi. Po Krleži, zagovarati Boga teološkodogmatski, institucionalno – vodi unižavanju ljudske slobode i etosa. Zagovarati Boga kroz slobodu ljudskoga razuma vodi oljuđenju.

U ovom racionalno-intuicijskom spoju, slitini uma i zanosa, ostvaruje se Krležina obuzetost tajanstvom i zagonetnošću bogumilskih mramorova. S posljedicom da je umjetnik enciklopedistu nadjačao. Da pored enciklopedičnosti ima i artističkoga pretjerivanja i materijalnih neistina u tekstovima o bogumilima. Da bi ova Krležina trajna antinomija objektivno bila dokazana, dostatno je podsjetiti na Krležin stil i izraz hiperbolizacije, patetike i retorike – produktora bombastičnosti, mitomanstva

Nisam rekao punu istinu, radio sam jednostrano, da ne kažem – antikatolički.

(Čengić, E., 1985, II: 84. Up.: Milan Špehar (1987), *Problem Boga u djelima Miroslava Krleže,* Zagreb: Kršćanska sadašnjost)

3.

Pored navedena zasebnoga eseja *Bogumilski mramorovi,* Krleža je bogumilsku umjetnost najintenzivnije produbljavao u sklopu ukupno objavljenih dvadeset studija o južnoslavenskoj srednjovjekovnoj umjetnosti. (Krleža, M., 1985: 340-343). Južnoslavensku srednjovjekovnu umjetnost Krleža sažima u četiri osnovne komponente: srpsko-makedonsku do Quattrocenta, jadransku (starohrvatsku) od zadarskog Donata do Jurja Dalmatinca, bogumilsku do sloma Bosne (1463) i slovensko-alpinsku gotičku fazu... (Krleža, M., 1985: 17). Riječ je o studiji objavljenoj u više izvora, napisanoj povodom Izložbe jugoslavenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950. Smisao je i ove studije u afirmaciji autohtonosti južnoslavenske materijalne i duhovne kulture, slobode stvaranja uopće. Obje ove ideje Krleža odčitava *po načinu kako su gradili svoje tvrđave, crkve i gradove, po načinu kako su slikali svoje slike, tesali kamen ili tkali, po načinu kako su pisali svojim vlastitim pismom i čitali Evanđelje na svoj vlastiti način svojim vlastitim jezikom, po načinu kako nisu htjeli da vjeruju ili kako su se borili za nezavisnost, po svemu tome vidi se da su predstavljali nesumnjivu negaciju svake vladavine duha ili sile koja je htjela da ih podredi stranim interesima.* (Krleža, M., 1985: 19).

Krleža u navedenoj studiji produbljuje *politogenezu naših srednjovjekovnih suvereniteta isto tako kao borbu za samostalnost crkve u bogumilskoj, srpskoj i glagoljaškoj varijanti.* Sa središnjom tezom da je južnoslavenska srednjovjekovna civilizacija nastajala na prostoru sudaranja *dva autokratska kruga: patrijarhata carigradskog i cezarskog papastva lateranskog. Nikad u svojoj historiji Istok i nikad Zapad, naša se civilizacija in atribus javlja u ovim koordinacijama duha i umjetničkoga stila kao treća komponenta koja je sama po sebi, po svom unutrašnjem zakonu kretanja, bila dovoljno jaka da se ne zaustavi, i dovoljno otporna da se pasivno ne podredi civiliziranijim snagama od sebe same.* (Krleža, M., 1985: 19).

Krleža ne krije svoje ushićenje da je baštinik monumentalne i rafinirane materijalne kulture stećaka, njenih čudestvenih bareljefa. Upravo je Krležina fascinacija životnim radostima, plesovima, ljepotama lova, životinja i bilja očit dokaz jakog artističkog i moralnog nonkoformizma koji je trajao stoljećima (Krleža, M., 1985: 13,14) u pedesetim i u šezedesetim godinama bila inspiracijom umjetnicima, likovnoj kritici i povjesničarima za stvaranje vlastitih djela o bogumilstvu i o njihovoj umjetnosti. Onih djela čiji je movens bio jednak Krležinom: u ljepoti groblja, u kultiviranju smrti. U reljefima stećaka koji zrače životom. To uskrsnuće smrti u umjetničkom aktu, ta ezoterija u materijalnoduhovnoj kreaciji, najsnažniji je artistički trijumf bogumilske umjetnosti kojom je Krleža decenijama bio opsjednut. Njome je bio prožet do dna svojega bića uslijed krucijalne

spoznaje da je ta klesarska umjetnost trijumf *vječnosti životnoga ritma, svakoj zaglupljujućoj smrti – uprkos.* (Krleža, M., 1985: 14). U istom movensu rađala se ljudska umjetnost uopće, od Gilgameša, preko bogumila, do Krleže. Da bi se istinski pojmila ova klesarska umjetnost kao ukroćivanje i kao kultiviranje smrti, u svoj njenoj univerzalnosti, danas i ovdje, treba ove stećke kao "kuće smrti" promisliti u vremenu njihova oblikovanja i nastajanja. U vremenu u kojem je ritual pogreba obavljan u strogo propisanom kršćanskom kanonu. S lokacijom i ritualom ukopa i sahranjivanja propisanim od rimske kurije. S inkvizicijom rimske kurije, kako bi bogumilsku kulturu smrti sa stećcima i bareljefima ovozemaljskim na njima, mačem i vatrom zatirala. (O dugotrajnim sukobima katoličkoga kanona ukopa s bogumilskom tradicijom ukopa opširnije u: Lovrenović, D., 2009.)

4.

Naprijed citirani Krležini izvori i moji komentari upućuju na tezu da je artističkojezička vrijednost tekstova primarnija od enciklopedičke. U ovoj generalnoj prosudbi bitno je markirati da je južnoslavenska likovna kritika, arheologija i kulturološka povijest bila znatno kompetentnija od enciklopedičke i likovnoumjetničke prosudbe Miroslava Krleže o bogumilstvu i bogumilskoj umjetnosti. Kompetentnija likovnom stručnošću, detaljnim opisima načina klesanja stećaka, iscrpnim opisima produkcije dekoracija, ornamentike i univerzalne simbolike figura i figuracija na nadgrobnjacima. U tom je smislu dostatno uputiti na analize bogumilske umjetnosti u djelima likovnih kritičara Šefika Bešlagića, Alojza Benca, Bihaljija Ottoa Merina, Marijana Wenzela ... Sve studije navedenih autora, međutim, nemaju krležijanski hibris koji nastaje u nerazdvojivoj slitini enciklopedičnosti i artizma. Bitno je u ovoj komparativnoj prosudbi također markirati da je većina kvalitetnijih i monografija i tekstova od Krležinih o bogumilstvu i ovoj umjetnosti objavljeno poslije objavljivanja tekstova Miroslava Krleže, uglavnom od šezdesetih godina nadalje. Pored toga, nijedan likovni kritičar, ni arheolog niti povjesničar nije imao harizmu djelovanja na kulturnu zbilju, kako su to između pedesetih i sedamdesetih godina djelovali tekstovi Miroslava Krleže. Od Miroslava Krleže, naime, započinje nova ili socijalistička faza arheološkoga, povijesnoga i theološkoga izučavanja bogumilstva i njihove klesarske umjetnosti. U toj Krležinoj inicijaciji proučavanja i stvaralačke inspiracije bogumilskom umjetnošću zasigurno je najveća i trajna vrijednost Krležine riječi o bogumilstvu.

Iako je sama Krležina esejistička riječ o bogumilstvu znatno niže i šire, zahvata i dubine obrade od onih koje će uslijediti poslije Krleže. U literaturi o bogumilima poslije Krležinih tekstova je decenijama moguće prepoznati Krležine enciklopedične i artističke refleksije i prosudbe. Krleža je inicijator i južnoslavenskoga i šireg europskog nanovnog vraćanja temi bogumilstva. Pritom je bitno markirati da je Krleža svojim tekstovima zacrtao i enciklopedijske i umjetničke koordinate i proučavanja i inspiracije umjetnošću bogumilskoga nasljeđa. Krleža s pravom kritizira naš latinski ili bizantski opurtunitet s vjerskoduhovni kodom kao bitan uzrok zapostavljenosti i neopravdanog umjetničkog, vjerskoga, povijesnoga i političkoga zaobilaženja bogumilstva. Naime, po Krleži, iz takve perspektive priznati *bogumilstvo kao treću komponentu znači odreći grčkoj ili latinskoj misiji značenje historijske magistrale (…) Da se stidimo nečega što se zove krivovjerstvo u našoj historijskoj prošlosti, da žalimo te naše davne "heretičke zablude" da ih zaobilazimo kao mačke oko dominikanskih lomača, kao da tih lomača i te hereze uopće nije bilo (…) Svi naši historici (bez izuzetka), kada govore o patarenskom "krivovjerstvu", nastoje kako bi toj poganskoj pojavi dali neku manje vrijedno tumačenje...* (Krleža, M., 1975: 358).

Krležina referencija u naučnom i u likovnoumjetničkom tumačenju politogeneze, teološkoga dualizma, likovnoga simbolizma i skulptorske autentičnosti nadgrobne klesarske umjetnosti je koliko inicijalna, toliko i interdisciplinarno usmjeravajuća. Tekstovi o bogumilskim mramorovima kao *poglavlju naše likovne civilizacije* najintenzivnije su objavljivani između 1944. i 1955. godine. Ti tekstovi bitno su utjecali da javnost jugoslavenska konačno pojmi značaj i vrijednosti svoga bogumilskoga nasljeđa. Po Krleži, naime, bogumilstvo sa svojom umjetnošću *već vjekovima čekaju svoje tumače u današnjem svijetu tako okrutno gluhom za sva objavljenja naših vlastitih ljepota* (Krleža, M., 1975:59)

Krleža je otvorio dveri – historijskoj, političkoj, teološkoj znanosti, arheologiji, likovnoj umjetnosti i umjetnosti uopće na Balkanu i šire za proučavanje i za umjetničko inspiriranje u bogumilskom nasljeđu. Dveri koje vode ka *objašnjenju likovne tajne* (Krleža, M., 1985:21) klesarsko-bogumilske umjetnosti. Sam Krleža, međutim, nije svoju enciklopedičku svijest i savjest sastavio s klesarsko-kovačkom i pisarsko-dijačkom na način kako su to učinili pojedini arheolozi, likovni kritičari, umjetnici – skulptori, pisci i pjesnici. (Usporedi izabranu povijesnu i likovnoumjetničku literaturu o bogumilima na kraju ovoga članka.) Krleža je u svojim tekstovima ostao na vratima klesarsko-bogumilske umjetničke radionice, dok su sljedbenici Krležinih tekstova studiozno povijesno obradili, likovno-umjetnički racionalno i detaljno opisali simbole i motive na stećcima. Ili su se istinski umjetnički sastavili s bogumilstvom kao socijalno-teološkom pojavom i njegovom umjetničkom genezom. Krleža je u svojim tekstovima također ostvario i enciklopedički diskurs o bogumilstvu i recentan likovno-umjetnički opis nekolicine motiva i simbolike stećaka, ali su Krležini tekstovi u komparaciji s kasnije objavljenim studijama i monografijama istoga bogumilskoga temata bitno skromnijeg i enciklopedičkoga i umjetničkoga diskursa. Krleža je, međutim, uskrsnuo ovu zapretanu materijalnu kulturu djelujući i na znanstevnike i na umjetnike svojim tekstovima. Tako se, npr., Šefik Bešlagić u balkansko-europskim razmjerama eminentni ekspert za bogumilsku umjetnost na više stranica svoje monografije poziva na eseje Miroslava Krleže. Karakterističan detalj: *Miroslav Krleža*

Krleža, naime, o Bosni piše isključivo kroz temu bogumilstva. S krajnjom prosudbom da je bogumilstvo najvredniji, najsvjetliji segment bosanske povijesti uopće. Smisao i ovih tekstova jeste u afirmaciji bogumilstva kao slobodoumlja i otpora bilo čijoj duhovnoj prevlasti. I u ovim je tekstovima Krleža objektivni polihistorik, politolog i psihoanalitik koji vjerodostojno dekonstruira četiristoljetni papinsko-bogumilski antagonizam. Njihov međusobni odiozum, kojem, konačno, presuđuje turska sablja. S inscenacijom krokodilskih suza Pape Pia II nad islamiziranim bogumilima

Krleža je u svojim tekstovima ostao na vratima klesarsko-bogumilske umjetničke radionice, dok su sljedbenici Krležinih tekstova studiozno povijesno obradili, likovnoumjetnički racionalno i detaljno opisali simbole i motive na stećcima. Ili su se istinski umjetnički sastavili sa bogumilstvom kao socijalno-teološkom pojavom i njegovom umjetničkom genezom

je, na osnovu publiciranog materijala proračunao da oko 30% stećaka u obliku sljemenjaka imaju reljefe. (Bešlagić, 1982: 12). Bešlagić upućuje na Krležine reference na str. 22-23; 29, 33, 129, 390, 581. Također je esej *Bogumilski mramorovi* M. Krleže citiran u divot-monografiji *The Bogumils (*London 1962), u njemačkom izdanju: *Die Steine der Bogumilen*, Wien – München, 1964) u uvodnoj studiji Bihaljija Ottoa Merina. (U: *The Bogumils*. Bihalji Otto – Merin and Alojz Benac, 1962: VIII).

Bitno je u ovoj usporednoj sintezi, samjeravanju tekstova Miroslava Krleže s kasnije objavljenim monografijama, također markirati Krležino kontinuirano vrednovanje bogumilskoga nasljeđa kao južnoslavenske baštine, s njenim bosansko-humskim podrijetlom. Ovo je Krležino stajalište u arheloško-povijesnoj, teološkoj i likovno-umjetničkoj znanosti u pravilu slijeđeno i ostalo neosporeno. Uz distinkciju Šefika Bašlagića da su medijevalni nadgrobni spomenici (za koje je u narodu i u znanosti, uzet zajednički termin "stećci") prvenstveno djelo i nasljeđe Crkve bosanske i hereze (bogumila), ali koje je također i djelimice nasljeđe katoličke i pravoslavne provenijencije i tradicije. Ne samo u Bosni i Humu već i u susjednoj Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori. Brojčano: ukupno 69.356 tzv. stećaka, od kojih u Bosni Hercegovini 59.593 ploča, sanduka, sljemenaka, stubova, krstača, amorfnih oblika zajedno. (Bešlagić: 1982, V poglavlje, *Pripadnost stećaka*). Ovom tumačenju pojma stećak bitno je dodati Krležin termin "mramorovi" (iz grčkoga i latinskog: uspomena, spomenik), zatim narodni naziv "bilig" – obilježje za grob, te da *riječju "stećak" naziva se u narodu u Hercegovini samo usko i visoko stojeće kamenje, ali je u XIX stoljeću taj naziv prihvaćen u znanosti kao opći pojam. Osnovni su oblici: ploča, sanduk i sarkofag.* (Basler, 1990: 130, 131).

O stećcima kao likovnoj umjetnosti najkompetentniji su tumači spomenuti arheolog Šefik Bašagić i likovni kritičar Marijan Wenzel. (Up.: Wenzel M., *Ukrasni motivi na stećcima:* 1965). Kroz višedecenijski terensko-istraživački rad Bešlagić je detaljno opisao oblike nadgrobnjaka (Bešlagić: 1982: 75–129), zemljopisnu raprostranjenost stećaka, s posebnom monografijom *Stećci – kataloško-topografski pregled,* Bešlagić: 1971). S opisom postupka usijecanja kamena iz majdana, opisom izrade reljefnih motiva, njihova inkrustriranja (ukrašavanja) u kamen, detaljnim tumačenjem simbolike i ornamenata na bareljefima u zasebnoj monografiji *Stećci i njihova umjetnost* (Bešlagić 1982: 129–419). Polifonijskim simboličkim tumačenjem motiva na stećcima, lingvističkim tumačenjem (prijevodima) natpisa na nadgrobnjacima, opisom kovačkoga i klesarskoga pribora, postupka oblikovanja bordura, astralnih, biljnih motiva, oružja i scena na kamenim pločama. U navedenim monografijama Bešlagić donosi *Bibliografiju o stećcima i bogumilstvu* koja obuhvata 222 domaća i 39 stranih autora s ukupno 612 radova objavljenih u našim i u stranim knjigama i u periodici do 1982. (Bešlagić: 1982: 587). Pored Bešlagića, arheolozi Đuro Basler i Alojz Benić su u nizu studija analizirali ne samo zasebne lokalitete stećaka već i stećke unutar lokacija slavenskoga groblja u Bosni i Hercegovini. U tom je smislu karakteristična zajednička studija *Grborezi srednjovjekovnih nekropola. (*Bešlagić – Basler: 1964). U ovom pregledu utjecaja Krležine esejistike na literaturu o stećcima bitno je markirati da Krleža jednači estetičku vrijednost bogumilskih reljefa sa srpskim srednjovjekovnom freskom. To jednačenje mu je od srpske elite i čitateljstva *uzeto kao krimen koji nikad nije zaboravljen, nego je, dapače, razgorio sve stare animozitete.* Takva reakcija estetičkoga jednačenja je po Krležinoj prosudbi *izraz neprevladanog garašaninovskog mentaliteta.* (Šentija, J.,: 2000: 131).

5.

Poslije prednje kratke sinteze enciklopedičnosti, slijedi analitička argumentacija najmarkantnijih filozofsko-teoloških, polihistoričkih, socijalno-političkih i etičkih sastojbina enciklopedičnosti u Krležinim tekstovima o bogumilima. Moje analitičko odvajanje enciklopedičnosti od jezičkoga artizma je uvjetno radi preglednije argumentacije ova dva smislena i umjetnički jedinstvena sloja. Suština filozofsko-teološke enciklopedičnosti Krležinih tekstova o bogumilima je u evanđeoskoj svetosti, u afirmaciji nepovredivosti slobode osobne savjesti i uvjerenja i u ethosu socijalne i vjerske ravnopravnosti:

Naše bogumilstvo više je simpatiziralo s etikom novog evanđelja nego sa dogmama papinstva, spram kojih se

određuje s izrazitom idiosinkrazijom. (Krleža, 1975: 353).

Uslijed demonstrativno naglašene areligioznosti njenih motiva govorilo se o toj skulpturi kao o dokumentima primitivnosti Herodotovih skitskih galaktofaga, a zaboravilo se, da su ti kipovi nastali u zemlji, kamo su se spasavali heretici zapadnog, latinskog svijeta, kao na jedino evropsko ostrvo, gdje se poštuje sloboda savjesti i uvjerenja. (Krleža, 1975: 361).

Enciklopedički karakter Krležina teksta ispoljava se u jedinstvu filozofsko-teološke i etičko-socijalne polifonije značenja. S likovno-umjetničkim, zemljopisno-prostornim, pravno-političkim sastojbinama Krležina opisa pojave bogumilstva. Ovi su sadržaji u pravilu izraženi u jednoj rečenici. Karakterističan primjer:

Bogumili nijesu bili anarhoidna sekta već državno organizirana laička pastva koja je u međunarodnim okvirima između Lombardije i albigeneza igrala ulogu vrhovnoga arbitra. (Krleža, 1975: 24)

Naredna sastojbina Krležine enciklopedičnosti jeste historička vjerodostojnost i političko-moralna oportunost teksta. Ove vrijednosti dokazujem citiranjem i komentarom tekstova o temi medijevalne Bosne, u koju je srastao motiv bogumilstva. Krleža, naime, o Bosni piše isključivo kroz temu bogumilstva. S krajnjom prosudbom da je bogumilstvo najvredniji, najsvjetliji segment bosanske povijesti uopće. Smisao i ovih tekstova jeste u afirmaciji bogumilstva kao slobodoumlja i otpora bilo čijoj duhovnoj prevlasti. I u ovim je tekstovima Krleža objektivni polihistorik, politolog i psihoanalitik koji vjerodostojno dekonstruira četiristoljetni papinsko-bogumilski antagonizam. Njihov međusobni odiozum, kojem, konačno, presuđuje turska sablja. S inscenacijom krokodilskih suza pape Pia II nad islamiziranim bogumilima:

Kada je pala glava Stjepana Tomaševića u glavnom stolnom gradu Jajcu, (...) onda je Eneja Silvije Piccolomimi, Papa Pio II, prolio dvije tri protokolarne suze nad grobom posljednjeg bosanskog kralja, sretan što se riješio tog patarenskog obraćenika, koji je svojom smrću pitanje "bosanske kuge" skinuo sa dnevnog reda. (...) Jer su mu Prorokovi konjski repovi bili draži od bilo kakve moralne i intelektualne (kršćanske) sumnje u Njegov Vrhovni Autoritet. (Krleža, 1975: 389, 390).

6.

Slijedi analitička argumentacija sastojbina i načina funkcioniranja jezičkoga artizma u tekstovima o bogumilskoj umjetnosti. Artizam Krležine riječi argumentiram izdvajanjem i citiranjem Krležinog opisa samo jednoga likovnoga simbola na stećku – *dignute ruke s otvorenim dlanom* – i poređenjem s tumačenjem istoga simbola u likovnoga kritičara Šefika Bešlagića. Smisao je ovoga poređenja u argumentaciji originaliteta Krležina artizma. I u argumentaciji iradijacije Krležine riječi na oblikovanje vlastite riječi o bogumilima i o njihovoj umjetnosti u jugoslavenskoj znanosti i stvaralaštvu u razdoblju između šezdesetih i devedesetih. Ovu je krležijansku radijaciju moguće argumentirati serioznijim komparativnim studijama. Ovdje ju dokazujemo komparacijom samo navedenoga motiva, samo jednom rečenicom koja u sebi sadrži spoj enciklopedizma i jezičkoga artizma: Ljudska ruka *važan je rekvizit od dordonskih spilja do Helade – koja – tomistički sklopljena na srednjovjekovnim sarkofazima, ljudska ruka živi od gotike do pariske škole (...) ruka boljara koji se opraštaju od nas na odlasku u Aheront – u ritualu rimskog pozdrava...* (Krleža: 1975: 15)

Da li i u kojoj mjeri ova Krležina tumačenja prihvata i dograđuje i produbljuje vlastitim – Šefik Bešlagić – zasebna je likovno-umjetnička komparativna tema. (Up.: Bešlagić 1971: 80-90; Bešlagić 1982: 129–419). I u Krleže i u Bešlagića riječ je o najmanje pet poimanja simbolike *dignute desnice sa otvorenim dlanom* na stećku. Tema simbolike ruke u bogumila pretpostavlja znanje ne samo kršćanske simbolike već i mitologije, stare slavenske poganske simbolike likovnih motiva i znanje univerzalnih motiva koje nalazimo na bogumilskim nadgrobnjacima. I Krleža i Bešlagić, kao i brojni naučnici i umjetnici (Aleksandar Solovjev, Marijan Wenzel, Mak Dizdar, Svetozar Radojčić, Alojz Benac, Srećko Džaja, Dubravko Lovrenović, Pejo Ćošković, Salih Jaliman...) doslovno su magnetizirani energijom ove simbolike, zapravo, njome opčinjeni na svojem putu racionalnoga odgonetanja i umjetničkog transformiranja smisla i tajne bogumilske umjetnosti u kamenu.

Krležina je, dakle, riječ o bogumilskoj umjetnosti u kamenu također jedan magnet ozarenih i prosjajenih saznanja i duševnih treptaja, živih, sugestivnih. Upravo je u tom treperenju najveća vrijednost Krležine riječi o bogumilskoj umjetnosti. Stoga, vjerujem da je ovaj kratki analitički "izlet" u simboliku stećaka najuputnije poantirati trajnim "fantomom" i fenomenom tajanstvenosti i polifonije smisla simbola na stećcima – ishodišnim movensom Krležine riječi:

To snoviđenje što se izvija iz kamena nije moguću odgonetnuti jer se čini kao riječi davno zaboravljenog jezika. Sigurno je samo jedno: umjetnost stećaka je slična zracima sunca koje jedavno sjalo, pa utonulo ispod horizonta, pa mi danas vidimo samo još njihov odsjaj. Promatrajući taj odsjaj, teško je shvatiti nakane stvaralaca i vrijeme klesanja tih spomenika. (Basler, 1990:13)

Krležin esej *Zlato i srebro Zadra* u sklopu svih Krležinih tekstova o medijevalnoj južnoslavenskoj materijalnoj kulturi najdublja je i najrafiniranija analiza simbolike bogumilske klesarske umjetnosti. (Krleža, 1985: 35-82) Riječ je o studiji na pedesetak stranica u kojoj je Krležu umjetnosti bogumilskih mramorova doslovno opčinila, da

Sveti Oficije rimske kurije (kao neka vrsta ministarstva lateranskog Gestapoa) bio je preokupiran razularenim i primitivnim sektaštvom raznovrsnih religioznih i političkih pokreta, koje je sve, po crti najmanjeg otpora, svrstao pod jednostavan i lapidaran pojam "praznovjerstva." Od Ilirika do Irske, od Praga do Languedoca i Lombardije javlja se glas zdrave ljudske pameti u sve većim razmjerima, glas političke i moralne sumnje, da papa svojim metodama predstavlja negaciju svega što bi crkva trebala da bude i da je ovaj način vladanja na temelju nasilja policijski organizirane religije jedna od najđavolskijih negacija boga na zemlji.
(Krleža, M., 1975: 62)
Kritiku, ali i kritizerstvo spram crkve, Krleža će objektivno ocijeniti, sumirati tek krajem svog života. I Krleža i svećenstvo su, naime, u osnovi posvećeni istom cilju – trajnoj misiji očovječenja animalnog u ljudskom biću

se toj umjetnosti predao cijelim svojim bićem. U Krležinim riječima i saznanjima proživljavamo njegovu opčinjenost, ono neobjašnjivo drhtanje pred ljepotom, onu snagu prvih djevičanskih dojmova koje odrastao čovjek rijetko proosjeća. U Krleži proživljavamo radosti života na izvoru smrti. U ritmu Krležine riječi i rečenice kuca živo ljudsko srce koje je sraslo s motivima stećaka. I u toj sraslosti primarna je vrijednost Krležine riječi o bogumilima. Preduvjet proživljavanja ove magije spajanja Krležine svijesti s bogumilskom umjetnošću, ovog jedinstvenoga bogumilsko-krležijanskoga duhovnoga ozarenja, jeste empatija i identifikacija.

7.

Slijedi analiza sastojbina jezičkoga artizma u Krležinoj esejistici, posebice u tekstovima o bogumilima. Za eseje uopće, i za tekstove o bogumilskoj umjetnosti, su aporija i ambivalentnost karakteristike Krležina jezičkoga artizma. One produciraju fascinaciju, bujnost i vehementnost – nosive vrijednosti životne snage Krležine riječi, rečenice, konteksta. S retorikom, koja prelazi u patetiku produciranja izvještačenosti. I smisaonog protuslovlja – konfrontacije prosudbi do razine međuisključivanja.

Mi se nismo pojavili ni razvili ni civilizirali kao narodi zato, jer smo se priklonili bizantinluku i latinluku, i mi danas, na pragu trećeg milenija, njegujući bilo koju od latinskih i grčkih varijanata naše narodne svijesti, ne bismo trebali da je kompromitiramo kao dogmu, kao principe ili kao modele onih političkih i kulturnih snaga, koje smo prije jednog milenija zatekli kao organizirane Velike Sile na ovom terenu, njihovo zračenje ni u kojem slučaju nije paralelno s našim interesima danas, kao što nije bilo ni jučer. (...) Pa ipak, uprkos tome, mi smo Bizantu, Vatikanu i Mlecima i Beču bili "Antemurale" vjekovima, sve do njihove propasti ... (Krleža, 1975, I, 59–60)

Krležina je misao u svojem temelju u sebi proturječna, ironizirajuća, razarajuća. Ta je misao u pravilu isključiva, nekompatibilna – nespojiva s mislima i prosudbama koje osporava. Ta misao sugerira izvjesnu dozu prijezira – uvjet njena samoostvarenja. Krležina je misao u svojoj polifoniji ingeniozna, istovremeno beskompromisna, bezobzirno uništavajuća, jer su to uvjeti njena etabliranja. Ta misao, generalno sudeći, ne može biti samoostvarena bez ironiziranja i diskretnoga prijezira njoj oponirajuće prosudbe. Ova supstanca njena samoostvarenja kroz prepotenciju i omalovažavanje drugačije prosudbe – trajni je prosede rezolutno-vehementnog Krležina izraza. S našom neminovnom i sumnjom i skepsom u kulturalnost Krležine misli i prosudbe. Jedno je, naime, samouvjereno, gordo i dostojanstveno plasirati svoje prosudbe, a drugo je kada takve prosudbe, u pravilu, ne mogu biti ostvarene bez ironiziranja s doziranim preziranjem drugačijeg. Unutar patosa i retorike Krležine misli također sugeriraju diskretno osjećanje cinizma. Retorika s patosom, persiflaža i ironija, s diskretnom sugestijom prijezira tuđih prosudbi – trajna su obilježja Krležina osjećanja i mišljenja. Sva ta osjećanja u strukturi misaonosti izviru iz Krležina samouvjerenja. Samouvjerenja u svoju pamet, u svoja znanja, u svoj umjetnički dignitet. To samouvjerenje u mnogim Krležinim prosudbama prelaze u gordost i oholost – svojstva stila i izraza koja ne zavređuju epitet kulturalnosti. U ovom je kontekstu bitno markirati trajno samoosjećanje nadmoći koje isijava energija Krležine riječi. Energija kojoj je korijen ne samo u prirodnom nagonu za samoafirmaciju već i u taštini, samozadovoljstvu i u volji za nadmoć. Osjećanje samodostojanstva u Krleže prerasta u gordost, u prepotenciju. S posljedicom da je Krležin stil i izraz na trajnom rubu istinske kulturalnosti:

U ovom racionalno-intuicijskom spoju, slitini uma i zanosa, ostvaruje se Krležina obuzetost tajanstvom i zagonetnošću bogumilskih mramorova. S posljedicom da je umjetnik enciklopedistu nadjačao. Da pored enciklopedičnosti ima i artističkoga pretjerivanja i materijalnih neistina u tekstovima o bogumilima. Da bi ova Krležina trajna antinomija objektivno bila dokazana, dostatno je podsjetiti na Krležin stil i izraz hiperbolizacije, patetike i retorike – produktora bombastičnosti, mitomanstva

Njegova je nadmoć nad njegovim kritičarima bila nadmoć bjelouške nad mišem: miš je brži od zmije, ali je zaslijepljen njenim pogledom i dopušta da ga ona proguta. (Lasić, IV, 1989: 15)

Osjećanja samoljublja i prepotentnosti Krleža ispoljava i u negativnoj ocjeni Lasićeve monografije *Krleža: kronologija života i rada:*

(...) Ta knjiga je velika svinjarija. (...) Napisao je on, to jest ja, pet knjiga Zastava, i ne znam već što,, ali sam ja crknuta ličnost, jer nemam te kuraže da progovorim o mnogim stvarima današnjice, to je uopće intelektualno-moralna koncepcija cijele Lasićeve knjige. (Čengić, E., 1985, IV, 278)

Krležina riječ u sebi nosi kulturalno rubna osjećanje nadmoći i taštine, ali su sva ta osjećanja sekundarna u odnosu na primarnu vrijednost Krležine riječi uopće, u njenu jedinstvenu artizmu. Ta riječ naime vibrira, zanosi nas i potresa, sebi nas podređuje. Ta je riječ uvijek živa, prožeta ili obuzeta životom. Gorka, zdvojna, radosnosna, rezignantna, ali nikad indiferentna. *Ta Krležina esejistička riječ nije uvijek na razini enciklopedičke materijalnosti (npr. u ponavljajućem broju od 30.000 stećaka o bogumilima), ali joj nije moguće osporiti umjetnički unikum – njenu najveću i neprikosnovenu vrijednost*. Ta riječ je zemljotres koji obara druge prosudbe, predrasude, duhovne i civilizacijsko-povijesne mistifikacije. Kada god se toj riječi predamo, ona te podređuje svojoj gravitaciji. Književnoj je kritici zadaća u donošenju tzv. konačnih prosudbi. Krležina riječ, međutim, otima se sortiranju, kritičkom definitivnom osmišljavanju. O toj riječi nije, naime, moguće izricati tzv. generalne prisudbe ili istine, jer je Krležina riječ seizmografska igla koja je uronjena u magmu kuhajuće svijesti i savjesti. U trajnom vrenju jednoga subjekta koji je u trajnom traganju da razumom sebi podredi i osmisli život.

Krležina riječ trajne je tenzije, neodoljiva, bujna i ekspresivna. To je bitan razlog da je Krležin jezički artizam u esejima uopće, i u tekstovima o bogumilima zasebno, bitno vredniji od enciklopedizma. Taj jezički artizam istinskoga je emocionalnoga rafinmana, misaone polifoničnosti, dubokih i intenzivnih recepcijskih ozarenja i uzbuđenja. Enciklopedičnost je tekstova o bogumilima

također nesporna, ali je površinska i uopće niske razine ako Krležine tekstove naporedimo znanstveno-povijesnim i likovnim monografijama o temi bogumila i njihove umjetnosti, onim studijama, monografijama koje su objavljene u vrijeme Krležina života između šezdesetih i osamdesetih. Također je u ovoj generalnoj prosudbi bitno markirati da artizam Krležine riječi nije ostvariv bez retoričnosti i patetičnosti. S posljedicom suviška, gomilanja riječi koje (i pored prevladavajućeg osjećanja iskrenosti) produciraju i osjećanje izvještačenosti, prepotencije, mitomanije, snobizma.

8.

Erudicijsko-artistički spoj u tekstovima o bogumilima produciran je primjenom deduktivne eksplikacije, analitičke interpretacije i sistematske integracije teza. S krajnjim produktom

Krleža ne krije svoje ushićenje da je baštinik monumentalne i rafinirane materijalne kulture stećaka, njenih čudestvenih bareljefa. Upravo je Krležina fascinacija životnim radostima, plesovima, ljepotama lova, životinja i bilja očit dokaz jakog artističkog i moralnog nonkoformizma koji je trajao stoljećima (Krleža 1985: 13–14) u pedesetim i u šezdesetim godinama bila inspiracijom umjetnicima, likovnoj kritici i povjesničarima za stvaranje vlastitih djela o bogumilstvu i o njihovoj umjetnosti

– relevantne i općeprihvatljive istinitosti. I pored ove generalne konzistentnosti Krležinih prosudbi, bitno je markirati da se u recepciji Krležinih tvrdnji i ocjena nije moguće oteti utisku trajnih (s)misaonih protuslovlja. Antinomičnosti stavova sve do razine njihova međupotiranja. Za argumentiranje teze o Krležinim smisaono-vrijednosnim protuslovljima, s međusobnim isključivanjem stajališta, uspoređujem jednu Krležinu vrijednosnu antinomiju o vjerskoj slobodi bogumilstva koja završava u konvertiranju – navodnim rješenjem ili izlazom u islamu. (Up. citat u petom poglavlju moga članka: Krleža, M., 1975, I: 389–390). Ovom navodnom "rješenju" bogumila u islamizaciji smisleno i vrijednosno protimba je Krležin stav o Turcima "kao fatumom" kršćanstva. (Krleža, M. 1975, I, 353).

Krležini tekstovi produciraju trajnu skepsu spoznajne konzistentnosti. Trajnu upitnost istinitosti. Ne u tolikoj mjeri ako konkretnu temu promišljamo zasebno, već u kontekstu koji otkriva protuslovlja, smisaona i prosudbena, sa spoznajnom nedosljednosti. Ova je spoznajna skepsa dubljega ontološkoga izvora. S posljedicom da u jednoj prosudbi, u njenoj istini, jednaku vjerodostojnost u sebi sadrže i dosljedno i kontradiktorno složene činjenice. I one koje se dopunjuju i one koje se međuosporavaju, do razine međuisključivanja. Riječ je o Krležinom misaonom sistemu ili metodu coincidentia opositorum s tezom, antitezom i sintezom. S razrješavanjem proturječja u totalitetu u dijalektičkoj sintezi: teza ulazi u temu, rastvara ga antitečkim stavovima, spoznaje, otkriva istinu kroz sintezu. Ovu misaonu metodu Krležine riječi u trajnoj kontradiktornosti tumačili su brojni krležijanci. Sistematično i psihoanalitički nagonski najdublje Stanko Lasić u šest knjiga, najobjektivnijoj sintezi o Krležinom ukupnom djelu uopće:

Čitavo Krležino djelo pokazuje da je Krleža bio uvjeren kako je simultanost suprotnosti (ili koegzistiranje antitetičnosti) motrište koje omogućuje najbolji prodor u stvarnost. To motrište vodi otkriću da stvarnost nije spirala koja se kreće prema (apsolutnoj) *vrijednosti (spirala Progresa), nego je ona Kaos i Apsurd.*

Krleža se iscrpljivao u spajanju nespojivog: on nije mogao (možda nije ni želio) pronaći sintezu koja bi kontradikcije sjedinila i ukinula. Istodobno nije se

želio opredijeliti za jednu poziciju (tezu) odbacivši njezinu suprotnost (antitezu). U njemu traje velik broj antitečkih serija, nizova afirmacija i negacija tih afirmacija. Tom bolnom vrtlogu prisustvujemo ponajčešće zbunjeno. Nikada nismo nepristrasni gledaoci. Uvučeni smo u taj vrtlog, postajemo njemu slični. (...) Krleža nije našao izlaz iz svoje obrtaljke (ili: iz svog antitetičkog vrtuljka) jer je robovao oholosti, suviše velikom ponosu. Krivac je uvijek bio Drugi. Njegov je genij u tome što je ipak uspio stvoriti djelo u kojem svaki stav ima solidne temelje. Ravnopravno opovrgavanje. Možda je to bio njegov put poniznosti.

(Lasić, VI, 1993: 279; 280; 530).

Ambivalentnost kao temeljnu estetsku i društvenu poziciju M. Krleže dokazuje Branimir Donat umješnom i objektivnom kritikom Krležine blagoglagoljivosti ili raspisanosti. Cijeneći da je u cjelini u Krležinu eseju, u njegovu stilu *verbalni odnosno retorički argument važniji od materijalnih i povijesnih činjenica. Krleža je i u ovom razdoblju na svoj osebujan način napisao mnoštvo dopadljivih, a ponekih i uvjerljivih stranica, ali u isti mah i mnogo toga neuvjerljivog, predimenzioniranog i u odnosu na zbilju, mahom izmišljena. (...) Mnogo je invektiva u kojima se kritičko i hermeneutičko razmišljanje pretvara u izravnu negaciju predmeta ili pojave o kojoj piše. Na takav način pisao je mnogo češće no što je bilo potrebno njemu i hrvatskoj literaturi. (...) Stoga nam se sve više čini da se u ključu dvostrukosti treba čitati veći dio tekstova iz zapisa kasnih ljeta.* (U: *Vijenac,* 212, 18. travanj 2002)

9.

Krležini tekstovi o bogumilima usustavljuju se u jedinstveni ad hominem smisao Krležine esejistike. I ovi su tekstovi prožeti jedinstvenim, krležijanski karakterističnim antinomičnim – afirmativno-negacijskim bitkom. Antinomičnim bitkom čovjeka, njegove povijesti i života kojim je prožeto cijelo Krležino djelo. Sve što postoji u sebi sadrži svoju suprotnost, svaka afirmacija istodobno je negacija. Sa neminovnim konfrontacijom.

To je sukob između egocentrizma i moralnog imperativa, između isključivosti i jednakosti, između prakse i ideala, između volje za moć i volje za povratkom u (izgubljeni) totalitet bratstva. Sve što postoji rascijepljeno je između ta dva pola, jedan implicira drugi jer ne postoji bez drugog. (...) Povijest je antinomično nasilje. Ona je puna smisla jer u nasilju živi trajna težnja da se dostigne cilj u kojem će čovjek sebe napokon ostvariti jer će postati dostojan svoga imena, pretvoriti se u Čovjeka, sjediniti svoje ja s drugim u skladnoj sintezi. Povijest je istodobno potpuno besmislena jer je taj cilj horizont koji odmiče onom istom brzinom kojom mu se čovjek primiče. Ovu antinomiju ne mogu izbjeći... (Lasić, S., VI, 1993: 543, 544)

U Krležinim esejima uopće, i u tekstovima o bogumilima zasebno, imamo također trajnu aporiju između znanstvene vjerodostojnosti i artističko-jezičkoga diskursa. Uz vjerodostojnost također i hiperbolizaciju i patetiku, s posljedicom materijalnih zabluda. Za esejistiku uopće, i za Krležinu zasebno, ova je antinomija posljedica osebujnosti ovoga žanra. Ovu generalnu prosudbu argumentiram Krležinom znanstveno relevantnom sintezom literature o bogumilima od *Itenerariuma* Benedikta Kuripešića (1531) do literature s početka 20.stoljeća. Sa smislom Krležine sinteze literature u oživljavanju fascinacije svakog autora koji je *osjetio poetsku inspiraciju (....) grobljem jedne umjetnosti.* (Krleža, M., 1985: 13–14). S krajnjim ciljem Krležine sinteze literature o bogumilskoj umjetnosti – da sami budemo ozareni energijom stećaka. Sa takvom nakanom samooplemenjenja, Krleža je ostvario enciklopedički nesporne spoznaje i prosudbe. Također rafinirane likovnoartističke opise reljefa na stećcima. U ovom racionalno-intuicijskom spoju, slitini uma i zanosa, ostvaruje se Krležina obuzetost tajanstvom i zagonetnošću bogumilskih mramorova. S posljedicom da je umjetnik enciklopedistu nadjačao. Da pored enciklopedičnosti ima i artističkoga pretjerivanja i materijalnih neistina u tekstovima o bogumilima. Da bi ova Krležina trajna antinomija objektivno bila dokazana, dostatno je podsjetiti na Krležin stil i izraz hiperbolizacije, patetike i retorike – produktora bombastičnosti, mitomanstva. I zabluda u diskursu. Zablude, npr., u Krležinoj pretencioznoj prosudbi da je *Bosna bila "refugium haereticorum" zapadnoeuropskog manihejskog Antipape i moralno-intelektualni centar albigenskog otpora poslije pada Provanse.* Ovo povijesno osporeno preuveličavanje značaja Bosne u europskim medijevalnom kontekstu Krleža produbljuje: *Bogumili nisu bili anarhoidna sekta već državno organizirana laička pastva koja je u međunarodnim omjerima između Lombardije i albigeneza igrala ulogu vrhovnoga arbitra.* ((Krleža, M., 1985: 13, 24).

Krležini eseji uopće i tekstovi o bogumilima zasebice su jedan enciklopedičko-artistički spoj koji je intelektualno privlačan, formuliran precizno i sažeto, prepun erudicije, magnetizma i energije trajnoga čuđenja. Sve ove sastojbine u jednome eseju sastaviti jest argument vrhunske vrijednosti Krležine esejistike. Stoga je ovaj članak umjesno poantirati krležijanskim osjećanjem zagonetnosti i magijske privlačnosti pred tajnom umjetničkog čina uopće i bogumilske nadgrobne umjetnosti zasebno. Pred tajanstvom koje razumom nije do kraja moguće dokučiti niti protumačiti već emocijom i intiuicijom proživjeti:

Postoje u životu dva puta: Put Uma i Put Umjetnosti. Putem Uma umnici umuju, a umjetnici umiju da stvaraju (...) U mom, dakle, Umnik umuje. On razumno pretvara predmete u pojmove i zamisli te tako destilira stvarnost i tim konstrukcijama kao mostovima prodire u nepoznatu materiju, stvarajući po čovjeka korisne stvari. Kod Umjetnika stvar je obratna. U Umjetniku postoji umijeće, i tim umijećem, tom sposobnošću i stvaralačkom vještinom, on stvari nadahnjuje i omota ih velom, tajanstvenom koprenom, nepoznatom, kao što mu je nepoznata i sama tvar koju "stvaralački" pretvara u umjetnost. Ta demonska dubljina stvaralačke misterioznosti lijepo naglašava praslavenska riječ "hudožnik". Hudožnik (još uvijek u sredovječnom smislu), to je čovjek koji stoji u kontaktu s tamnim i vražjim, koji je vezan paklenim "hudim" silama, nepoznatim energijama, koji krvlju zapisuje svoju dušu kao Faust Mefistu. (Krleža 1975: 97) ■

Krležina riječ trajne je tenzije, neodoljiva, bujna i ekspresivna. To je bitan razlog da je Krležin jezički artizam u esejima uopće, i u tekstovima o bogumilima zasebno, bitno vredniji od enciklopedizma. Taj jezički artizam istinskoga je emocionalnoga rafinmana, misaone polifoničnosti, dubokih i intenzivnih recepcijskih ozarenja i uzbuđenja. Enciklopedičnost je tekstova o bogumilima također nesporna, ali je površinska i uopće niske razine

Šta je tesavvuf?

Zabranite sufizam i srušit ćete sve islamske nauke

Nedavno je na egipatskoj državnoj televiziji gostovao znameniti misionar šejh Habib Ali Džifri, jedan od potomaka Allahovog Poslanika, a.s. U veoma dinamičnoj emisiji šejh Džifri govorio je o brojnim temema o kojima je bio upitan, ali se posebno zadržao na objašnjavanju tesavvufa i opasnosti koje proizilaze iz negacije sufijske tradicije. Šejh Džifri posebno se osvrnuo na znamenite sufije koje su dale ogroman doprinos islamskim naukama i džihadu. Stoga u nastavku donosimo kompletan prijevod njegovog odgovora na pitanje tko su sufije

Sufizam ili tesavvuf postala je riječ koja kod mnogih ljudi stvara neduomice, stvara neku osjetljivost kod ljudi. Razlog tome je zlo u koje se ummet strovalio. Da bi se donio propis, kažu, treba definirati stvar! Šta se, onda, misli pod rječju "sufizam" da bismo donijeli propis o njemu, je li on dobar ili je loš? Sufizam, kojeg poznaju imami selefa, od Hasana el-Basrija pa sve do onih kasnijih koje smo zatekli od naših šejhova, obuzetost je čovjeka ispunjenjem trećeg rukna vjere – ihsana. Fikh je nauka koja se bavi islamom i njegovim ruknovima: namazom, postom, zekatom, hadžom i pratećim stvarima, među koje spadaju i međuljudski odnosi. Nauka o tewhidu, koja je kasnije nazvana akaidom, a to je riječ koja nije postojala u vrijeme ashaba i onih poslije, uzeta je iz rukna imana, a on je drugi rukn od ruknova vjere. Sufizam je nauka koja se bavi izvođenjem propisa i adaba kojima čovjek postiže treći rukn od ruknova vjere – ihsan. Dakle, definicija ove stvari je da je to uzvišena stvar, najuzvišenija od svih ruknova vjere koje tražimo. Ostaje nakon ovoga da definiramo ime sufizam ili tesavvuf. U Poslanikovo, a.s., vrijeme nije postojala riječ sufizam. Odakle nam to? Ovo je od... ne želim da kažem od totalnog neznanja. Kod učenjaka nema uskogrudnosti u nazivima. Nazovi određenu stvar kako hoćeš, sve dok ime nije od zabranjenih imena. Važno je ono šta je iza tog imena. Riječ akaid nije postojala u vrijeme Poslanika, a.s., niti u vrijeme ashaba. Nauka usula nije postojala u vrijeme Poslanika, a.s., i ashaba. Tedžvid nije postojao u vrijeme Poslanika a.s. već se uzimao iz učenja Kur'ana. Nauka džerha i ta'dila pomoću koje raspoznajemo sahih hadis od slabog, dobrog ili izmišljenog, također nije postojala u vrijeme Poslanika, a.s., Dakle, riječi: "Taj naziv nije postojao u vrijeme Poslanika a.s.!" nisu dovoljan dokaz da se negira ono što je nazvano nekim imenom.

Odakle je došlo ime? Kažu, od "ehlus-suffeh", pa je promijenjeno u sufije, a rečeno je i od "musafat", što znači pročišćenje, pa su ti ljudi nazvani sufijama. Također, neki kažu da je ime izvedeno od riječi "suf", što znači vuna. Ni u tome nema greške zato što u vrijeme tabi'ina, kada bi vidjeli ljude da su se okrenuli dunjaluku i počeli da pretjerano uživaju u hrani, odjeći, kućama i prijevoznim sredstvima, potražili bi zaštitu od svega toga, a najjeftinija odjeća u to vrijeme je bila vunena ("suf"). Bogataši su izbjegavali oblačenje vune. Oblačili su lijepu tkaninu, a vunu su ostavljali siromasima i miskinima. Zato su ovi pobožnjaci, iskreni u odnosu prema Allahu, dž.š., pribjegavali najjeftinijoj odjeći na dunjaluku, iz skromnosti, pa su oblačili vunu, te ih je narod pripisao njoj i nazvao ih sufije. Ovo je ime, a ovo je imenovano. Nema problema ni u imenu, ni u imenovanom. Ostalo je nakon toga: da li su dobri prethodnici od ehli-sunneta vel-džema'ata bili sufije?

Pitali ste koja je razlika između sunnija i sufija? Sufije su ehlu sunnet vel-džema'at. Sufije koje smo definirali sada, oni su ehli-sunnet vel-džema'at. Ako bi se neko od vas vratio na

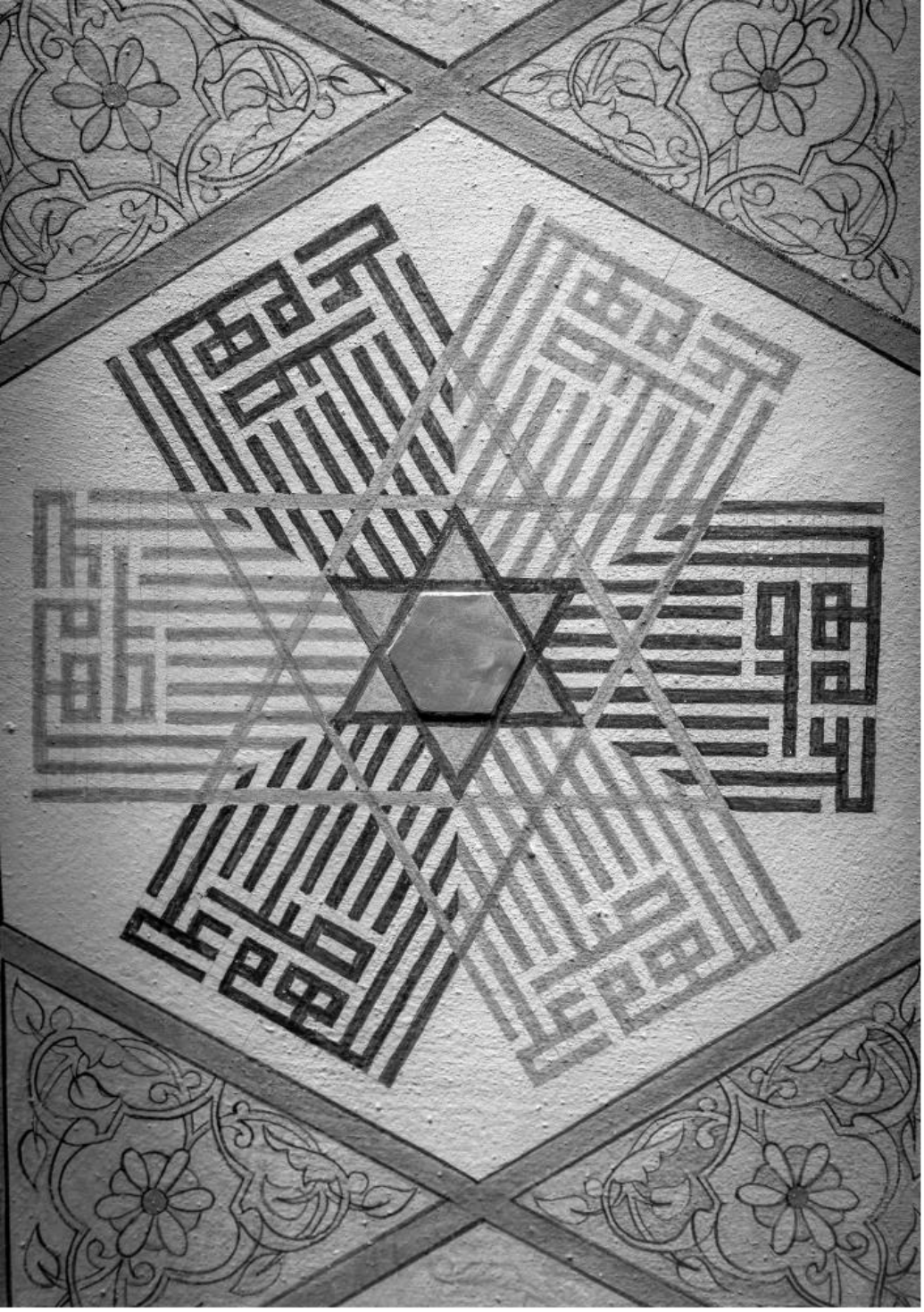

Vrijeme sufija bilo je vrijeme kada je ummet bio uzdignut, a vrijeme danas u kome se bore protiv sufija, u kome se sufije psuju, vrijeđaju s mimbera, klevetaju i potvaraju, jeste vrijeme kada se bajrak islama povukao iz mnogih srca i prikrio. Također, treba spomenuti i sumnju koja se širi da mnogi od onih koji sebe nazivaju sufijama rade stvari kojima šerijat nije zadovoljan. Ovo postoji. Ubacivali su se u sufizam u svakom vremenu i na svakom mjestu, a u našem vremenu ponajviše. Takvi ljudi samo se pripisuju sufizmu, ali je sufizam od njih čist

Komentar Sahiha Muslima od imama Nevevija, r.a., našao bi da on u senedu kojim prenosi "Sahih Muslima", kada bi htio da pohvali neke od prenosilaca u tom senedu, nazvao bi ga sufijom: "Taj i taj je sufija!" Ako se neko od vas vrati na knjigu "Sifetu safveh" imama Hafiza Ibnu-l-Dževzija, našao bi da je on spomenuo biografije sufijskih velikana iz prvog, drugog, trećeg i narednih vijekova, učinivši ih osnovom za kojom se treba povoditi. Zato im je i napisao biografije u ovoj knjizi. Ako bi se neko od vas vratio na "Sijer A'lamin nubela" imama Hafiza Ez-Zehebija, našao bi da je on spomenuo biografije šejhova sufizma, Allah nas okoristio njima!

Dakle, ono na čemu su bili dobri prethodnici jeste uzdizanje i veličanje ovog imena. Oni su ovaj naziv učinili pohvalom. Kada bi htjeli nekoga da pohvale, za njega bi rekli da je sufija. Čak i oni na koje se neki vraćaju danas, pokušavajući da budu na onome na čemu su bili dobri prethodnici, i tvrde da su oni bili na putu dobrih prethodnika, njihovi autoriteti poput šejhul-islama Ibn Tejmijje i velikog hafiza Ibn Kajjima, ako bi pročitao njihov govor o sufijama, postidio bi se da prihvatiš govor onih koji se usuđuju da ih napadnu!

Ibn Tejmijje napisao je knjigu koju je nazvao *Sufije i siromasi*. Dva toma unutar svojih "Fetvi" izdvojio je za govor o sufijama! Spomenuo je čak da on ima sened u rivajetu od kutba imama Abdulkadira Gejlanija, šejha kadirijskog tarikata! Ibn Tejmijje bi, kada bi spomenuo Abdulkadir Gejlanija u svojim fetvama, rekao: "Kuddise sirruhu – sveta neka je njegova Tajna!", a to je izraz kojeg koriste sufije u svom govoru. Nakon toga, Ibn Kajjim ima knjigu o sufizmu kojom je komentirao sufijsku knjigu. Nazvao je tu knjigu *Medaridžu-s-salikin šerhu Menazili-s-sairin*. Menazilu-s-sairin je djelo Abdullaha el-Herevija koje je Ibn Kajjim komentirao knjigom *Medaridžu-s-salikin*. Ne savjetujem da se uzima knjiga *Revizija Medaridžu-s-salikina*, zato što je to knjiga kojom se želi oklevetati pisac. Iz nje su uklonjene sve fraze koje pokazuju da je Ibn Kajjim podržavao sufije! U njoj su dodate neke fraze, te je knjiga nazvana *Revizija Medaridžu-s-salikina*. Ja govorim o samoj knjizi *Medaridžu-s-salikin*. Dakle, osnova sufizma je duh Kur'ana i Sunneta! To je oslobađanje od nečistoća srca, čišćenje srca i težnja zadovoljstvu Uzvišenog Gospodara!

Kakva je uloga sufija kako bismo znali da li su oni iskreni u vezivanju za ovu nauku? Ako krenemo od nauke, pa velikani nauke su sufije. Ne može niko na svijetu od učača Kur'ana da navede nijedan sened za sedam kiraeta, a da u njemu ne bude neko od imama sufija! Osnova seneda, nauke o kiraetima, ovdje kod vas u Egiptu, ide preko imama

šejhul-islama Zekerijja el-Ensarija. Sve karije kada navode sened spominju El-Ensarija, a on je od imama sufija. Šejhul-islam Zekerijja el-Ensari ima knjigu kojom je komentirao *Risalu Kušejrijju*, a ta je knjiga, kako govore, ustav sufizma. Svi senedi šest velikih zbirki u rivajetu Buharije, Muslima i ostalih, svi lanci kojima se prenosi hadiska nauka, ne može niko da bude povezan s njima, a da ne prelazi preko imama sufizma. Ako su ovi ljudi oni koji su služili vjerskim naukama, a mi ih počnemo napadati i optuživati, naše sumnje će se sutra odnositi i na Kur'an i Sunnet zato što su nam onda i oni došli preko "sumnjivih ljudi". A oni najveće sluge Kur'ana i Sunneta. Ovo je što se tiče nauke.

Skoro da nećeš naći komentatora šest velikih hadiskih zbirki, a da on nema nekakve veze sa sufijama. Imam hafiz Ibn Hadžer el-Askalani, komentator Buharije, pisac *Fethu-l-Barija*, jeste taj koji je napisao biografiju šejha Abdulkadira Gejlanija u kojoj je sakupio njegove keramete, stanja, i sve o njemu, i to je poznata i štampana knjiga! Imam Nevevi, komentator Muslima, bio je od velikih imama koji imaju jaku vezu sa sufijama, i svako ko čita njegovu knjigu *El-Ezkar* i ko čita njegovu knjigu *Et-Tibjan fi adabi hameleti-l-Kur'an*, i ko čita njegove knjige u kojima je govorio o ponašanju i adabima, naći će tragove sufizma vidljive u njegovom govoru. U njegovoj biografiji je spomenuto da mu je pred kraj života, a podučavao je u Damasku u Školi Hadisa, došao neko od siromaha, sufija, i rekao mu: "O imame, ako voliš idi u Nevu. Približio se tvoj smrtni čas." Imam Nevevi prihvatio je govor ovog dobrog siromašnog čovjeka, otputovao u Nevu i nakon nekoliko dana Allah, dž.š., uzeo ga je sebi u 44. godini života. Ostala je neduomica kako je ovaj znao da se imamu približio smrtni čas? Da li oni znaju gajb, ono skriveno? Sveobuhvatni gajb ne zna niko osim Allaha, ali Allah, dž.š., nekada od svog sveobuhvatnog gajba otkrije ograničeni dio gajba kome On hoće. Poslanik, a.s., kaže: "Čuvajte se pronicljivosti vjernika, jer zaista on gleda Allahovim nurom." Ovo je sa aspekta nauke.

Odakle je došlo ime? Kažu, od "ehlu-s-suffeh", pa je promijenjeno u sufije, a rečeno je i od "musafat", što znači pročišćenje, pa su ti ljudi nazvani sufijama. Također, neki kažu da je ime izvedeno od riječi "suf" što znači vuna

Ako pogledamo s aspekta džihada na Allahovom, dž.š., putu, sve poznate bitke koje su muslimani vodili protiv neprijatelja, vođe i imami u njima su bili sufije. Ko je taj koji je vratio Bejtul-makdis (Jerusalim), a Allah ubrzao njegovo oslobađanje? Ko je taj koji je bio vođa u bici za njegovo oslobađanje? Salahuddin el-Ejjubi. On je taj koji je izgradio sufijske škole na brdu Kasion u Šamu u Siriji, da u njima odgaja one koji se pripremaju za džihad na Allahovom, dž.š., putu. On je taj koji je sagradio kubbe na turbetu imama Šafije ovdje kod vas u Egiptu. Salahuddin El-Ejjubi! On je taj koji je uz Nurudina Zenkija učinio da program po kome se odgajaju i pripremaju oni koji će se boriti s njima na Allahovom putu bude Gazalijevo djelo *Ihja ulumid-din*. To je velika sufijska knjiga u kojoj nije izdvojeno poglavlje za džihad, ali oni su znali da je razlog što muslimani propuštaju obavezu džihada, ljubav prema dunjaluku i mržnja prema smrti, kao što je to navedeno u hadisu. Uzeli su knjigu koja liječi ovu bolest i pripremili ljude za džihad! Ko je taj koji je vodio borbu protiv pohoda Luja IX ovdje kod vas u Mensuri u Egiptu? To je bio imam Ebu Hasan Eš-Šazili koji je tada imao preko šezdeset godina i bio oslabljenog vida. Izašao je noseći bajrak i govoreći: "Džihad, džihad!", a njegovi muridi su ga držali za ruku vodeći ga. Oko njega su se tada okupili veliki učenjaci, poput sultana učenjaka Izza bin Abdusselama i drugih. Oni su bili u vojsci koja se suprotstavila i koja je zarobila Luja IX! Ko je taj koji je vodio pohode kojima su napadali logore Tatara po noći da bi se oslobodili zarobljeni muslimani? To je bio imam Ahmed el-Bedevi, Allah mu se smilovao.

Ko je taj koji je vodio pokret Murabituna u Maroku protiv okupatora? To je bio sufija. Ko je taj koji je uspostavio džihad u Libiji za oslobađanje muslimanske zemlje od italijanskih okupatora? To je bio Omer el-Muhtar, jedan od sljedbenika senusijskog tarikata. Ko je taj koji je vodio otpor protiv okupatora u Šamu? To su bili šejhovi nakšibendijskog i šazilijskog tarikata! Ko je taj koji je vodio otpor prema portugalskim okupatorima u Indoneziji i okolini? To su bili šejhovi alevijskog tarikata koji je ogranak šazilijskog tarikata. Da se ne plašimo da će se odužiti, mi bismo iznijeli podatke od prvih vijekova do danas i iz svih mjesta, od istoka do zapada, i našli bismo da nije podignuta zastava džihada, a da sufije nisu bili njeni nosioci. Ako pogledamo da'vu, misionarstvo, zbog kojeg je veći dio zemalja islamskog svijeta ušao u islam, ne borbom, već mudrim pozivanjem i lijepim savjetom, ko su ti koji su proširili islam u ovim mjestima, a to je većina islamskog svijeta, i to bez borbe? To su bile sufije.

Ako pogledaš jugoistočnu Aziju, istočnu Aziju, i ako pogledaš istočnu Afriku, vidjet ćeš da su šejhovi alevijskog tarikata bili ti koji su proširili islam tim krajevima. Ako pogledaš središnju i zapadnu Afriku, vidjet ćeš da su šejhovi tidžanijskog tarikata bili ti koji su proširili islam u tim krajevima! Jedan od hrišćanskih misionara koji je radio u Africi u svojim Memoarima koje je izdao u Francuskoj napisao je: "Najveći problem koji smo imali da ubijedimo muslimane pred nama da ostave svoju vjeru su bile dvije vrste ljudi: čovjek za koga govore da pripada porodici Muhammeda, a.s. Kada bi došao, oživio bi osjećanja ljudi u srcima zbog njihove ljubavi prema Muhammedu, a.s., i njegovoj porodici, pa nam naš posao od nekoliko mjeseci pokvari za jednu noć. Drugi je čovjek od onih koje nazivaju sufijama. Dođe u mjesto u kome smo se šest mjeseci trudili novcem, hranom i odjećom, da promijenimo vjeru onih koji tu žive koristeći njihovu glad i njihove potrebe, pa nađemo ovog sufiju da dođe i kaže: 'Hadret.' Onda ih okupi da zajednički govore La ilahe illallah, La ilahe illallah, pa oživi njihov iman i osjećanja, pa nam pokvari trud od nekoliko mjeseci za jedno jedino večer." Ovo je u oblasti da've.

Što se tiče oblasti ekonomije, velikani od onih koji su postavili temelj islamskoj

ekonomiji i koji su proširili kupoprodaju i koji su uredili sistem trgovanja u periodu kada je islamska ekonomija cvjetala, ti velikani su od sufijskih imama. Džunejd b. Muhammed, prvak skupine, bio je vlasnik prodavnice i bio je od poznatih bagdadskih trgovaca. Ima Ebu Hanife, r.a., bio je veliki trgovac i bio je sufija. Mnoge velikane sufizma ćeš naći. Jedan je trgovac začinima, drugi trgovac tekstilom, nadimci koje su imali su ukazivali na zanimanja kojima su se bavili, a kojim su jačali ekonomiju onih s kojima su živjeli. Dakle, oblast džihada, oblast da've, ekonomije i nauke, u stvarnosti koju gledamo, a ne u maštarijama, sufije su bile nosioci vjere. One koji im se danas suprotstavljaju pitam: gdje je vaš doprinos ummetu???!

Vrijeme sufija bilo je vrijeme kada je ummet bio uzdignut, a vrijeme danas u kome se bore protiv sufija, u kome se sufije psuju, vrijeđaju s mimbera, klevetaju i potvaraju, jeste vrijeme kada se bajrak islama povukao iz mnogih srca i prikrio. Također, treba spomenuti i sumnju koja se širi da mnogi od onih koji sebe nazivaju sufijama rade stvari kojima šerijat nije zadovoljan. Ovo postoji. Ubacivali su se u sufizam u svakom vremenu i na svakom mjestu, a u našem vremenu ponajviše. Takvi ljudi samo se pripisuju sufizmu, ali je sufizam od njih čist. U ovom smislu imam Džunejd postavlja pravilo: "Ako vidite čovjeka da leti po zraku i hoda po vodi, nemojte da vas zavara sve dok ga ne izmjerite naredbom i zabranom, šerijatom. Ako ga vidite da se pridržava naredbi i kloni zabrana, onda je on od evlija, a to je keramet koji mu je Allah, dž.š., darovao. A ako vidite da se suprotstavlja naredbi i zabrani, udarite njegovim kerametom o zid jer je on zaista zindik, otpadnik!" Ovo je pravilo kojim se sufizam razumije kako treba.

Sufizam je poput drugih šerijatskih nauka, poput hadisa, fikha, tefsira i tewhida. U njega su se uvukli ljudi koji mu se pripisuju, ali njemu ustvari ne pripadaju. Zar nema u nauci hadisa onih koji su pod imenom hadisa ušli i izmišljali hadise od Poslanika, a.s.? Treba li da kažem: u ovoj nauci ima ljudi koji izmišljaju hadise, bolje je da se klonim te nauke, ili da ukinemo tu nauku. Fikh – zar u njemu nema pravnika koji prodaju fetve, prodaju vjeru zarad dunjaluka? Treba li da kažemo: u nauku fikha su ušli lažovi, treba da se klonimo smutnji, hajde da ukinemo fikh!? U nauci tefsira – zar nema u njoj onih koji su pretjerali s israilijjatima, predajama iz Tevrata i Indžila? Uvukli su obične ljude u ono što ne treba. Treba li da kažem: dosta! Ostavite tefsir! Nije prihvatljivo ovako, nije ovo u redu. Nauka tewhida – zar nema u njoj onih koji su došli s negiranjem onoga što ne treba, došli s antropomorfizmom (pripisivanjem Bogu ljudskih osobina), negiranjem svojstava, došli sa stvarima koje se kose s ispravnim vjerovanjem? Treba li da ukinemo nauku o tewhidu zato što su se u nju uvukli ovakvi? To niko nije rekao! A ako ukinemo nauku tesavvufa, a ona je osnova u vjeri, čišćenje srca, ostvarenje stepena ihsana, mi ćemo onda ukinuti najvažniju stvar u vjeri, naše srce, mjesto našeg vjerovanja u Allaha, na čiju ispravnost moramo paziti. Zbog ljudi koji su se ubacili u tesavvuf, mi ćemo onda ukinuti vjeru!? Da ukinemo nauke zbog nekih koji su se ubacili u njih, a njima ne pripadaju? Ne! Ispravno je da stvari vratimo na njihovo mjesto.

Kažemo: hoćeš da uđeš u sufizam da ne bi upao u grešku, od koga ćeš da uzmeš sufizam? Ko je šejh s kojim si smiren? Da li je on šerijatski obrazovan? Da li u šerijatskim naukama ima spojeni sened i da li ima spojeni sened uz rad po šerijatu u odgoju? Da li je njegovo ponašanje u skladu s istikametom? Da li čuva sunnet u svojim djelima, izgledu i stanjima? Da li kod njega nalaziš iskrenost u djelima i da li daje prednost vječnom nad prolaznima? Teži li ahlaku Poslanika, a.s.? Ovo su svojstva. Ako sam ih našao kod njega, uz sened i znanje, i srce mi se smirilo uz njega, onda je on moj šejh pred kojim trebam biti odgojen. Propust koji se dešava običnom narodu u odabiru šejha je to što oni misle da je šejh onaj koji ima čuda, ko leti i ko govori: "Ti si u kući uradio to i to, u kupatilu uradio to i to." Ovo nije šejh. Ako pitaš špijunske organizacije, oni će ti dati te informacije. Može ti i džin možda reći neke od ovih stvari, ali suština kerameta je da te učini čvrstim i postojanim u vjeri. Zbog toga se kaže: istikamet – čvrstina u vjeri – najveći je keramet. Mi time ne negiramo pronicljivost, otkrovenje, to postoji kod nas u šerijatu. Mi ne negiramo ovim da Allah, dž.š., daje keramete njegovim evlijama, ali, čak i ako Allah, dž.š., nekoga učini evlijom, nije svaki evlija odgajatelj koji zna očistiti dušu. Pravilo, to jest, ove tačke koje su spomenute: pridržavanje šerijata, čuvanje sunneta i uljepšavanje ahlakom Poslanika, a.s., i smirenost srca uz šejha – to su pravila na koja se čovjek treba osvrnuti. Ovo pitanje nas je malo zauzelo, ali ovo je važno pitanje. Zbog njega su ljudi upali u veliko neznanje. Od spletki neprijatelja islama je da u dušama naše omladine izgrade osjećaj gnušanja prema prethodnicima, imamima muslimana od sufija i drugih, pa da onda dođu generacije nakon njih i negiraju kompletnu nauku zato što je došla preko ovih ljudi. Molimo Allaha, dž.š., da nas sačuva od napada na njegove evlije i od ružnog govora o njima. Allah, dž.š., je u kudsi hadisu rekao: "Ko se neprijateljski ponese prema mome evliji, Ja sam mu objavio rat."

Ako pogledamo s aspekta džihada na Allahovom, dž.š., putu, sve poznate bitke koje su muslimani vodili protiv neprijatelja, vođe i imami u njima su bili sufije. Ko je taj koji je vratio Bejtul-makdis (Jerusalim), a Allah ubrzao njegovo oslobađanje? Ko je taj koji je bio vođa u bici za njegovo oslobađanje? Salahuddin el-Ejjubi. On je taj koji je izgradio sufijske škole na brdu Kasion u Šamu u Siriji da u njima odgaja one koji se pripremaju za džihad na Allahovom, dž.š., putu

Subhaneke, la 'ilme lena illa ma 'allemtena. Inneke ente-l-'alimu-l-hakim. Ve sallallahu ala sejjidina Muhammed ennebijji-l-ummijji ve 'ala alihi ve sahbihi ve sellem. Vel hamdu lillahi rabbi-l-'alemin.

El-Fatiha

Priredio: **Hamza Ridžal**

Zelene džamije Krajine

Ljuta Krajina puna zelenih džamija. Koji je razlog tome? Riječ je o mjesnim narodnim običajima. No, otkuda taj običaj? Zašto baš ta boja u mjestima koja se i inače izdvajaju po junaštvu? Promatra li se geografski raspored, uočljivo je kako su takve džamije raspoređene uz granicu Bosne prema Hrvatskoj. U *Ljutoj Krajini*, uzduž nekadašnje granice Osmanskog i Habsburškog carstva

Piše: **Tarik Kulenović**

Džamija je objekt u kojem se okupljaju muslimani radi molitve i druženja. Prema islamskoj tradiciji, prvu je džamiju u Medini ustanovio sam Božji poslanik Muhammed, a.s. Džamije su se vremenom proširile po cijelom svijetu. Uspoređujući ih s kršćanskim crkvama, džamija kao prostor ima dodatno značenje. Prostor oko džamije često je nekom vrstom zida odvojen od okolnog prostora. Dvorište oko džamije, unutrašnji prostor (harem), uređeno je oku ugodno i prikladno duljem boravku. Ogledni primjer takvog harema vjerovatno je harem Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu. Kako idemo u dubinu muslimanskog svijeta, uočljivo je kako su haremi površinski sve veći, dok je osnovna koncepcija ista. Harem džamije je odvojen od okolnog prostora i uređen da bude ugodan za dulji boravak.

Džamije kao građevine izdvaja nekoliko detalja. Najvidljiviji je minaret / munara, pored koje se nalazi zgrada džamije. Munara se može nalaziti i na sredini džamije, odnosno izlaziti iz nje. Njen oblik ovisi o vremenu gradnje, podneblju u kojem je građena, kao i vremenu gradnje. O tome ovisi i izbor materijala za gradnju.

Postoje džamije sa i bez munare. Iako je izvorno ime mesdžid (arapski) među Bošnjacima se uvriježilo objekt s munarom zvati džamijom. Mesdžid je riječ koja se odnosi na objekte koji su dijelom ili u cjelini preuređeni za bogoslužje. Širom BiH, u Krajini, Posavini, staroj Bosni, Podrinju i Hercegovini uočljivi su različiti oblici džamija. Možemo ih razlikovati prema obliku (kupolne ili četverouglog krova – krov na četiri vode), materijalu izrade (cigla, kamen, drvo...), broju munara (jedna ili više) i njihovom smještaju (munara u sredini krova, naslonjena na objekt, odvojena od zgrade džamije...).

Bosna je zemlja džamija. U njoj možemo naći najrazličitije oblike vjerskih zdanja. U Hercegovini su od kamena, u drugim krajevima uglavnom su bijele fasade, dok kod drvenih džamija nema fasade. No, neobična simbolika izdvaja jednu bosanskohercegovačku regiju – Krajinu. U Krajini, u Ljutoj Krajini i Serhatu, u nekim mjestima postoji običaj da se fasade džamija boje u zeleno. Krovovi džamija znaju biti od zelenog crijepa, munare bivaju osvijetljene zelenim svjetlom, no fasada cijele zgrade džamije?

Pitao sam fetva-emina Ljevakovića, koji mi je rekao kako ne postoji vjerski propis islama koji bi nalagao bojanje fasade džamije u zeleno. Ipak, muslimani ih tako boje. Orašac, Kozarac, Velika Kladuša, Bosanska Krupa, Bužim... neka su od mjesta u kojima nalazimo zelene džamije.

– Vidiš ti ove naše džamije? – pitao me prijatelj u Orašcu, gdje smo obilazili oko nove džamije.
– Vidim – odgovorio sam.
– Jes' zelena – rekao je.

Džamija u Kozarcu

Džamija u Orašcu

– Jes' – potvrdio sam gledajući intenzivno zelenu boju fasade zgrade

– Didovi naši... – na to će on.

– Hoće zeleno.

I hoće. Kasnije sam u razgovoru saznao kako tijekom izgradnje nikada nije bilo upitno koje će boje biti nova oraška džamija. I prije početka gradnje znalo se kako će biti zelena. O svima prihvatljivoj nijansi vijećalo se, kao u narodnoj pjesmi, danima. Danas Orašac ima dvije džamije. Obje zelene.

Džamija u Bosanskoj Krupi

Mislio sam kako je to obilježje Orašca. Takvi su jer su Oraščani. I narodna ih pjesma naziva naopakim. Hodža uči iz Kur'ana i pije. Bajraktar konja jaše naopako i bajrak nosi naopako. I najveći od svih junaka što ih je majka rodila, gazi Ibrahim-aga od Orašca grada, poznat kao Tale Ličanin, Oraščanin, Budalina... kako ga pjesme nazivaju, poderan, siromašan, ali najhrabriji, najvještiji, Tale koji može što drugi ne mogu, smije što drugi ne smiju... Taj je Tale poderanih koljena, prsti mu izvirili iz čizama, kubure samo što nisu ispale iz futrola, jandžik od jarca, ćakšire od magarca. A za njim 300 Orašćana, naoružanih samo sabljama.

A pod Kozarom okupljeni, čude se begovi, janjičarske age i carske paše kakvi su to besprizorni došli? Zar su to najveći junaci što ih Bosna ima? Treba imati na umu riječi Mustajbega Ličkog: Nemojte da se prevarite, pa da se š njima podšprdnete. Jer, gdje su najviše zidine, gdje su najdublji hendeci (jarci), oni idu prvi. I nije čudo što je u takvom Orašcu na brdu zelena džamija. I pored nje tvrđava. Nije čudo ni što je i nova džamija zelena. Orašac je to. Najbolje što Bosna ima. Od ulaska u dolinu, šehidskog mezarja i spomenika prvom poginulom Ljutočanu pored kojih ponosno vihore ljiljani pa do vrela Ibrinovaca na Basači, na drugom kraju mjesta. Tu majke rađaju gazije. Ljute Ljutočane, kako ih pjesma naziva. I sama njihova pjesma kazuje: Orašac i Ćukovi to je moje mjesto. Takvo nema sultan u Stambolu prijesto.

Od šest džamija u Ljutočkoj dolini, dvije su zelene. Nekad je bilo pet džamija. Četnici su sve srušili, minirali, zapalili, odnijeli ostatke na smetljište, baš kao Ferhadiju i druge banjalučke džamije. Da nam se zatre svaki trag. No, Bogu hvala, nisu uspjeli. Ljutočani su se vratili u Ljutočku dolinu, oslobodili svoja mjesta i obnovili džamije, a uz staru zelenu na gradu, sagradili i novu, zelenu, naravno. Takvih ima i u Kozarcu, Bosanskoj Krupi, Velikoj Kladuši, Bužimu, Bosanskoj Otoci... Rođak mi javlja kako je vidio jednu između Bosanskog Petrovca i Ključa. Ljuta Krajina puna zelenih džamija.

Koji je razlog tome? Riječ je o mjesnim narodnim običajima. No, otkuda taj običaj? Zašto baš ta boja u mjestima koja se i inače izdvajaju po junaštvu? Promatra li se geografski raspored, uočljivo je kako su takve džamije raspoređene uz granicu Bosne prema Hrvatskoj. U Ljutoj Krajini, uzduž nekadašnje granice Osmanskog i Habsburškog carstva. To je ujedno i prostor najzapadnijeg prodora Osmanskog carstva. Tako munara džamije u Kulen-Vakufu nosi nadimak najjužnija na Zapadu. A granicu brane ljuti Krajišnici. Bužim, Bosanska Krupa, Velika Kladuša... i Orašac.

Prohujalo je vrijeme, prošla su carstva i države, no, i danas se zna, tu su najbolji ratnici, dokazani u brojnim ratovima koje su vodili. Sporedni je dokaz i vojno groblje u Lebringu kraj Graza, gdje su sahranjeni pripadnici 2. bošnjačke regimente, jedinice Austro-Ugarske vojske

koja je najodlikovanija zlatnim medaljama za hrabrost u Prvom svjetskom ratu. Potomci najboljeg što Bosna ima, bili su najbolje što Carstvo ima, a njihovi su se potomci u posljednjem ratu iskazali kao najbolje što Republika ima. Šta je značila Sila nebeska za obranu Bosne govore brojni dokumenti i svjedočanstva

Mobilizacijsko je područje 2. bošnjačke regimente bila upravo Bosanska krajina, upravo mjesta koje krase zelene džamije. Tako nije iznenađujuće što zelene džamije nalazimo u Orašcu i u Bužimu. Prvo je pitanje logično. Zašto baš zelene?

Zeleno je boja islama. Kad se promatra geografski raspored zelenih džamija, uočljivo je kako se nalaze na granici ili blizu nje. Današnja je granica formirana Karlovačkim mirom 1699. godine koji je označio kraj Bečkog rata (1683–1699). Započet kao osmanska opsada Beča, boj se pretvorio u rat s tektonskim promjenama na prostoru Balkana. Opsadu Beča razbio je i opsadnu vojsku uništio poljski kralj Jan Sobjeski na čelu svoje vojske. U udaru koji je Austrija poduzela osvojena je Madžarska, Slavonija i Lika, a posljedično su krenule migracije i izmjena stanovništva. Kršćansko je stanovništvo krenulo prema krajevima pod kršćanskom vlašću, a to je isto činilo muslimansko stanovništvo u suprotnom pravcu, povlačeći se s osmanskom vojskom. Seoba Srba, uveličana na slici Paje Jovanovića, označava bijeg pravoslavnog stanovništva s Kosova i Makedonije, uz vojsku Eugena Savojskog u povlačenju. Njihov dolazak u današnju Vojvodinu uveliko je promijenio sastav i strukturu stanovništva. Istovremeno, muslimani velikim brojem sele u Bosnu kao prvu stanicu na putu prema područjima gdje je sigurna islamska vlast. Demografske procjene govore kako je na prelazu iz 18. u 19. stoljeće u stanovništvu Bosne bilo je oko 85% muslimana, dok su kršćani obiju konfesija činili oko 15% stanovništva.

Zelene džamije označavaju gdje su muslimani. To je, naravno, smiješno u, npr., Turskoj ili Iranu. Tamo su svi muslimani. No, na samoj granici, gdje su loši ljudi preko brda ili preko rijeke, označavanje teritorija ima veliko simboličko značenje.

Kad čitam tekstove o ratu u Bosni i pokušajima izjednačavanja krivice svih zaraćenih strana, sjetim se mezara od granice, od Izačića do Kulen-Vakufa, i pitam se tko pobi sav taj narod? Otkad su žrtve jednako krive kao i dželati

Kad sam se tek počeo zanimati za fenomen zelenih džamija, u šali sam govorio kako su Oraščani, dobroćudni i vrijedni kakvi jesu, ako netko, uz munare i oblik zgrade ne zna gdje je, još i obojili svoje džamije u zeleno da putnici namjernici znaju gdje su došli. I nisu jedini. Novosagrađene pravoslavne crkve, poput one u dvorištu nene Fate Orlović u Konjević Polju kraj Srebrenice, građene su u funkciji označavanja teritorija ili, pak, predimenzionirani zvonik katoličke crkve u Mostaru koji vjerojatno označava gdje su katolici.

Iako su posljednji ratovi na ovim prostorima vođeni kao nacionalni projekti, u njihovoj realizaciji, kao i mobilizaciji stanovništva za rat, korištene su religije. Kako u ofanzivnom tako i u obrambenom djelovanju zaraćenih strana. Tako su u razdoblju pred početak rata 1990. godine pripadnici Srpske pravoslavne crkve iskapali, prenosili i sahranjivali kosti i mošti svetaca Srpske pravoslavne crkve. Promatrano sa strane, bio je to nekakav bizaran davni običaj koji je nakon razdoblja komunističke vladavine oživio kao i gomila drugih religijskih i narodnih običaja. "Srbi nekaj briju." Na tome bi sve završilo, da nije bilo jednog intervjua Milovana Đilasa u kojem je rekao kako Srbi prenose kosti, a ako to rade, spremaju se za rat.

Vrijeme koje je dolazilo potvrdilo je njegove riječi. Prvo onaj vojnik JNA u Sloveniji koji leži naoružan u visokoj travi govori kako se "oni kao otcjepljuju, a mi im kao ne damo." Nastavilo se u Hrvatskoj. Nakon pucanja i krvavog snijega na Plitvicama, uslijedilo je ubijanje hrvatskih policajaca u kukuruzu pored Tenje, riječni šlep na Dunavu pun izbjeglica... i otvoreni rat. Onda se nastavilo: opsadom Vukovara, ubijanjima u Bijeljini i uništenjerm sela Ravno u Hercegovini. Bila je 1991. i jesen je donijela otvoreni rat u Hrvatskoj.

Otvorena agresija Srbije na Bosnu počela je 1992. godine napadom na Sarajevo, danas poznat pod nazivom Incident u Dobrovoljačkoj ulici, pod kojim se skriva pokušaj državnog udara. Tek rođena suverena i samostalna Republika Bosna i Hercegovina trebala je biti ubijena odmah po rođenju. Herojska obrana

Od šest džamija u Ljutočkoj dolini, dvije su zelene. Nekad je bilo pet džamija. Četnici su sve srušili, minirali, zapalili, odnijeli ostatke na smetljište, baš kao Ferhadiju i druge banjalučke džamije. Da nam se zatre svaki trag

Sarajlija ubrzo se proširila po cijeloj Bosni i izrodila mnogo gazija.

Uz svu logističku pomoć iz Srbije i Hrvatske, bosanski otpor nije slomljen do kraja rata. Dapače, prvobitni teritorij koji je kontrolirala ARBiH proširio se s oko 10% na oko 20%. Iako se vodstvo tzv. Republike Srpske hvalisalo kako drži preko 80% teritorija, treba reći kako je skoro 90% osvojenog teritorija Republike BiH bio prazan prostor – šume, livade, planine. Oslobodilačke operacije ARBiH u suradnji s oružanim snagama NATO-a i RH dovele su do omjera teritorija 51:49, što je predstavljalo osnovu za daytonske pregovore i Sporazum. No, s pravom postoje brojni prigovori Daytonskom sporazumu.

Nema sumnje kako je Daytonski sporazum ispunio svoju osnovnu svrhu: zaustavio je rat. Kojekakve varijacije u posljednjih dvadeset godina pokazuju prvenstveno trenutne omjere političkih snaga u BiH, no crvena linija se ne prelazi. Niti jedna od umiješanih strana nema snage da povede rat. Znamo kako bi rat onoga tko ga povede okarakteriziralo kao negativca i svrstalo u otvorenog neprijatelja SAD-a. Stoga bi bilo nužno da rata uopće ne bude. Možda rat bez razaranja te vojnih i civilnih žrtava. Njih je bilo i previše. Barem kod Bošnjaka. Cijela je Krajina jedna velika masovna grobnica.

Kad čitam tekstove o ratu u Bosni i pokušajima izjednačavanja krivice svih zaraćenih strana, sjetim se mezara od granice, od Izačića do Kulen-Vakufa i pitam se tko pobi sav taj narod? Otkad su žrtve jednako krive kao i dželati? I danas su zelene džamije ujedno i granice. Neoznačene, no jasne. Tu muslimani žive slobodni i spremni su ratovati za svoju slobodu. Građene, uništavane, ponovo građene, one i danas stoje kao živi podsjetnik i opomena svakome tko se umisli da može lako protiv njih. Jer te džamije čuvaju ljuti ratnici, jer tu slobodno žive muslimani. ■

BEHAR

ekonomski podlistak

godina III / 2016. / broj 5

Uvodnik

Grčki scenariji

Piše: **Faris Nanić**, urednik ekonomskog podlistka

Kako je valjda već svima jasno, problem s Grčkom nije u otplati dugova novim kreditima koje osiguravaju njemački porezni obveznici da bi spasili svoje depozite u njemačkim bankama kojima su Grci dužni. Problem je u tome da se ne spašavaju depoziti njemačkih banaka koje su suludo kreditirale grčku državu i poduzetnike, direktno ili preko grčkih banaka, već njihove spekulativne pozicije, odnosno nagomilani spekulantski dugovi iz egzotičnih shema u koje su deregulacijom sve više ulazili. Nije vrijedni njemački radnik spašavao lijenog prezaduženog Grka, već je vrijedni njemački radnik spašavao lijenog njemačkog bankara sklonog kocki. Taj njemački bankar samo je paradigma spektakularne promjene ekonomskih odnosa na globalnom planu, pri kojemu pohlepa mamonske naravi i dimenzije predstavlja jedini pogonski agregat ekonomskih odnosa. Svijet se pretvara u predfeudalnu Evropu, gdje 62 bogate familije posjeduju koliko i polovica čovječanstva, a svjetska ekonomija postaje globalna kockarnica za 1 posto bogatih čije će dugove uvijek ponovo otplaćivati 99 posto sve siromašnijih, koji će svoje dugove, nastale od potplaćenog rada, reprogramima i lihvarskom kamatom narasle za nekoliko puta (vidjeti slučaj "Franak") morati vraćati sve manjom imovinom kojom će raspolagati. Pri tomu će morati poštovati sve veći broj sve besmislenijih pravila koja se na 1 posto elite već ne odnosi. Ovo nam potvrđuju i "Panamski papiri", gomila od 11,5 milijona datoteka koje svjedoče o razmjerima dostupnih nam spoznaja o utajama poreza političke i financijske, dijelom i kulturne elite te zvučnih imena industrijskog, tercijarnog i tzv. kvartarnog sektora (poput Googlea i Facebooka, čije je malverzacije već razotkrila britanska štampa). Par milijardi dolara neoporezovane dobiti korištenjem mogućnosti off-shore poslovanja, uglavnom fiktivnom tvrtkama u poreznim oazama (Bermuda, Panama, Kajmansko otočje, ali i američke savezne države Wyoming, Nevada, britanski otok Man...) koje su prikrivali bankari, industrijalci, političari, financijaši, spekulanti, zorno svjedoče ubrzanoj promjeni ekonomskih odnosa u područje apsolutne nepravde i ozbiljnih društvenih nestabilnosti, uzrokovanih strašnim društvenom raslojavanjem i sve većim siromaštvom, popraćenim restrikcijom prava na socijalnu sigurnost te osnovnih ljudskih prava (rad, zdravlje, pitka voda,...). Financijska elita mir održava u većem dijelu svijeta emitirajući kredite koji još uvijek jednom broju ljudi daju iluziju mogućnosti održavanja dostojnog standarda života. Pitanje je koliko dugo može opstati logika stalnog zaduživanja i emisije novca bez realnog pokrića. Još važnije je – što se dešava kada se taj sistem potroši?

Nakon 2008., to siromaštvo sve više kuca i na vrata Zapada, a milioni gladnih i besperspektivnih već provaljuju u kuću onih koje, iako sa sve manje argumenata, smatraju bogatima. Ovaj, izbjegličkim valom u Evropi, sve glasniji krik zbog ekonomske nepravde, odnosno nepravedne distribucije bogatstva, postaje sonarnom dominantom ovoga vijeka. Hoće li se harmonizirati ili prerasti u neartikuliranu galamu i nasilje, ovisi možda najviše o Evropskoj uniji

Kako sit gladnomu ne vjeruje, "sretniji" dio čovječanstva na Zapadu predugo je zatvarao oči na nezamislivo siromaštvo, bijedu, duhovnu i materijalnu, te strašna poniženja ljudskog dostojanstva širom svijeta, uzrokovanu promjenama ekonomskih paradigmi ka ultraliberalnim. Nakon 2008., to siromaštvo sve više kuca i na vrata Zapada, a milioni gladnih i besperspektivnih već provaljuju u kuću onih koje, iako sa sve manje argumenata, smatraju bogatima. Ovaj, izbjegličkim valom u Evropi, sve glasniji krik zbog ekonomske nepravde, odnosno nepravedne distribucije bogatstva, postaje sonarnom dominantom ovoga vijeka. Hoće li se harmonizirati ili prerasti u neartikuliranu galamu i nasilje, ovisi možda najviše o Evropskoj uniji. A kakva je njena ekonomska sudbina? "Evropska unija bila je plemenit san, ali kako to biva sa snovima, problem je kada se sudare sa stvarnošću. Na-

prosto nije moguće održati ekonomsko jedinstvo i jedinstvenu monetarnu politiku među različitim državama od kojih svaka ima svoju fiskalnu politiku", započeo je analizu *Business Insider*. Da je nešto loše u strukturi, pokazao je dug država članica.

Njemačka je godinama kreditima pomagala siromašnije članice EU, kako bi iste kupovale njemačku robu. I druge zemlje izvoznice unutar Unije činile su isto, pa se ta trgovinska neravnoteža negdje morala odraziti, u dugovima Grčke, Italije, Španjolske, Portugala te Irske. Dodaju li se političke tenzije izazvane tzv. migrantskom krizom i potencijalnim Brexitom, raspad Europske unije sasvim je realna mogućnost. U tom smislu definira se 5 najvećih rizika s kojima je suočena. Prvi je kriza talijanskih banaka zbog loših kredita, gotovo 20 posto ukupnog talijanskog bankarskog sistema. Drugi je trajna nestabilnost Grčke, čije su banke "sanirane", ali je ekonomija u slobodnom padu, a ulazna je kapija za izbjeglice i emigrante. To sve uzrokuje raspad Schengenskog sporazuma kao jednog od temelja očekivanog prosperiteta EU. Sporazum s Turskom o novcu i bržem pristupu u zamjenu za zadržavanje izbjeglica na svome tlu mogao bi također destabilizirati odnose među zemljama članicama, posebno onima u kojima je ksenofobija dosegla nacističke razmjere. Konačno, tu je i mogućnost izlaska Britanije iz EZ, njezino trajno vezivanje za SAD, forsiranje transatlantskog umjesto evropskog savezništva koje bi oslabilo euro, njemački motor evropske ekonomije, izazvalo potrese na spekulantskom tržištu valuta.

Ekonomisti *Business Insidera* predlažu dva moguća ishoda za izlazak EU iz financijske krize zbog nagomilanih dugova članica EU i neuravnoteženih budžeta. Za čuvanje Unije, evropska bi elita trebala preuzeti dug svih zaduženih zemalja i, po nekoj formuli, podijeliti ga među članicama. U tom bi slučaju svaka država članica morala napraviti rebalans budžeta. Time bi euro počeo slabiti, ionako oslabljen mjerama kvantitativnog popuštanja, negativnom eskontnom stopom, a potpuno je neizgledan dogovor oko raspodjele duga koja ionako nije rješenje jer bi se taj dug opet morao vraćati po reprogramu, pa bi se dugovima na dugove rješavalo otplatu neotplativih dugova. Prema drugom scenariju, države se neće moći izboriti s dugovima, pa će se svaka vratiti svojoj nacionalnoj valuti. Takve bi valute vjerovatno bile mnogo slabije u odnosu na njemačku marku, koja bi u tom slučaju ponovno bila uvedena, što bi ojačalo američki dolar i britansku funtu, izađe li Britanija iz Unije. Ali sve, samo spekulantski, ne stvarno.

To bi sve vodilo u nekontroliran bankrot mnogih, pa i razvijenih država. Stoga bi trebalo reafirmirati ideju oprosta neotplativih i već, zapravo davno otplaćenih dugova kroz reprograme kao i potpune reforme svjetske financijske arhitekture, otpisom svih spekulantskih pozicija iz aktiva banaka i industrije. Naravno, uz čuvanje stvarnih pozicija u pasivi banaka popit depozita firmi i štednje građana. Time bi se ona spomenuta elita osjetila jako povrijeđenom i bilježila bi "gubitke" mjerene u milijardama, na svojim virtualnim "ulaganjima". No, time bi se sačuvala stvarna vrijednost nacionalnih ekonomija, konačno vidjelo stvarno stanje potencijala i stekli uvjeti za uvođenje racionalne, trijezne i realne ekonomske politike općeg i usklađenog razvoja. "Žrtve" bi morale pasti, ali to ne bi bili siromašni građani koji žive od svoga rada ili znanja, već spekulanti, bolje rečeno vlasnici suštinski bezvrijednih vrijednosnica čiji su kolateral, to je pokazala grčka kriza, životne uštedevine, pa i sami životi ljudi koji žive od svoga rada. ■

Posljednja godina za oporavak

Rizici Hrvatske unutar EU

Piše: **Nedim K. Rašidagić**

Komisija navodi da su glavni zaključci dubinske analize stanja u Hrvatskoj visoki javni dug, koji i dalje raste i znatno opterećuje ekonomiju te je izvor ranjivosti. Na povećanje javnog duga uglavnom su utjecali visoki deficit i troškovi koje su uzrokovala poduzeća u državnom vlasništvu. I dug privatnog sektora je visok, još se ne smanjuje, a velika količina loših kredita i dalje predstavlja izazov za financijski sektor

JOŠ U PROSINCU Evropska centralna banka pojačala je pritisak na banke da plasiraju više kredita i što manje novca ostavljaju na računima u Frankfurtu. Guverner Mario Draghi želi time pokrenuti evropsku ekonomiju koju mjere kvantitativnog otpuštanja još nisu izvukle iz deflacije. Kaznene kamatne stope pooštrene su s minus 0,2% na minus 0,3%. To su one stope koje se primjenjuju na depozite koji premašuju iznose obaveznih rezervi. Ujedno je za šest mjeseci do ožujka 2017. produljio program

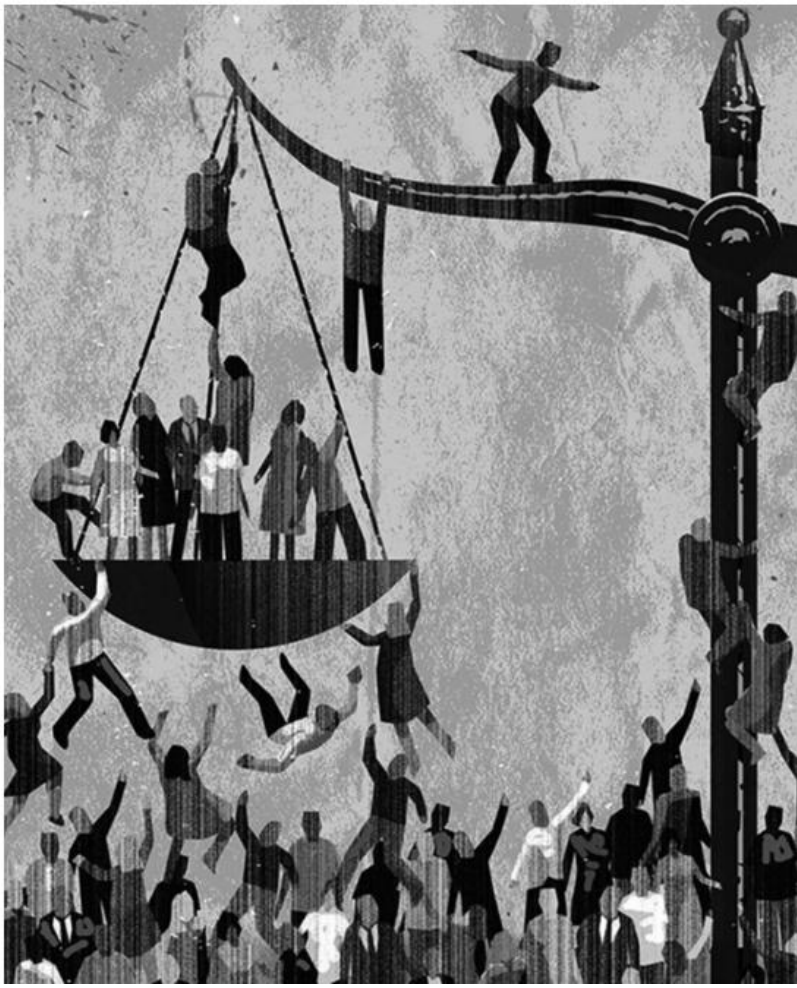

otkupa obveznica, odnosno kvantitativnog popuštanja. Evropa će imati vrlo niske ili negativne kamate, jačat će dolar, slabjeti euro, što je šansa za izvoznike na dolarsko područje, ali će trebati više eura za kupnju nafte ili neke druge robe u dolarima. Za Hrvatsku i neke druge zemlje zasad ostaje na snazi povoljan pristup jeftinom novcu uz niže kamate. Time ostaje povoljno i okružje za provođenje reformi još neko vrijeme, posebno u reprogramu kredita. No, već mjesec poslije, mjesečno istraživanje Markita pokazalo je da je ekonomija eurozone porasla u veljači najslabijim tempom u nešto više od godinu dana, zakočena mlakom domaćom i inozemnom potražnjom. Indeks menadžera nabave (PMI) za privatni sektor eurozone kliznuo je u veljači na 52,7 bodova, najnižu razinu u nešto više od godinu dana, procijenili su u londonskoj tvrtki za prikupljanje i obradu ekonomskih podataka. U siječnju PMI je iznosio 53,6 bodova. Aktivnosti su u veljači usporile drugi mjesec zaredom, pritisnute najslabijim priljevom novih narudžbi u godinu dana. "Istraživanje je naznačilo najslabiji tempo ekonomskog rasta u nešto više od godinu dana a ojačali su i deflatorni pritisci", primjećuje glavni ekonomist Markita Chris Williamson. "Potreba da se konkurira cijenama sve je jača s obzirom na slabu potražnju, a to rezultira eskalacijom deflatornih pritisaka koji će zabrinuti dužnosnike. Stoga će podaci dodatno potpiriti očekivanja da će Europska središnja banka (ECB) u ožujku dodatno ublažiti monetarnu politiku i spustiti kamatne stope još dublje u negativni teritorij". To se i dogodilo, a efekata još nema. Proizvodni sektor zabilježio je u veljači najslabiji rast aktivnosti od prosinca 2014. a uslužni od prošlogodišnjeg siječnja.

Evropa će imati vrlo niske ili negativne kamate, jačat će dolar, slabjeti euro, što je šansa za izvoznike na dolarsko područje, ali će trebati više eura za kupnju nafte ili neke druge robe u dolarima. Za Hrvatsku i neke druge zemlje zasad ostaje na snazi povoljan pristup jeftinom novcu uz niže kamate. Time ostaje povoljno i okružje za provođenje reformi još neko vrijeme, posebno u reprogramu kredita

Među vodećim je ekonomijama eurozone Francuska ponovo zabilježila pad, nakon kratkotrajnog oporavka u siječnju. Njemačka se ekonomija držala relativno dobro, kliznuvši na najnižu razinu u sedam mjeseci, pokazuje istraživanje Markita.

Komisijina upozorenja

U veljači je Evropska komisija u sklopu izvještaja o ekonomskim i socijalnim izazovima članica EU te dubinske analize makroekonomskih neravnoteža kao glavne izazove za Hrvatsku istaknula visoku razinu zaduženosti, visoku stopu nezaposlenosti, slabu i rascjepkanu javnu upravu, visoki dug korporativnog sektora i strukturne slabosti u obrazovnom i sustavu socijalne zaštite. Komisija navodi da su glavni zaključci dubinske analize stanja u Hrvatskoj visoki javni dug, koji i dalje raste i znatno opterećuje ekonomiju, te je izvor ranjivosti. Na povećanje javnog duga uglavnom su utjecali visoki deficit i troškovi koje su uzrokovala poduzeća u državnom vlasništvu. I dug privatnog sektora je visok, još se ne smanjuje, a velika količina loših kredita i dalje predstavlja izazov za financijski sektor, navodi se u izvještaju EK. Dosadašnje razduživanje privatnog sektora je prilično ograničeno. To posebno vrijedi za korporativni sektor, u kojem je dug u 2014. iznosio približno 80 posto BDP-a, dok je dug kućanstava iznosio približno 40 posto BDP-a. Visoki dug korporativnog sektora koncentriran je u sektorima niske profitabilnosti i odražava se u pogoršanju portfelja banaka, upozorava EK. Velik vanjski dug predstavlja dodatno ograničenje. "Neto vanjske obveze iznose skoro 80 posto BDP-a, te u njima prevladava dug denominiran u stranoj valuti, a samo mali dio obaveza predstavlja vlasnički kapital. Gotovo jednu trećinu vanjskog duga čini dug opće države, što ukazuje na rizike u pogledu održivosti", kaže Komisija.

Od šest preporuka Hrvatskoj za 2015. godinu, Komisija navodi da je u njih pet ostvaren ograničen napredak, a samo u jednoj znatan napredak. U prvoj preporuci kaže se da bi Hrvatska trebala osigurati korekciju prekomjernog deficita do 2016. godine poduzimanjem potrebnih mjera prošle godine i jačanjem proračunske strategije za ovu godinu, sankcioniranje za prekoračenje limita na svim razinama i pojača državnu reviziju. U drugoj preporuci se traži obeshrabrivanje ranog umirovljenja podizanjem penala za rani odlazak u mirovinu te poboljšanje učinkovitosti mirovinskih troškova kroz precizniju definiciju teških i opasnih zanimanja, a Hrvatskoj se preporuča i da se uhvati u koštac s fiskalnim rizicima u zdravstvu. Treća preporuka govori o slabostima okvira za određivanja plaća. Preporučuje se da se u konzultacijama sa socijalnim partnerima i u skladu s nacionalnim praksama pojača usklađivanje plaća s produktivnošću i makroekonomskim uvjetima kao i jačanje poticaja za nezaposlene i neaktivne da nađu plaćeni posao, a traži se i provedba reforme sustava socijalne sigurnosti na temelju revizije iz 2014. U četvrtoj preporuci Komisija preporučuje smanjenje fragmentiranosti i preklapanja između razine središnje i lokalne vlasti uvođenjem novog modela za funkcionalnu raspodjelu

nadležnosti, racionalizacijom sustava državnih agencija kao i jačanje transparentnosti u državnim poduzećima. U petoj preporuci se traži znatno smanjenje parafiskalnh nameta i uklanjanje prevelikih barijera za pružatelje usluga. Također se traži da se identificiraju i provedu koraci na poboljšanju efikasnosti i kvalitete pravosudnog sustava, posebice trgovačkih sudova.

Posljednja preporuka traži pojačanje okvira za predstečajne i stečajne postupke radi olakšanja restrukturiranja dugova te uvođenje osobnog stečaja. Preporučuje se i jačanje kapaciteta financijskog sektora kako bi se podržao oporavak s obzirom na izazove u vezi s velikim udjelom korporativnih kredita koji se ne vraćaju i u vezi s hipotekarnim kreditima u stranoj valuti. Zanimljivo je da EK navodi kako je samo u pogledu predstečajnog i stečajnog okvira postignut znatan napredak, kod ostalih navodi da je napredak ograničen.

Ukupan dug – glavni problem

Bruto inozemni dug privatnog sektora koncem rujna prošle godine spustio se na 28,4 milijardi eura, potvrđujući pad na mjesečnoj razini za 0,5 posto, a na godišnjoj za 1,3 posto. Bruto inozemni dug na kraju trećeg tromjesečja 2015. godine iznosio je 47 milijardi eura, odnosno 107,6 posto BDP-a, pri čemu je dug opće države iznosio 15,7 milijardi eura, odnosno otprilike trećinu ukupnog duga, pokazuju podaci Hrvatske narodne banke (HNB) iz siječnja. U odnosu na kraj trećeg tromjesečja 2014., inozemni bruto dug bio je za 480 milijuna ili 1 posto viši, dok je u usporedbi s krajem 2014. godine bio za 327 milijuna eura ili 0,7 posto viši.

Nastavak rasta bruto inozemnog duga na godišnjoj razini dominantno je posljedica razmjerno visokih obaveza države prema inozemnim vjerovnicima. Vanjski dug opće države je krajem rujna iznosio 15,7 milijardi eura, trećinu ukupnog bruto inozemnog duga. Premda je u rujnu 2015. bruto inozemni dug zabilježio pad od 169 milijuna eura ili 1,1 posto u odnosu na kolovoz, vanjski dug države je u odnosu na isti mjesec prošle godine viši za 531 milijuna eura, odnosno 3,5 posto, čime je nastavljen kontinuiran godišnji rast vanjskog duga države još od sredine 2009. godine. Također, u odnosu na prosinac 2014. godine, vanjski dug državnog sektora porastao je za 321 milijun eura ili za 2,1 posto. Ukupna bruto inozemna zaduženost javnog sektora, koja obuhvaća i vanjski dug javnih nefinancijskih trgovačkih društava, krajem trećeg prošlogodišnjeg tromjesečja iznosila je 18,6 milijardi eura, čineći gotovo 40 posto ukupnog bruto inozemnog duga RH. Prema kriteriju ročnosti, u strukturi bruto inozemnog duga javnog sektora dominiraju dugoročne obaveze (preko 96 posto), od čega se 10,6 milijardi eura odnosi na dužničke vrijednosne papire te 6,9 milijardi eura na dugoročne kredite. Krajem promatranog tromjesečja 3,5 posto ukupnog vanjskog duga javnog sektora (646 milijuna eura) odnosilo se na kratkoročne obaveze prema inozemnim vjerovnicima, dominantno u kreditima.

Bruto inozemni dug privatnog sektora koncem rujna prošle godine spustio se na 28,4 milijardi eura, potvrđujući pad na mjesečnoj razini za 0,5 posto, a na godišnjoj za 1,3 posto. Trend razduživanja privatnog sektora dominantno je posljedica pada inozemnog zaduženja financijskog sektora od svibnja 2012. godine. To potvrđuju i podaci o vanjskom dugu monetarnih institucija, koji je krajem rujna 2015. iznosio 7,5 milijardi eura, zabilježivši pad na godišnjoj razini za 8,4 posto. S druge strane, inozemni dug privatnih nefinancijskih poduzeća krajem rujna iznosio je 11,4 milijardi eura. Premda je na mjesečnoj razini zabilježio blagi pad od 0,3 posto, koncem trećeg prošlogodišnjeg tromjesečja vanjski dug privatnih poduzeća zabilježio je nastavak trenda godišnjeg rasta inozemne zaduženosti, budući da je viši za 111 milijuna eura, odnosno 1 posto, a obzirom na atraktivnije uvjete financiranja na inozemnim tržištima, dodatno potaknute najnovijim monetarnim mjerama ECB-a, do kraja godine se očekuje nastavak trenda zaduživanja nefinancijskih poduzeća na inozemnom financijskom tržištu uz zadržavanje razmjerno visokog udjela državnog sektora u ukupnom bruto inozemnom dugu, tvrde analitičari RBA.

Prema procjenama ekonomista koje je anketirao *Bloomberg*, Hrvatska je među 10 ekonomija u svijetu s najmanjim rastom gospodarstva u 2016. godini. Analizom 93 ekonomije svijeta te za Hrvatsku procjenjuje se rast od 1,1 posto, uz vjerojatnost ponovnog odlaska u recesiju od 22 posto. Hrvatska je prošle godine izašla iz šestogodišnje recesije. BDP je porastao u trećem kvartalu 2015 za 2,8 posto u odnosu na isto razdoblje 2014., što je najveći rast od drugog tromjesečja 2008. godine, kada je ekonomija rasla 2,9 posto. Međutim, Svjetska banka Hrvatskoj u 2015. predviđa povećanje rasta za 1,5 posto i nastavak oporavka u 2016/2017., u prosjeku za 1,9 posto. Ova optimističnija prognoza bliža je vrlo optimističnoj projekciji Vlade o rastu BDP-a od 2,2 posto, što bi omogućilo uravnoteženje budžeta, povećanjem fiskalnih prihoda na deficit od manje od 3 posto BDP-a.

Kako mama kaže

EU je 10. ožujka do 15. rujna produljila sankcije ruskim dužnosnicima i pobunjeničkim vođama na istoku Ukrajine zbog sudjelovanja u sukobu. Za šest mjeseci produljene su ograničavajuće mjere EU protiv 146 osoba i 37 poduzeća jer i dalje potkopavaju i ugrožavaju teritorijalnu cjelovitost, suverenitet i neovisnost Ukrajine, prema saopćenju. Imovina tih osoba i tvrtki ostaje zaleđena i produljuje se zabrana putovanja za te osobe. Zapad optužuje Moskvu da pomaže separatistima i isporučuje im oružje, ali i vojnike, što Rusija opovrgava. Glavne ekonomske sankcije EU protiv Rusije na području energetike, bankarstva i obrane ističu u srpnju i mnoge ih članice EU žele produljiti, dok se zemlje poput Grčke ili Mađarske, bliske Rusiji, tek trebaju izjasniti. Hrvatska vjerojatno, unatoč interesima, neće biti protiv produljenja ekonomskih sankcija. Rusija, koja je u ljeto 2014. proglasila embargo na uvoz poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda iz EU, sastavila je svoj "crni popis" nepoželjnih europskih osoba, kojima je zabranjen ulazak na njezin teritorij. ■

Prema procjenama ekonomista koje je anketirao "Bloomberg", Hrvatska je među 10 ekonomija u svijetu s najmanjim rastom gospodarstva u 2016. godini. Analizom 93 ekonomije svijeta te za Hrvatsku procjenjuje se rast od 1,1 posto, uz vjerojatnost ponovnog odlaska u recesiju od 22 posto. Hrvatska je prošle godine izašla iz šestogodišnje recesije. BDP je porastao u trećem kvartalu 2015 za 2,8 posto u odnosu na isto razdoblje 2014., što je najveći rast od drugog tromjesečja 2008. godine, kada je ekonomija rasla 2,9 posto

Prioritetne i neizbježne reforme

Brzina i efikasnost nužni su za oporavak Hrvatske

Piše: **Ante Gavranović**
ante.gavranovic1@zg.t-com.hr

Postavlja se pitanje da li je plan rasta BDP-a od 2 posto neambiciozan ili preambiciozan? Ako sagledavamo realne potrebe, on je nedovoljno ambiciozan, jer nam samo za povrat kamata treba veći prirast. Ako, pak, to sagledavamo sa stajališta realnih potencijala rasta, on postaje upitan. Sve recentne analize govore o nižem pragu potencijala rasta, koji se može povećavati samo novim ulaganjima u proizvodnju i novim rastom izvoza

BEZ REALNE VIZIJE nema napretka. To je prava dijagnoza stanja u hrvatskom društvu, ali i jedinstvena poruka kreatorima svih politika. Hrvatska sigurno ima potencijal za brži rast i ravnomjerniji razvoj, ali joj nedostaje jasna vizija potpomognuta dugoročnom strategijom. U to uključujemo i pomanjkanje političke volje za istinskim reformama. Takvo ukupno nepovoljno gospodarsko okruženje dovelo je Hrvatsku u izrazito teško stanje. Međutim, izazovno stanje u kojem se nalazimo istovremeno je i prilika za sređivanje nagomilanih problema i promašaja u protekla dva i po desetljeća, a time i prilika za pokretanje gospodarstva i promjena u društvu.

Hrvatska je već godinama sučeljena s tri glavna problema: visoka nezaposlenost određena stagnacija industrije uz trajno tehnološko zaostajanje i još uvijek nedovoljan izvoz. Sve dosadašnje vlade, bez obzira na stranačku pripadnost, nisu uspjele pronaći "ključ" za rješavanje tih gorućih pitanja koja postupno zaista prerastaju u – smrtni grijeh naše ukupne ekonomske politike. S druge strane, ozbiljnije analize pokazuju da Hrvatska ima brojne potencijale za brži rast i ravnomjerniji razvoj, ali ih treba prepoznati i pokrenuti. Geostrateški položaj, razvijena telekomunikacijska i prometna infrastruktura u Hrvatsku mogu privući veći broj stranih ulagača, ali je za to potrebno osigurati povoljno poslovno okruženje. Njega

nažalost još nema. Spomenimo samo višegodišnja nastojanja privrednika da se osiguraju poboljšani uvjeti poslovanja odnosno uvjeti ekonomski isplativog investiranja i stvaranja novih radnih mjesta.

Takav pristup novoj ekonomskoj politici na neki način postaje ona presudna razdjelnica koja će pročistiti naš pogled na realne mogućnosti i budućnost hrvatskog gospodarstva. U stručnim krugovima, naime, sve više prevladava mišljenje da je moguće ostvarivanje i održavanje viših stopa gospodarskog rasta: Hrvatska se treba preorijentirati prema modelu rasta koji je više temeljen na produktivnosti i vođen rastom izvoza.

Četiri gospodarske strategije

U izvješću o konvergenciji Hrvatske pri ulazu u EU riječ je bila o četiri strategije gospodarske politike: povećanje doprinosa radne snage kroz povećanje sudjelovanja stanovništva u radnoj snazi i smanjenje nezaposlenosti; povećanje ukupne faktorske produktivnosti; produbljivanje trgovinske integracije i promicanje inovacija. Te četiri gospodarske strategije polučile bi različite pomake u smislu većeg gospodarskog rasta. Postavlja se pitanje koliko se (i da li se) uopće pridržavamo ovih naznačenih strategija?!

Rezultati odugovlačenja potrebnih prilagodbi i usporavanje provedbi reforma mogu pod takvim uvjetima biti vrlo negativni jer strukture gospodarstava koje su nekada u okvirima socijalizma funkcionirale loše su pripremljene za međunarodno tržišno natjecanje. Hrvatska je zapala u teški zastoj kada je riječ o pokretanju reformi. Nastojanja da država uhvati korak s europskim i međunarodnim gospodarskim razvojem prije krize iz 2008. godine u velikoj su se mjeri zbog "nedjelovanja" pogubila, a strukturalni problemi poprimili su dramatične razmjere – s negativnim posljedicama po zapošljavanje i blagostanje.

Nužna kočnica javnom dugu

Javni dug Hrvatske povećao se dramatično od početka krize 2008. godine i narastao – mjeren kao udio u BDP-u – sa stope od ispod 40 posto tijekom 2008. godine na blizu 90 posto u 2015. godini, a trend u smjeru daljnjeg pooštravanja situacije nezaustavljiv je. Među referentnim zemljama, kao što su Bugarska, Češka, Mađarska, Poljska, Slovačka i Slovenija, Hrvatska se nalazi na prvom mjestu po visini duga. Glavni razlozi za to su s jedne strane pretjeran porast državnih subvencija u mirovinski sustav i sustav zdravstvene zaštite te u plaće, subvencije i jamstva za opsežan državni sektor, a s druge strane sve manji ili stagnirajući prihodi države. Potonje je uglavnom uvjetovano stagnirajućim ekonomskim razvojem, padom zaposlenosti i procvatom sive ekonomije. Udio sive ekonomije u službenom BDP-u iznosi 28 posto – među europskim državama koje su uzete u obzir za usporedbu jedino Bugarska bilježi u ovom slučaju veću stopu: 31 posto.

Hrvatska nije svoj javni dug povećavala zbog potrebe spašavanja bankarskog sektora, niti kao rezultat povećavanja antirecesijskih potpora privatnom sektoru kako bi mogao prebroditi krizu. Hrvatske vlade su od početka recesije u 2009. pa sve do 2014. vodile politiku fiskalne ekspanzije s isključivim ciljem održavanja razine potrošnje unutar državnog sektora. Privatni sektor se u međuvremenu prilagodio i stvorio novu unutrašnju ravnotežu, što je rezultiralo povećavanjem njegove konkurentnosti, povećavanjem izvoza te otvaranjem novog ciklusa ulaganja i povećavanjem potrošnje.

Ekonomska neravnoteža Hrvatske posljedica je, prije svega, fiskalne manipulacije od strane političke elite koja je uporno odbijala provesti prilagođavanje u državnom sektoru. Međutim, kao članica EU obvezna je provesti preporuke Europske komisije u okviru procedura smanjivanja prekomjernih proračunskih manjkova te prekomjerne makroekonomske neravnoteže, prije svega rasta vanjskog duga i niske razine pokrivenosti uvoza izvozom.

U okviru procedura otklanjanja prekomjernih proračunskih manjkova bivša aktualna hrvatska vlada najavila je zaustavljanje rasta proračunskog deficita, spuštanje na razinu od 3 posto u 2016. te zaustavljanje rasta javnog duga. Smanjivanje proračunskog manjka će vjerojatno biti moguće provesti bez većih strukturnih reformi, smanjivanjem diskrecijskih rashoda vladinog sektora ili jednokratnom prodajom imovine. Međutim, spuštanje razine javnog duga na razinu ispod 60 posto BDP-a bit će nužno za pokretanje novog ciklusa rasta po stopama iznad 3 posto godišnje, koje su nužne za održavanje postojeće razine nacionalnog bogatstva i razine općeg blagostanja. U protivnom je hrvatska ekonomija osuđena na dugoročnu stagnaciju i povećavanje jaza u razdvojenosti s drugim zemljama EU. Zbog toga će biti nužne radikalne promjene u pristupu upravljanju javnim dugom i provođenje strukturnih reformi koje moraju uključiti i nastavak privatizacije od koje je Hrvatska praktično odustala prije desetak godina.

Izvoz roba i usluga bilježit će pozitivne stope rasta u cijelom razdoblju od 2015. do 2018., te će, pojedinačno gledano, biti glavni generator gospodarskog rasta. Projekcija izvoza, osim na očekivanom jačanju inozemne potražnje za domaćim robama i uslugama, počiva i na pozitivnoj strukturnoj promjeni domaćeg izvoznog sektora potaknutoj, prije svega, pristupanjem zajedničkom tržištu EU. Osim toga, konkurentnost domaćeg izvoza trebala bi biti poboljšana

Paket strukturnih reformi

Ipak, drugi i puno važniji korak osim samoga proračuna, jest paket strukturnih reformi koji predstav-

lja dugoročni ekonomski zaokret. Prioriteti reformskog paketa su u područjima kao što su upravljanje javnim financijama, zdravstvena skrb, tržište rada, javna uprava, unaprjeđenje investicijske klime i smanjenje opterećenosti poduzeća kao i povećanje apsorpcije EU sredstava.

Ključni dio paketa reformi odnosi se na popravljanje okruženja u kojem posluju naši poduzetnici, i tu Vlada planira reforme u pet ključnih područja. Taksativno ih navodi predsjednik Vlade Tihomir Orešković:

1) Smanjivanje nepotrebne regulacije. Cilj je u 2016. godini značajno olakšati zakonodavni okvir koji utječe na poslovanje poduzeća – birokratske procedure. To će se učiniti boljim korištenjem alata za uklanjanje procedura koje već postoje, ali i boljom pripremom novih propisa.

2) Smanjivanje parafiskalnih nameta. Ove godine Vlada planira smanjiti neporezna opterećenja tvrtkama u visini 0,1% BDP-a, odnosno oko 330 milijuna kuna.

3) U reformama koje se tiču pravosuđa, naglasak će biti na izmjenama propisa kojima je cilj usklađivanje sudske prakse, oslobađanje sudaca od obavljanja nesudskih poslova, smanjenje priljeva novih predmeta, skraćivanje trajanja procesa i još veće smanjenje broja neriješenih predmeta.

4) Uvođenje zajedničkog informacijskog sustava zemljišnih knjiga i katastra Vlada planira završiti do kraja 2016. Ova reforma je ključna jer će ubrzati mnoge druge postupke od strane države, u prvom redu izdavanje građevinskih dozvola.

5) Reforma javne uprave provest će se kroz tri glavna područja: veći fokus na korisnike usluga države; razvijanje ljudskog potencijala u javnoj upravi; te digitalizacijom.

Također, Vlada je odlučna u namjeri da građanima i dalje osigurava kvalitetnu i svima dostupnu zdravstvenu skrb, ali to ne može biti izgovor za toleriranje financijskih problema koji postoje u sustavu i već godinama predstavlja ogroman teret za proračun. Posljednja u nizu sanacija zdravstvenog sustava teška više milijardi kuna jasno pokazuje da se ta praksa mora zaustaviti. Planira se i racionalizacija i reorganizacija nezdravstvenih djelatnosti.

Promjene u mirovinskom sustavu uključuju i povećanje penalizacije za raniji odlazak u mirovinu u skladu s praksom u ostalim zemljama članicama, skraćenje roka za usklađenje dobi odlaska u mirovinu za muškarce i žene te bolje definiranje kriterija za utvrđivanje stupnja invaliditeta. Planira se nastaviti i s mjerama aktivnog tržišta rada te pripremiti programe cijeloživotnog učenja i sheme prekvalifikacije koje će ojačati zaposlenost u ključnim sektorima. Ove inicijative će se, prema najavama, aktivirati u sljedećih šest do devet mjeseci.

Izazovi i zamke – sučeljavanje sa stvarnošću

Ciljevi ekonomske politike Vlade RH su jasni: daljnje poticanje održivog rasta nakon dugogodišnje recesije. Kako bi se navedeno i ostvarilo, nužna je provedba strukturnih reformi usmjerenih poboljšanju poslovnog okruženja. Najveća otežavajuća okolnost odnosi se na snažno narasli dug opće države, pa je nužna brza fiskalna konsolidacija kao uvjet za makroekonomsku održivost.

Proračun je svakako najvažnije i, praktički, prvo pitanje koje je nova Vlada morala rješavati. To je ujedno bio i prvi veliki izazov jer upravo Proračun (i pristup ovom značajnom dokumentu) određuje i usmjerava kretanja u gospodarstvu i društvu u cjelini. Već prvi ovakav dokument Vlade pokazuje da li su očekivanja o nužnim promjenama objektivno trasirana i što se može u tom pogledu uopće očekivati. Vrlo je malo onih koji su zadovoljni Proračunom. Priča o Proračunu uvijek se iznova ponavlja: svaki resor i svaka interesna skupina prihvaća globalnu ideju o potrebi strukturnih reformi, ali bi željela da se rezovi, neophodni za uspješnu njihovu provedbu, odvijaju u nečijem drugom dvorištu. "Ne dirajte moje krugove" kao da postaje stalna krilatica i najveći istinski neprijatelj reformi.

PRIKAZ GLAVNIH MAKROEKONOMSKIH I FISKALNIH POKAZATELJA ZA HRVATSKU OD 2016. DO 2018.

	Zimska gospodarska prognoza Europske komisije od 4. veljače 2016.		Smjernice za izradu Državnog proračuna Republike Hrvatske za 2016. i projekcija za 2017. i 2018. Ministarstva financija od 24. veljače 2016.		
Pokazatelj	2016.	2017.	2016.	2017.	2018.
Rast BDP-a (%)	2,1	2,1	2,0	2,1	2,3
Rast zaposlenosti (%)	1,3	1,5	1,1	1,4	1,6
Stopa nezaposlenosti (%)	15,1*	13,8*	15,8**	14,7**	13,7**
Rast bruto investicija u fiksni kapital (%)	2,6	2,7	2,5	3,2	3,5
Izvoz roba i usluga (%)	5,0	5,3	5,2	5,5	5,6
Ukupni manjak općeg proračuna (% BDP-a)	-3,9***	-3,2***	-2,7****	-2,0****	-1,7****
Dug opće države (% BDP-a)	87,0	87,4	nije navedeno		

* Udio u ukupnoj radnoj snazi
** Anketna stopa nezaposlenosti
*** ESA metodologija
**** Nacionalna metodologija

Očekivanja su bila svakako veća jer se pretpostavljalo da će već u prvom Proračunu doći do izražaja reformske inicijative, snažno najavljivane u predizbornim nadmetanjima. No, iako šture, najave nove Vlade daju naslutiti vrlo jasne stavove oko financijske konsolidacije i putokaza smanjivanja zaduženosti te jačanja gospodarskih pozicija. A upravo su to pozicije koje Vlada mora svladati u svom mandatu, pri čemu ne bi smjelo biti gubljenja vremena. Vlada u svom razdoblju mora vratiti 120 milijardi kuna ili oko 16 milijardi eura, a samo u 2016. to iznosi 28,14 milijardi, da bi se u 2017. to gotovo udvostručilo. Stoga je sad licemjerno naricati da li je pojedinom sektoru ili ministarstvu uskraćen dio sredstava. Cijela filozofija bivše Vlade se sastojala u ukupno racionalnijem korištenju i svrsishodnoj preraspodjeli raspoloživih sredstava i u tim se okvirima mogu i moraju pronaći izlazi na svim razinama. Uostalom, obećano je da će se do jeseni postaviti temelji svih neophodnih reformi, što je preduvjet za izradu drukčijeg Proračuna za 2017.

Ograničenja i skriveni rizici

Kritičari Proračuna moraju uzeti u obzir činjenicu da je manevarski prostor makroekonomskih politika zaista u ovom trenutku vrlo ograničen. Isti tako, monetarna politika ograničena je visokim stupnjem eurizacije i slabim kreditnim kanalom, dok je fiskalna politika uslijed dugotrajne recesije iscrpila prostor za protuciklično djelovanje. Gdje, dakle, tražiti poluge rasta koji je Proračunom predviđen za 2 posto BDP-a?

Vlada je obećala da u 2016. neće mijenjati poreznu politiku, što je gospodarstvo zdušno pozdravilo. Mjere fiskalne konsolidacije plani-

raju se provesti kako na prihodnoj, tako i rashodnoj strani proračuna te je smanjenje potrošnje planirano na većini glavnih kategorija rashoda. Velike uštede očekuju se i kod javnih trgovačkih društava u sektoru države kroz ubrzano restrukturiranje te preusmjeravanje izvora financiranja investicija kroz EU fondove. Nužno je istaknuti i važnost provođenja snažne fiskalne konsolidacije uzevši u obzir rastući dug opće države i trošak njegovog financiranja. Pri tome je izuzetno naći ravnotežu: voditi računa da izbor strukturnih mjera u tom smislu ne naruši temelje oporavka ekonomske aktivnosti.

Kako na rashodovnoj strani zbog zadanosti i nema previše manevarskog prostora, Vlada se odlučila – što je već odavno trebalo o učiniti – da se u narednom srednjoročnom razdoblju aktivnosti na prihodnoj strani pojačano usmjere na proširenje porezne osnovice, stvaranje preduvjeta za jačanje učinkovitosti poreznog nadzora, pravovremene dostupnosti informacija i modernizaciju organizacijske strukture Porezne uprave. Pritom je važan stav da porezni sustav mora biti učinkovit, jednostavan, transparentan i stabilan.

Gdje su poluge rasta?

Početkom 2016. godine većina makroekonomskih pokazatelja ukazuje na nastavak povoljnih makroekonomskih pokazatelja, a time i nastavak pozitivnih kretanja ekonomske aktivnosti domaćeg gospodarstva. Poluge rasta kreatori ekonomskih politika vide u ovim segmentima:

- Glavni pokretač gospodarskog rasta u razdoblju od 2016. do 2018., promatrano pojedinačno, bit će – tvrde u Vladi – izvoz roba i usluga.
- Međutim, izvor rasta u posljednje dvije godine promatranog razdoblja bit će ipak ponajviše domaća potražnja, unatoč ograničenjima vezanim uz zaduženost domaćih sektora.
- Znatan negativan doprinos rastu kroz čitavo promatrano razdoblje dolazit će od uvoza roba i usluga, kao rezultat ubrzanja gospodarskog rasta uz uvećani stupanj uvozne ovisnosti u odnosu na predkrizno razdoblje.
- Doprinos potrošnje kućanstava gospodarskom rastu ostat će potisnut do kraja srednjoročnog razdoblja kada će blago ojačati.
- Državnu potrošnju karakterizirat će blagi negativni doprinosi rastu kroz cijelo projekcijsko razdoblje kao rezultat nužne fiskalne konsolidacije u okviru Procedure prekomjernog proračunskog manjka.
- Značajniji doprinos investicijske potrošnje očekuje se u posljednje dvije godine, temeljen na rastu privatnih investicija potaknutim transferima iz EU fondova.

Optimizam sa ili bez pokrića?

Znatan doprinos investicijskoj aktivnosti svih sektora kroz čitavo razdoblje, a posebice snažan zamah prema njegovom kraju, očekuje se od intenziviranja korištenja sredstava iz fondova EU. Ovo je, međutim, stavka Proračuna koja izaziva najviše sumnji i nedoumica. Naime, u financijskoj perspektivi od 2007. do 2013. Hrvatskoj je bilo na raspolaganju 1,29 milijardi eura od kojih je dosad povučeno samo 57 posto. Predstoji velika bitka da do kraja godine povučemo preostalih 500 milijuna eura iz te tranše, koja inače nepovratno gubimo. U financijskoj perspektivi od 2014. do 2020. stoji nam na raspolaganju 10,7 milijardi eura, od kojih smo dosad povukli samo 146 milijuna ili jedva 1,2 posto. Iz Ministarstva regionalnog razvoja upozoravaju na preveliku birokratičnost s naše strane. Ministar Tolušić tvrdi "Hrvatska je zakomplicirala sve što je mogla s natječajima za fondove EU", pa postoji realna opasnost da nam upravo proceduralne prepreke (koje smo sami postavili) ugroze realizaciju važnog segmenta ukupne buduće razvojne politike na kojem uvelike počiva realnost Proračuna.

Izvoz roba i usluga bilježit će pozitivne stope rasta u cijelom razdoblju od 2015. do 2018. te će, pojedinačno gledano, biti glavni generator gospodarskog rasta. Projekcija izvoza, osim na očekivanom jačanju inozemne potražnje za domaćim robama i uslugama, počiva i na pozitivnoj strukturnoj promjeni domaćeg izvoznog sektora potaknutoj prije svega pristupanjem zajedničkom tržištu EU. Osim toga, konkurentnost domaćeg izvoza trebala bi biti poboljšana.

Postavlja se pitanje da li je plan rasta BDP-a od 2 posto neambiciozan ili preambiciozan? Ako sagledavamo realne potrebe, on je nedovoljno ambiciozan, jer nam samo za povrat kamata treba veći prirast. Ako, pak, to sagledavamo sa stajališta realnih potencijala rasta, on postaje upitan. Sve recentne analize govore o nižem pragu potencijala rasta koji se može povećavati samo novim ulaganjima u proizvodnju i novim rastom izvoza. Prošlogodišnji rast BDP-a velikim dijelom počiva na smanjenim troškovima uvoza nafte i izvanrednoj turističkoj sezoni. Cijene nafte na svjetskom tržištu opet rastu, sporo ali kontinuirano, očekuje se i rast kamata na svjetskim financijskim tržištima, a turistička sezona je uvijek veliki upitnik, ovisna o mnogobrojnim faktorima na koje i nemamo prevelikog utjecaj. Nama se turizam godina događa; mi njime ne upravljamo!

Logično je da gospodarstvenici, prvenstvo izvoznici, traže putove kako u zadanim okvirima ojačati ulogu izvoznika, odnosno kako uopće senzibilizirati sveukupnu javnost prema potrebi jačanja izvozne orijentacije domaćega gospodarstva. Očito, samo jačanje izvoza i snažna supstitucija nekvalitetnoga uvoza postaju odrednice poslovnog ponašanja koje bi moglo pridonijeti oporavku, rastu i razvoju hrvatskoga gospodarstva, a time i društva u cjelini.

Potreba šireg društvenog konsenzusa

Za Hrvatsku ne postoji razlog da se prihodi i stope zaposlenih prije ili kasnije ne prilagode stopama u srednjoeuropskim zemljama, osim u slučaju ako zemlja nije spremna na reforme u potrebnom obujmu. Vlada koja će zemlju povesti na tom putu i uspjeti svakako će ući u političku povijest zemlje.

Svaka politika održivih reformi mora biti podržana od strane javnosti; stoga je važno reforme predstaviti transparentno u medijima i razumljivo ih objasniti. Vlada koja se odluči za reforme mora postići konsenzus ili je barem moraju tolerirati važne društvene skupine kao udruženja, nevladine organizacije, crkva, znanstvenici i predstavnici medija. Pokazalo se prikladnim da se i opozicije (stranke i interesne skupine) uključe u diskusiju o "ispravnom" smjeru reformi, čak i ako im se načelno protive. Polarizacija društva u one koji su za i one koji su protiv reformi bila bi štetna, jer konflikti koji iz toga rezultiraju ometali bi ili čak spriječili provedbu reformi. Hrvatska si to ne smije dopustiti! ■

Vlada u svom razdoblju mora vratiti 120 milijardi kuna ili oko 16 milijardi eura, a samo u 2016. to iznosi 28,14 milijardi, da bi se u 2017. to gotovo udvostručilo. Stoga je sad licemjerno naricati da li je pojedinom sektoru ili ministarstvu uskraćen dio sredstava. Cijela filozofija bivše Vlade se sastojala u ukupno racionalnijem korištenju i svrsishodnoj preraspodjeli raspoloživih sredstava i u tim se okvirima mogu i moraju pronaći izlazi na svim razinama

Fleksibilnost tržišta rada ili smanjenje radničkih prava

KENAN MUJKANOVIĆ
Novi Zakon o radu FBiH i položaj sindikata

Nismo smjeli ići u bilo kakve promjene usklađivanja socijalne politike BiH s EU koje će zadirati u sigurnost radnog mjesta i zakonsku zaštitu radnika prije provođenja reformi druge vrste – u prvom redu implementacije produktivne politike kreiranja radnih mjesta i zapošljavanja, adekvatnog programa edukacije, osposobljavanja i profesionalnog usavršavanja radi povećanja zapošljivosti radnika, i svakako adekvatnog sistema socijalne sigurnosti koji može prihvatiti one koji u tranziciji ostanu bez posla i omogućiti im barem da prežive, što sada nije slučaj

Razgovarao: **Kenan Spaho**

NOVI ZAKON O RADU u Federaciji Bosne i Hercegovine koji je usvojen u julu 2015. godine izazvao je dosta oprečne stavove. Kao što je poznato, na dan donošenja Zakona u Federalnom parlamentu održani su protesti na kojima su se okupili radnici iz svih dijelova FBiH, sa zahtjevom da se isti izbaci iz procedure. Pritisak međunarodne zajednice je bio ključan, pa je tako Zakon na kraju i usvojen. Mnogo je bilo spornih tačaka, a ključni spor bio je između poslodavaca i sindikata jer su poslodavci smatrali da novi Zakon daje mogućnost fleksibilnijega zapošljavanja, dok su predstavnici sindikata smatrali da su prava radnika znatno umanjena. Ono što je ostalo nejasno jeste da li je Zakon o radu u skladu s međunardnom standardima (jer je usvojen po dikatatu međunarodne zajednice) i da li je trebalo paralelno sa Zakonom o radu uskladiti socijalnu politiku BiH sa socijalnom politikom EU, tim prije što je Bosna i Hercegovina započela proces ulaska u EU. O ovome, kao i još nekim stvarima vezanim za Zakon o radu razgovarali smo sa Kenanom Mujkanovićem, pravnikom koji je kao predstavnik sindikata FBiH učestvovao u svim kolektivnim pregovorima sa strukturama vlasti i poslodavcima.

Koliko je novi Zakon o radu u skladu s međunarodnim standardima?

Reforma radnog zakonodavstva u Federaciji BiH izvršena je još 1999. godine, donošenjem sada već "starog" Zakona o radu. Ovaj Zakon, iako je imao određenih manjkavosti, predstavljao je sasvim prihvatljiv normativni okvir za reguliranje radnih odnosa, uglavnom usklađen s evropskim standardima i međunarodnim izvorima prava, ali i prilagođen novim, tržišnim uvjetima poslovanja. Vezano za konkurentnost, studija Svjetskog trgovinskog foruma iz 2014. godine pokazala je da je BiH konkurentnija od 7 država članica EU, među ostalima od Slovenije i Italije. S te strane gledano, stari Zakon o radu nije bio nikakva smetnja, pa nije bilo ni potrebe da se donosi novi zakon. Smatram da je bilo daleko značajnije osigurati veći stepen vladavine prava, raditi na suzbijanju korupcije koja je naša rak rana, te uspostaviti političku odgovornost, jer niko od nosilaca vlasti ne snosi bilo kakve posljedice za svoj rad, odnosno nerad. Činjenica je, iz perspektive radnika posmatrano, da je novi Zakon o radu donio nekoliko pozitivnih novina, barem na papiru koje su, u prvom redu, rezultat usklađi-

vanja s Evropskom direktivom o radnom vremenu i Evropskom socijalnom poveljom. Maksimalno trajanje radnog vremena s prekovremenim radom je, s 60 sati, ograničeno na 48 sati sedmično, minimalna dužina trajanja godišnjeg odmora je, s 18, povećana na 20 radnih dana, ili četiri sedmice, a definirano je i da radnik ima pravo na pravičnu plaću, koja predstavlja iznos koji bi njemu i njegovoj porodici trebao osigurati doličan nivo životnog standarda. Međutim, da je stvarna namjera bila usklađivanje zakona s ovim standardima, išlo bi se na izmjene i dopune zakona u tom smislu, a ne na donošenje potpuno novog zakona, koji je u velikoj mjeri pogoršao položaj i radnika i sindikata.

Nepobitna je činjenica da novi Zakon o radu donosi dosta fleksibilnija rješenja u segmentu otkaza ugovora o radu radniku, kako općenito, tako i posebnim kategorijama radnika kao što su invalidi II kategorije i, sindikalni povjerenici, ali i radnici koji su duže vrijeme bili na bolovanju. Maksimalno trajanje ugovora o radu na određeno vrijeme, s dvije, produženo je na tri godine. Sporno je i trajanje maksimalnog perioda koji se ne smatra pravno relevantnim prekidom kontinutiteta radnog odnosa između dva ugovora o radu na određeno vrijeme, koji je s 15 produžen na 60 dana. Ovim izmjenama ugovor o radu na određeno vrijeme mogao bi postati pravilo, a ugovor na neodređeno vrijeme izuzetak. Nadalje, tu su i odredbe kojima je produžen prekluzivni rok za davanje otkaza ugovora o radu radniku, s 15 na 60 dana od saznanja za njegov prijestup, a istovremeno je smanjen rok u kojem radnik može podnijeti tužbu protiv poslodavca u slučaju kršenja prava, s jedne godine na 90 dana, uz obavezu prethodnog obraćanja poslodavcu. Propisana je mogućnost zaključivanja kolektivnih ugovora samo na određeno vrijeme, što predstavlja ograničenje slobode kolektivnih pregovora. Prema novom Zakonu, obavezu donošenja pravilnika o radu kao i obavezu donošenja programa zbrinjavanja radnika u slučaju tehnološkog viška ima poslodavac koji zapošljava najmanje 30 radnika, dok je prema odredbama starog zakona takvu obavezu imao poslodavac koji zapošljava najmanje 15 radnika.

U Federaciji BiH, kod poslodavaca koji zapošljavaju manje od 30 radnika radi preko 120 hiljada radnika, koji će vjerovatno ostati bez ovog vida internog normiranja uvjeta rada i radnih odnosa. I odredba člana 108. novog Zakona o radu, koja poslodavcu omogućava da radnika i do 60 dana u toku kalendarske godine jednostrano rasporedi na bilo koje poslove ako procjeni da zbog više sile, zamjene odsutnog radnika i drugih sličnih okolnosti za tim postoji opravdana potreba, predstavlja još jedan mehanizam tzv. funkcionalne fleksibilnosti i može biti i predmetom velike zloupotrebe. Iznos otpremnine u slučaju tzv. tehnološkog viška ograničen je na najviše 6 prosječnih plata radnika, čime se pojeftinjuje otkazivanje ugovora o radu u prvom redu starim radnicima. Uvođenje pojmova "dio plaće za radni učinak" i "radne vještine" u segmentu određivanja plaća, odnosno jednake plaće za rad jednake vrijednosti, definitivno će omogućiti veću arbitrarnost i slobodu poslodavcima kod utvrđivanja iznosa plaće, ali i moguće zloupotrebe. Na kraju, a o tome se manje više sve zna, novim Zakonom o radu je sudbina kolektivnih ugovora, najblaže rečeno, učinjena vrlo neizvjesnom.

Da li i koje prednosti novi Zakon o radu donosi kada su u pitanju oblici radnih odnosa / radnih angažmana? Je li tačno da više neće biti raznih zloupotreba prilikom zapošljavanja?

Ne samo da novi Zakon nije donio nikakve posebne prednosti u tom smislu u odnosu na stari, nego je generirao situaciju u kojoj će atipični ugovori o radu, posebno ugovor o radu na određeno vrijeme, biti zastupljeniji nego dosad, možda čak i dominantan vid radnog angažmana u budućnosti. Vezano za zloupotrebe, zanimljiva je i odredba člana 160. Zakona, prema kojoj Federalna inspekcija rada može vršiti inspekcijski nadzor samo u privrednim društvima, preduzećima i ustanovama od interesa za Federaciju BiH, što je apsurdno. Ove, uz sve ostale negativnosti o kojima je bilo govora, upućuju na nedvosmislen zaključak o stvarnoj intenciji novog Zakona o radu. To je jasno i iz činjenice da su priču o novom Zakonu o radu inicirali i forsirali uglavnom poslodavački krugovi i zagovornici deregulacije, ali i međunarodne finansijske institucije koje radno zakonodavstvo u suštini i ne zanima, osim ako "reforme" istog nisu u službi osiguranja povrata kredita. Značajna je i uloga međunarodne zajednice – sjetimo se Britansko-njemačke inicijative i Sporazuma za rast i zapošljavanje, što je bila osnova za famoznu Reformsku agendu. U ovim dokumentima doslovno stoji da je komparativna prednost BiH jeftina radna snaga, ali da taj potencijal nije dovoljno iskorišten zbog rigidne regulative i zakonske zaštite tzv. insajdera, kako nazivaju one koji rade, zbog kojih autsajderi ne mogu ući u sferu rada. Prevedeno, postoji velik potencijal za rast zaposlenosti, na način da se umjesto stotinu hiljada radnika koji imaju platu od 800 maraka uposli dvije stotine hiljada mladih radnika koji će raditi za minimalnu platu od 360 maraka, ili koju marku više. Eto nam stotinu hiljada novih radnih mjesta bez povećanja troškova poslodavcima. Jedini problem u ovoj priči jeste ko je i na osnovu čijeg dopuštenja odlučio da smo mi jeftina radna snaga, ko nam je namijenio takvu sudbinu?

Kako će se sada potpisivati i koliko će trajati kolektivni ugovori i kome će ti novi kolektivni ugovori ići više u prilog, poslodavcima ili uposlenicima?

Novim Zakonom je eksplicitno propisano da se kolektivni ugovori mogu zaključiti samo na određeno vrijeme, i to do tri godine,

što je daleko lošije rješenje nego u starom zakonu, koji je predviđao mogućnost zaključenja kolektivnih ugovora na određeno, ali i neodređeno vrijeme.

Međutim, ono o čemu se prije usvajanja Zakona o radu najviše govorilo i što je, sasvim razumljivo, proizvelo najveće dileme, polemike, ali i sukobe između sindikata, poslodavaca i vlasti, jeste sudbina važećih kolektivnih ugovora, obzirom da su njima regulisana sva materijalna prava radnika, kako na općem tako i sektorskom nivou.

Konkretno, kada su u pitanju kolektivni ugovori, članom 182. stav 1. i 2. Zakona o radu propisano je da se važeći kolektivni ugovori moraju uskladiti sa Zakonom u roku od 120 dana od stupanja na snagu zakona, a ako se isti ne usklade, prestaje njihova primjena.

Iz citirane odredbe je vidljivo da zakonodavac, kada su u pitanju važeći kolektivni ugovori, nameće obavezu njihovog usklađivanja sa Zakonom, i to uz prijetnju "sankcijom" – ukoliko kolektivni ugovori ne budu usklađeni za Zakonom u definiranom roku, prestaje njihova primjena. Kolektivni ugovor po svojoj pravnoj prirodi jeste ugovor koji se definirae kao proizvod saglasne volje ugovornih strana tog ugovora. Usklađivanje kolektivnog ugovora sa Zakonom može se vršiti samo njegovim odgovarajućim izmjenama ili dopunama. Kako se radi o intervenciji u sadržaju ugovora, promjena istog može se vršiti isključivo na način na koji je kolektivni ugovor i zaključen – uz saglasnost ugovornih strana. Međutim, imajući u vidu različite, a uglavnom i suprotstavljene interese poslodavca i radnika (odnosno sindikata koji te radnike zastupa), postoji opravdana bojazan da će mnogi poslodavci zloupotrijebiti ovu situaciju na način da namjerno opstruiraju, postavljaju nerealne zahtjeve ili odugovlače ugovaranje izmjena i dopuna kolektivnog ugovora kako bi protekao zakonski rok od 120 dana i time prestala primjena odnosnog kolektivnog ugovora. Imajući u vidu činjenicu da Zakonom o radu nije regulirano nijedno materijalno pravo radnika, nego su ista regulirana kolektivnim ugovorima (po vrsti i po obimu), jasno je u kakvoj bi se situaciji našli radnici prestankom primjene kolektivnih ugovora. U takvoj situaciji bi se u prvi plan nametnuo pravilnik o radu, kao jedini normativni akt kojim bi bila regulirana materijalna prava radnika.

Međutim, problem s pravilnikom o radu leži u činjenici da se radi o internom aktu poslodavca koji on donosi jednostrano, uz obavezu da prije njegovog donošenja samo konsultuje vijeće radnika ili sindikat – konsultacija predstavlja traženje mišljenja, koje mišljenje poslodavca pravno ne obavezuje. Ovdje svakako moram skrenuti pažnju na činjenicu da odredba člana 182. Zakona predstavlja jednostranu "intervenciju" javne vlasti, odnosno države u segment slobode i prava na kolektivne pregovore i zaključenje kolektivnih ugovora, koje pravo derivira iz člana 2. stav 1. Ustava Federacije BiH, člana 6. Evropske socijalne povelje, kao i Konvencija Međunarodne organizacije rada broj 87, 98 i 154. Ovom se intevencijom države praktično derogiraju rezultati kolektivnih pregovora, odnosno kolektvni ugovori, a derogiranje kolektivnih ugovora Zakonom, ili de facto prisiljavanjem ugovornih strana da ponovo pregovaraju o nečemu što je već dogovoreno, u suprotnosti je s pravima i slobodama, zaštićenim normama međunarodnog prava koje su inkorporirane u naš pravni poredak. Takvo postupanje, umjesto u pravcu podsticanja, ide u pravcu destimuliranja dobrovoljnih kolektivnih pregovora, koji postaju besmisleni ako se javnoj vlasti omogući da rezultate pregovora direktno ili indirektno derogira svojim propisom. Obzirom na navedeno, s punim pravom se postavlja pitanje ustavnosti člana 182. Zakona o radu, kao i njegove kolizije s konvencijom Međunarodne organizacije rada broj 98 o slobodi kolektivnih pregovora.

Ono što su zagovarači reforme "tržišta rada" svjesno prešućivali jeste činjenica da reforma tržišta rada podrazumijeva postojanje tržišta rada. Tržište rada je ambijent u kojem postoji barem približno jednaka ponuda i potražnja radne snage. Međutim, mi imamo ogromnu ponudu i skoro nikakvu potražnju za radnom snagom. Dakle, tržište rada kod nas ne postoji, pa samim tim priča o njegovoj reformi postaje besmislena

Smatrate li da paralelno sa Zakonom o radu i potpisivanju kolektivnih ugovora treba raditi i na usklađivanju socijalne politike BiH sa socijalnom politikom EU i na koji način?

Bez obzira na sve pritiske, smatram da nismo smjeli ići u bilo kakve promjene koje će zadirati u sigurnost radnog mjesta i zakonsku zaštitu radnika prije provođenja reformi druge vrste – u prvom redu implementacije produktivne politike kreiranja radnih mjesta i zapošljavanja, adekvatnog programa edukacije, osposobljavanja i profesionalnog usavršavanja radi povećanja zapošljivosti radnika i, svakako, adekvatnog sistema socijalne sigurnosti koji može prihvatiti one koji u tranziciji ostanu bez posla i omogućiti im barem da prežive, što sada nije slučaj. Funkcioniranje pravne države u punom kapacitetu se podrazumijeva, što kod nas također nije slučaj. Dakle, kao i u mnogim drugim segmentima, izabrali smo pogrešan put, što je rezultat zamjene teza i manipulacije.

Sjetimo se da su nas prije usvajanja novog Zakona o radu ubjeđivali da je ratio legis njegovog donošenja reforma tržišta rada i usklađivanje naših propisa sa standardima Evropske unije, da bez toga nema napretka, veće konkurentnosti, da je naš zakon previše rigidan, da nam treba fleksibilan zakon jer bez toga nema novog zapošljavanja. Tvrdili su da će ovakav zakon imati pozitivne efekte, da će omogućiti lakšu prilagodbu tržišta rada i radnih odnosa novim okolnostima, posebno u uvjetima globalizacije, lakši izlazak, ali i ulazak na tržište rada, uz manje troškove i jednostavniju adaptaciju poslodavcima na promjene, te posljedično stvaranje novih radnih mjesta i veću zaposlenost. Ono što su zagovarači reforme "tržišta rada" svjesno prešućivali jeste činjenica da reforma tržišta rada podrazumijeva postojanje tržišta rada. Tržište

Po istoj matrici stvari su se odvijale i u susjednim zemljama. Dovoljno je pročitati kolumnu hrvatskog autora Borisava Ristića "Uništiti moć sindikata" objavljenu početkom prošle godine, gdje dotični sindikat naziva "prijetnjom parlamentarnoj demokratiji", konstatujući da je nedopustivo da toliki uticaj imaju "neizabrani centri moći", da je sindikat "najveći krivac za ekonomsko propadanje hrvatske države", da je privatno vlasništvo svetinja i da sindikat u privatnim fabrikama nema šta da traži itd. Vlasti u Hrvatskoj mu nisu oponirale, naprotiv

RAZGOVOR S POVODOM

rada je ambijent u kojem postoji barem približno jednaka ponuda i potražnja radne snage. Međutim, mi imamo ogromnu ponudu i skoro nikakvu potražnju za radnom snagom. Dakle, tržište rada kod nas ne postoji, pa samim tim priča o njegovoj reformi postaje besmislena. Znači, u našim uvjetima, a imajući u vidu nepostojanje aktivnog tržišta rada, manjkavosti sistema, odsustvo poslovne etike, morala i odgovornosti kod znatnog broja poslodavaca, fleksibilno zakonodavstvo će, umjesto lakšeg "ulaska" i "izlaska" iz sfere rada, vjerovatno donijeti samo ovo drugo – lakše otkazivanje ugovora o radu stalno zaposlenim radnicima, daleko veću zastupljenost ugovora o radu na određeno vrijeme i raznih drugih atipičnih ugovora o radu, manje i promjenjive plaće i naknade, manje otpremnine, općenito manji stepen zaštite radnika. I u Hrvatskoj je prije tri godine došlo do značajnih promjena u radnom zakonodavstvu u smislu njegove "fleksibilizacije". Međutim, nema konkretnih podataka o broju novih radnih mjesta otvorenih zahvaljujući izmjenama radnog zakonodavstva, za koliko je povećana zaposlenost, koliko je porastao BDP i sl. S druge strane, došlo je do značajnog povećanja broja ugovora o radu na određeno vrijeme, ugovora o privremenim i povremenim poslovima, rada preko agencija za iznajmljivanje radnika itd. Zajedničko za ove kategorije su niže plaće, lošiji uvjeti rada, manja pravna zaštita, nesigurnost, nemogućnost planiranja karijere i života. U Njemačkoj, koja je prva fleksibilizirala radno zakonodavstvo još 2003. godine kroz tzv. Hartzove reforme, došlo je do smanjenja nezaposlenosti sa 11% na 6% u periodu od sedam godina, ali je s druge strane broj onih koji rade, ali žive ispod granice siromaštva, povećan s 11% na 16%, ili skoro za 50 posto. Ovdje ću, umjesto zaključka, citirati Laszlo Andora, povjerenika EU za socijalna pitanja i zapošljavanje, koji je rekao da "moramo voditi računa ne samo o kreiranju novih radnih mjesta nego i o njihovoj kvaliteti, jer jedino tako možemo postići održiv rast koji neće samo smanjiti nezaposlenost, nego i siromaštvo".

I u Hrvatskoj je prije tri godine došlo do značajnih promjena u radnom zakonodavstvu u smislu njegove "fleksibilizacije". Međutim, nema konkretnih podataka o broju novih radnih mjesta otvorenih zahvaljujući izmjenama radnog zakonodavstva, za koliko je povećana zaposlenost, koliko je porastao BDP i sl. S druge strane, došlo je do značajnog povećanja broja ugovora o radu na određeno vrijeme, ugovora o privremenim i povremenim poslovima, rada preko agencija za iznajmljivanje radnika itd. Zajedničko za ove kategorije su niže plaće, lošiji uvjeti rada, manja pravna zaštita, nesigurnost, nemogućnost planiranja karijere i života

Kakvu ulogu novi Zakon o radu daje sindikatima? Da li će sada pozicija sindikata biti bolja i sindikalna riječ jača nego prije, odnosno hoće li sindikalni lideri smjeti otvoreno reći što misle, kako u javnom, tako i u privatnom sektoru, ne bojeći se pri tome za svoje radno mjesto?

Sindikat se našao pod vrlo žestokim udarom novog Zakona o radu. Mislim da će biti dosta teško organizirati radnike u situaciji veće zastupljenosti radnog odnosa na određeno vrijeme, zbog njihovog straha od neprodužavanja radnog odnosa. S druge strane, novi Zakon je u nepovoljnijji položaj stavio i sindikalnog povjerenika. Prema odredbama starog zakona, sindikalnom povjereniku se ugovor o radu mogao otkazati samo uz prethodnu saglasnost ministarstva rada. Međutim, novi zakon o radu poslodavcu daje mogućnost da, čak i ako ministarstvo uskrati saglasnost, takvu saglasnost traži i eventualno dobije od nadležnog suda. Samo jedan takav primjer može biti dovoljan da pokoleba ili na razmišljanje natjera svakog iole poštenog i savjesnog radnika kod donošenja odluke da li će se prihvatiti dužnosti predsjednika sindikata, što može otvoriti put "onim drugima".

Inicijatori donošenja novog Zakona itekako su bili svjesni činjenice da je jak sindikat jedini pravi zaštitnik prava i interesa radnika te da svoje namjere neće moći jednostavno provesti u djelo ako ne oslabe odnosno marginaliziraju ulogu sindikata. Sindikat je i u periodu prije donošenja Zakona orkestrirano sataniziran, sindikalni lideri kompromitovani u očima javnosti i članstva, a sindikat kao organizacija nazivan anahronim, kočničarem reformi i napretka, zaštitnikom "budžetlija", produženom rukom opozicije itd. Zagovornici novog Zakona imali su i ogromnu podršku medija, naravno, zahvaljujući svom utjecaju i novcu, a preko medija su kreirali javno mnijenje. Vjerovatno iz ovih ili sličnih razloga izostala je bilo kakva ozbiljna kritika novog Zakona od strane akademske elite, koja se uglavnom držala po strani, s izuzetkom profesora Ive Rozića s Univerziteta u Mostaru i profesora Zlatana Begića s Univerziteta u Tuzli, koliko je meni poznato. Po istoj matrici stvari su se odvijale i u susjednim zemljama. Dovoljno je pročitati kolumnu hrvatskog autora Borisava Ristića *Uništiti moć sindikata* objavljenu početkom prošle godine, gdje dotični sindikat naziva "prijetnjom parlamentarnoj demokratiji", konstatujući da je nedopustivo da toliki uticaj imaju "neizabrani centri moći", da je sindikat "najveći krivac za ekonomsko propadanje hrvatske države", da je privatno vlasništvo svetinja i da sindikat u privatnim fabrikama nema šta da traži itd. Vlasti u Hrvatskoj mu nisu oponirale, naprotiv.

Uprkos svemu, ja ipak smatram da sindikat nije i neće izgubiti svoju ulogu i moć, nego će postepeno dobijati na brojnosti i snazi, iz prostog razloga što radnici bez sindikata nemaju nikakvu šansu u borbi sa svim izazovima koji su pred njima, a tu je svakako i novi Zakon o radu. Radnici će, prije ili kasnije, postati svjesni da upravo iz razloga zbog kojih smatraju lošim ulazak u sindikat derivira njihov najveći motiv za sindikalno organiziranje, jer je to jedini način da naprave promjenu nabolje. ■

Ne samo da novi zakon nije donio nikakve posebne prednosti u tom smislu u odnosu na stari, nego je generisao situaciju u kojoj će atipični ugovori o radu, posebno ugovor o radu na određeno vrijeme biti zastupljeniji nego dosad, možda čak i dominantan vid radnog angažmana u budućnosti. Vezano za zloupotrebe, zanimljiva je i odredba člana 160. Zakona prema kojoj Federalna inspekcija rada može vršiti inspekcijski nadzor samo u privrednim društvima, preduzećima i ustanovama od interesa za Federaciju BiH, što je apsurdno

Zaboravljeni velikani

Islamski ekonomisti kao preteča zapadnima

Piše: **Ahmed Šečunović**

Kada je Evropa postala zainteresirana za nauku i filozofiju tokom jedanaestog i dvanaestog stoljeća, ove discipline su u arapskom svijetu bile na svom vrhuncu

UKOLIKO BI MEĐU IMENIMA intelektualnih giganata koji su imali utjecaja na izučavanje ekonomije u dvadesetom stoljeću birali još nekoliko imena pored Johna Maynarda Keynesa, sigurno bi tu bilo i ime Josepha Aloisa Schumpetera (1883–1950). Njegova *Historija ekonomske analize,* izdata 1954. godine, nakon njegove smrti, spomenik je njegovom cjeloživotnom radu i smatra se klasikom u ovoj oblasti.

U toj knjizi, Schumpeter izlaže tezu o "velikoj praznini", koja obilježava period između pada Rimskog carstva i srednjovjekovne skolastike. Ta teza se prihvata kao naučna istina u većini knjiga o historiji ekonomije. Glavna svrha pomenute knjige je "da opiše proces rađanja naučne ideje... proces putem kojeg ljudski napori da razumiju ekonomske pojave proizvode, unapređuju i razrađuju analitičke strukture unedogled". No, kako navodi Schumpeter, to rađanje ideja se "suočilo s nekoliko prepreka u oblast ekonomije".

Progledati historiji kroz prste

Schumpeter kratko definira nauku kao "upotrijebljeno znanje", odlikovano upotrebom "posebnih vještina" i "upravljanje činjenicama otkrivenim putem tih vještina, koje su izvan činjeničnog znanja i mentalnih navika svakodnevnog života". Pošto je ustanovio da se grčka ekonomska teorija slaže s njegovom definicijom, Schumpeter naglo skače na trinaesto stoljeće i bira knjigu Tome Akvinskog *Summa Theologica* kao ključno naučno djelo i "najraniji i najvažniji korak u metodološkom kriticizmu u Evropi nakon raspada grčko-rimskog svijeta".

Tako, navodi Shaikh M. Ghazanfar u svojoj knjizi *Srednjovjekovna ekonomska misao muslimana,* "Schumpeter, uprkos svojim teorijama o evolutivnoj naravi ekonomske misli, odbija mogućnost bilo kakvog razvoja, ekonomskog ili nekog drugog, između ta dva perioda". Štaviše, on eksplicitno navodi da je cijelo razdoblje od "dvije hiljade godina koje se proteže od `početaka` do dvadeset godina nakon objave Smithove knjige *Bogatstvo naroda*, obilježeno mnogim stoljećima koja su *potpuna praznina*.

Sintagma *potpuna praznina* se odnosi na bizantijske vladare koji su "vjerovatno imali pravne, monetarne, trgovačke, poljoprivredne i fiskalne probleme. No, i ako su radili na njima, rezultati su izgubljeni". Isto tako, ta se sintagma odnosi i na njemačke države na Zapadu. Historija koja se odvijala izvan Bizantije i evropskog sjevera kao da je nebitna. Stoga Schumpeter smatra praznim "cijelo razdoblje od pet stoljeća prije pojave Tome Akvinskog (1225–1274), čija *Summa Theologica* predstavlja u historiji misli isto što i katedrala Notre Damme u historiji arhitekture".

Ono što se izvodi kao zaključak Schumpeterovog pisanja jeste da prije skolastika nije bilo ništa od značaja u ekonomskoj misli. Kao i mnoštvo drugih teoretičara za većinu nauka, i Schumpeter je "mračno doba" Evrope proširio i na ostatak svijeta. Tako je on samo doprinio jačanju tradicije koja je solidne temelje stekla još u osamnaestom stoljeću, barem kada se radi o ekonomiji. "Od tog stoljeća do danas, teško da postoji neka knjiga koja se tiče ekonomije u kojoj ne možemo propoznati ono što se nalazi kod Schumpetera", navodi Ghazanfar.

Ghazanfar stoga navodi nekoliko dobro poznatih naslova objavljenih nakon Drugog Svjetskog rata, kako bi potvrdio svoju tezu. Knjiga Erica Rolla *Historija ekonomske misli*, objavljena 1954. godine, ne uključuje niti jednu natuknicu o muslimanima ekonomistima prije skolastika. Deset godina nakon njega, Henry Spiegel uređuje nastavak ove knjige te dodaje kako ona "pokriva sve, od Aristotela do danas" i čija je namjera da "bude međunarodnog karaktera", no muslimana ipak nema. Poznati esej Richarda Tawneya o ekonomskoj misli srednjovjekovlja također ne spominje utjecaj Arapa na skolastike. Kompilacija eseja Spenglera i Allena, koja ima skoro isti značaj kao i Schumpeterova *Historija*, također podrazumijeva stoljeća od 500. do 1200. godine kao "prazninu". Isto se nastavlja i u relativno nedavno objavljenoj knjizi Barryja Gordona pod naslovom *Ekonomska analiza prije Adama Smitha,* koja namjerava da pokrije "ideje, osobe i događaje iz klasičnih razdoblja, srednjovjekovlja i renesanse". No, osim kratkih natuknica o "arapskim komentatorima poput Averoesa ili Avicene", "praznina" se nastavlja.

Jedini moderni naučnik koji barem nakratko umiče tradiciji nepominjanja Arapa u historiji ekonomske misli je Karl Pribram (1877–1973), koji u svojoj posthumno objavljenoj knjizi počinje s trinaestim stoljećem. On tvrdi kako "historija ekonomske misli počinje s Tominim ekonomskim doktrinama", ali ipak prepoznaje utjecaj ne samo Artistotelove škole na skolastike, nego i

Ebu Jusuf je preferirao da država uzima određen udio u količini proizvedenog, radije nego da uspostavlja fiksnu rentu na zemlju. Ovo je, po njemu, mnogo pravednije, a i podsticajnije za rast prihoda jer bi se tako povećavala površina obradive zemlje. Dalje, on ističe određene principe oporezivanja koji će biti predmet diskusije ekonomista stoljećima kasnije – a često ih se naziva "kanonima poreza"

"djela arapskih filozofa koji su interpretirali Aristotelov rad". U razvoju evropske renesanse on pominje dva značajna pravca koja su stigla iz arapsko-islamskog svijeta. "Jedna struja je nastala u italijanskim gradovima, koji su početkom križarskih ratova uspostavili odnose s Bliskim istokom i usvojili različite institucije i načine koji su se razilazili od rigine srednjovjekovne društvene i ekonomske organizacije u Evropi. Druga, mnogo značajnija struja, počela je s mnoštvom skolastičkih teologa, koji su svoj intelektualni potencijal ostvarili izučavajući radove arapskih filozofa", navodi Pribram.

No, ključno pitanje je: ukoliko je ekonomska analiza počela sa skolastičarima, kako su oni uspjeli da razviju i sakupe tako ogroman materijal o ekonomskim pitanjima (ne spominjući druge društvene nauke) tokom trinaestog, četrnaestog i ranog petnaestog stoljeća? Od predtomističkih latinskih učenjaka sigurno nisu usvojili znanje. To pominje i George O`Brien pišući o srednjevjekovnoj ekonomiji, gdje navodi kako u izučavanju djela Latinjana prije Tome nije "našao nijedan dio koji bi ponudio filozofu materijal na koji bi se osvrnuo u svojim radovima." Takvu situaciju pominje i Schumpeter u svome klasiku, ali navodi kako je trinaesto stoljeće drugačije od prethodne ere zbog toga što njega obilježava teološko-filozofska revolucija, koja je pak stigmatizirana obnavljanjem "Aristotelove misli".

Prepuna "praznina"

Šta god da je motivacija za ovakav pristup nepriznavanja arapsko-islamskih naučnika kod Schumpetera, rezultat je samo poguban po historiju ekonomske misli. Činjenica da je njegova knjiga, sada već klasik, pomogla u promoviranju onoga što se naziva "slijepa tačka" u ekonomiji. "Bilo koji pokušaj izučavanja ekonomske misli Tome Akvinskog mora voditi ka izučavanju njegovih *Opere Omnia, Summa Theologica* i *Summa contra Gentiles*, a to je teško uraditi bez primjećivanja njegovog osvrta na neke arapske učenjake, poput El-Farabija, Ibn Sine, Ibn Rušda i El-Gazalija", smatra Ghazanfar. Međutim, čini se kako ova imena nisu podstakla radoznalost kod Schumpetera i dosta drugih naučnika koji su pisali o razvoju ekonomske misli.

Ipak, treba istaći mišljenja naučnika koji su zauzeli i drugačiji stav:

- "Nijedan proučavalac historije kulture Zapadne Evrope ne može sebi predstaviti intelektualne vrijednosti kasnog srednjovjekovlja ukoliko ne posegne za izučavanjem utjecaja islama" (Butler Pierce).
- "Bez utjecaja Arapa nelogično je razmišljati o teologiji Akvinskog, kao i o njegovoj filozofiji." (Harris C.R.S)
- "Činjenica da je Akvinski porijeklo i podsticaj za svoje ideje imao u mnogim izvorima vuče nas ka zaključku kako je on bio i eklektičar, kao i da je obilježen manjkom originalnosti... Drugim riječima, što više znamo o Aristotelu i o islamskoj i jevrejskoj filozofiji, kao i o prethodnoj kršćanskoj misli, više se pitamo šta je u radovima Akvinskog njegovo." (Coppelstone Frederick).

Širenje različitih vrsta institucija podsticalo je razvoj trgovine u Evropi, kao što su računi razmjene (suftajah), potvrde o posuđivanju (hawala), specijalizirani trgovački centri (funduq), kao i jedna vrsta rane privatne banke (ma`una). Kao još jedan dokaz utjecaja ekonomskih institucija i instrumenata kroz trgovinu pominje se kako je arapska riječ *sakk*, korijen riječi *ček*

Zato je važno iznijeti kratku historiju arapske ekonomske misli kao i njezina utjecaja na evropske skolastike. Bilo bi dobro na početku predstaviti siže dostupnih ideja nastalih u doba zlantog doba islamske civilizacije, koje su prethodile pojavi skolastičara, kao i ponuditi određene dokaze koji ukazuju na transmisiju tih ideja skolastičarima, a koje je Schumpeter previdio. Kako tvrdi Ghazanfar, moguće je dokazati da su arapski naučnici unaprijedili starogrčku ekonomsku misao i da su je skolastičari obilno koristili u svojim djelima.

Problem s kojim se susreću oni koji proučavaju ekonomske tekstove kod klasičnih islamskih teoretičara jeste što su glavni islamski naučnici uglavnom razmatrali teološko-filozofska pitanja, a ne isključivo ekonomska pitanja. No, treba istaći kako je svo ponašanje u tom sistemu, uključujući i ekonomski segment života, usmjeren na postizanje Božijeg zadovoljstva životom i konačnog ljudskog spasenja. Zbog toga, ekonomske teme često nisu bile elaborirane u posebnim tomovima, nego su bile uključene u mnoštvo drugih tema koje su se ticale unapređenja ljudskog života, individualnog i društvenog.

Kada se radi o islamskim misliocima koji su itekako utjecali na radove skolastičara treba istaći radove njih četverice:

1. **Ebu Jusuf** (731–798); Glavna tačka njegovog istraživanja ticala se ekonomske odgovornosti upravitelja (vođe), a većina njegovog rada bazirala se na odnosima u poljoprivrednoj proizvodnji i oporezivanju. On je preferirao da država uzima određen udio u količini proizvedenog, radije nego da uspostavlja fiksnu rentu na zemlju. Ovo je, po njemu, mnogo pravednije, a i podsticajnije za rast prihoda jer bi se tako povećavala površina obradive zemlje. Dalje, on ističe određene principe oporezivanja koji će biti predmet diskusije ekonomista stoljećima kasnije –

a često ih se naziva "kanonima poreza". Mogućnost da plate porez, pogodnosti za porezne obveznike te administracija koja će naplaćivati porez, i to su bile teme o kojima je pisao Ebu Jusuf. On, također, raspravlja o potrebi za građenjem infrastrukture (puteva, mostova, kanala itd.). Naglašava ulogu slobodnog tržišta unutar islamskih okvira i protiv je fiksiranja cijena od strane države (iako je intervencija države nekada poželjna u svrhu zaštite tržišta od monopola i drugih koruptivnih praksi).

2. **Ahmed ibn Hanbel** (780–855). Kao osnivač četvrte škole islamskog prava, Ahmed ibn Hanbel se također bavi i pitanjem promoviranja ekonomskog blagostanja do u detalj. Insistirao je na većoj fleksibilnosti ekonomije i realističnom pristupu ekonomskim problemima. Govorio je o pravednosti tržišnog natjecanja kako bi se izbjegao monopol, a podrazumijevao je povremenu intervenciju države.
3. **Ebu Muhamed ibn Hazm** (994–1064) Ibn Hazm je bio veliki sudija čiji je pristup islamskom pravu bio poprilično drugačiji nego što se podrazumijevalo u analogijskom razumijevanju. S jasnim uvidom u društvenu odgovornost države, on je raspravljao o različitim načinima kojima država može smanjiti siromaštvo i osigurati društveno-ekonomsku pravdu kroz redistribuciju sredstava. Osim toga, on je jedini pripadnik jedne od četiri škole koji je zagovarao zabranu izdavanja državnog poljoprivrednog zemljišta; smatrao je kako vlasnik treba sam da obrađuje svoju zemlju ili da kao partner sudjeluje u istom. Zbog toga su ga kasnije mnogi smatrali *socijalistom*. Treba naglasiti, ipak, kako većina islamskih pravnika smatra da je izdavanje (rentanje) državnog zemljišta dozvoljeno.
4. **Ebu Hamid El-Gazali** (1058 – 1111). Sve do pojave skolastika u Evropi, El-Gazali je najprominentniji učenjak koji se bavio ekonomskim pitanjima; ustvari, dobar dio njegovog

U razvoju evropske renesanse on pominje dva značajna pravca koja su stigla iz arapsko-islamskog svijeta. "Jedna struja je nastala u italijanskim gradovima, koji su početkom križarskih ratova uspostavili odnose sa Bliskim istokom i usvojili različite institucije i načine koji su se razilazili od rigine srednjevjekovne društvene i ekonomske organizacije u Evropi. Druga, mnogo značajnija struja, počela je sa mnoštvom skolastičkih teologa, koji su svoj intelektualni potencijal ostvarili izučavajući radove arapskih filozofa

djela *Ihya Ulumu-d-Din* (*Obnavljanje vjerske misli*), posvećen je i ekonomskim pitanjima, kao što je sloboda razmjene dobara, faze proizvodnje, siromaštvo i raspodjela zarade, podjela posla, trgovanje među gradovima, pitanje javnih finansija, principi upravljanja, zelenaštvo, trampa i potreba za novcem, krivotvorenje i smanjivanje vrijednosti novca (što je izučavao prije Nicholasa Oresmea, koji se često naziva prvim izvorom za ovo polje izučavanja), etika u tržišnom poslovanju i dr.

Postoje i drugi naučnici iz srednjovjekovnog islamskog razdoblja koji su pisali o ekonomskim temama, kao što su Ibn Tejmijje (1263–1328), Ibn Kajjim (1292–1350), i, naravno, Ibn Haldun (1332 – 1404). No, iako su se oslanjali na djela prethodnika, treba napomenuti kako su oni i savremenici skolastika u Evropi, tako da skolastici vjerovatno nisu u velikoj mjeri bili pod njihovim utjecajem.

Bilo bi korisno, u ovom kontekstu, spomenuti i izvrstan osvrt Josefa Spenglera na ekonomsku misao Ibn Halduna. U svom osvrtu, dok raspravlja o ekonomiji Ibn Halduna, Spengler pruža i uvid u ekonomsku misao drugih islamskih naučnika koji su pisali tokom "praznih" stoljeća, a čija su djela bila prevođena u Evropi od jedanaestog stoljeća. Spenglerov osvrt ima dijelova kojima se može pridodati i termin "orijentalističkog" pristupa, ali on ipak ističe kako Ibn Haldunovo znanje o ekonomiji "uveliko prevazilazi radove Grka". Nadalje, on ističe da je "znanje o ekonomskom ponašanju u nekim krugovima (misli se na one uspostavljenje na temeljima muslimanske moralno-filozofske literature) bilo izuzetno veliko", te da onaj koji želi da pristupi proučavanju znanja i iskustva ovog razdoblja u historiji mora proučavati islamsku ekonomsku misao. Neki će dodati kako je ekonomsko promišljanje na koje se osvrtao Ibn Haldun bilo dostupno i ranim skolasticima. To je lahko uvidjeti i letimičnim pregledom djela iz tog doba. Kada je Evropa postala zainteresirana za nauku i filozofiju tokom jedanaestog i dvanaestog stoljeća, ove discipline su u arapskom svijetu bile na svom vrhuncu.

Prenos znanja u Evropu

Prenos znanja u Evropu imao je nekoliko oblika. Prvo, mnogi evropski avanturisti i naučnici su putovali u islamske zemlje i vraćali se s usvojenim teorijama iz određenih oblasti. Poznato je da su tokom jedanaestog i ranog dvanaestog stoljeća evropski naučnici (kao što je Konstantin Afrikanac i Adelard od Batha) putovali po arapskim zemljama, naučili arapski i donijeli nazad u Evropu znanje sa sobom. Drugo, mnogi studenti iz Italije, Španije i južne Francuske su prisustvovali predavanjima koja su držali muslimani, kako bi proučavali matematiku, filozofiju, medicinu,

kosmografiju, i druge predmete. Tako su stjecali potrebne kvalifikacije da postaju profesori na univerzitetima koji su kasnije osnivani u Zapadnoj Evropi po uzoru na one u muslimanskim zemljama.

Ove nove ustanove za učenje bile su uspostavljene u gradovima Napulj, Padova, Salerno, Tolouse, Salamanca, Oxford, Monpelliere i Pariz. Osim toga, vijeće grada Beča je 1311. godine uspostavilo nekoliko škola orijentalnih jezika, po zahtijevu Raymonda Lulla (1232–1315), koji je putovao širom arapskog svijeta, znao arapski i napisao nekoliko radova na tom jeziku. Dvanaesto stoljeće se može označiti i kao ono u kojem je Evropa upoznala bogatstvo Španije. Studenti su putovali u Toledo, Cordobu i Sevillu i mnoštvo novih učenja je prelazilo Pirineje kako bi revolucionaliziralo intelektualni život Sjevera. Treće, sve od jedanaestog do četrnaestog stoljeća na sceni je bilo masovno prevođenje arapskih tekstova na latinski, ne samo onih koji su napisani na arapskom, nego i onih od ranijih kultura koji su prevedni na arapski.

Nakon izloženog, ostaje pitanje koje se tiče naše teme, a to je: Ukoliko su muslimani toliko utjecali na skolastičare na polju filozofije, etike i prirodnih nauka, koji je njihov utjecaj bio na polju ekonomske misli? Objektivno istraživanje historijskih činjenica vodi ka zaključku da je taj utjecaj bio mnogo veći nego se to generalno prepoznaje.

U prilog tome ide i činjenica da su ekonomske ideje imale i drugih načina, putem trgovine, da se prenose na Zapad. Neki autori su posebnu pažnju posvetili načinu obavljanja trgovine između muslimana i neislamskih država, putem trgovačkih ruta u Rusiji i Poljskoj, obala Baltičkog mora, Skandinavije, i dalje ka sjevernoj i centralnoj Evropi, pa čak i do Islanda. Ne samo da su kovanice iz muslimanskih zemalja slobodno kolale Evropom, nego su isto tako širene i metode trgovanja, kao i duh poduzetništva i avanture. Tako je Evropa usvajala muslimanske prakse trgovine i putem same demonstracije. Duh poduzetništva je njegovan kod muslimanskih naučnika i mnogi od njih su zahtijevali bavljenje trgovinom. "Muslimanski pisci tog perioda su bili više skloni trgovačkoj aktivnosti nego oni u kršćanskoj Evropi... mnogo rane islamske literature je i pisano u trgovačkom okruženju (naseljima)." (Cook, M.A.)

Tako se spominje i otkriće *commende* (koja je kasnije bila stub venecijanske privrede, a temeljila se na udruženom poslovanju) iz petnaestog stoljeća, sklopljene između venecijanskog i arapskog trgovca u Aleksandriji. *Commenda* i druge vrste partnerstava bile su uobičajene kod muslimana, a proširile su se širom latinske Evrope kroz međusobne ugovore i pisanja muslimanskih učenjaka i sudija. Isto tako, širenje različitih vrsta institucija podsticalo je razvoj trgovine u Evropi, kao što su računi razmjene (*suftajah*), potvrde o posuđivanju (*hawala*), specijalizirani trgovački centri (*funduq*), kao i jedna vrsta rane privatne banke (*ma`una*). Kao još jedan dokaz utjecaja ekonomskih institucija i instrumenata kroz trgovinu, pominje se kako je arapska riječ *sakk* korijen riječi *ček*. Riječ *rizik* (od ar. rizq – opskrba, udjeljivanje, kur'anski termin za Božiju raspodjelu ljudima) u evropske je jezike ušla putem italijanskih trgovaca koji su shvatili da je dobit od Boga određena, a sloboda individualne potrage za obiljem je kontrapostirana predeterminiranoj dividendi, raspodjeljenoj iz toga obilja. No, i pored svih mogućnosti komunikacije i dokaza o njihovom stvarnom odvijanju, spominjanja radova muslimana u pisanjima skolastika jako je malo.

Nekoliko je razloga za to. Prvi se nalazi u samom odnosu skolastika prema islamu. Križari su još više naglasili ovaj stav, a njegovo nasljedstvo sasvim dobro prezentira moderni "orijentalizam". Tako ni Schumpeterov pristup nije mnogo daleko od te tradicije "izbjegavanja" muslimana u navodima. Isto tako, činjenica je kako su skolastici percipirali islam i ideje islamskih naučnika poput Ibn Sine i Ibn Rušda kao prijetnje kršćanskoj dogmi. Lista od 219 kritika ("Averoističkih" hereza, kako su nazvane), puštena je u javnost 1277. godine, a pisao ih je Etienne Tempier, crkveni službenik iz Pariza, te je bila jasna manifestacija strahova sklolastika. Naki čak, poput Duranta, idu dotle da smatraju kako djelo Akvinskog "i nije bilo baš previše iz ljubavi prema Aristotelu, nego iz straha prema Averoesu (Ibn Rušdu)". Kako navodi Ghazanfar, Akvinski je kasnije "prebrodio ovaj strah" oslanjajući se na djela El-Gazalije. "Pošto su za Gazaliju nauka, filozofija i razum bile podređene u odnosu na vjeru i teologiju, skolastici su bili više naklonjeni ka tome da prihvate njegovu teoriju", navodi Ghazanfar.

Treba naglasiti kako su intelektualna "posuđivanja" bez ikakvog navođenja bila itekako česta praksa kod skolastika. Poznati savremenik Tome Akvinskog, Raymond Martin posuđivao je iz El-Gazalijinih djela *Tahafut el-felasife, Maqasid, Al-Munqiz, Mishkat-l-Envar i Ihya Ulumi-d-Din*, bez ikakvog pominjanja ovog autora i navođenja izvora. Praksa Tome Akvinskog bila je drugačija jer je on navodio i djela Ibn Sine, Ibn Rušda, Gazalije i drugih. Iako su "kršćani odbacivali one ideje koje se nisu slagale s njihovim učenjem i prihvatali su one koji su im se činili pomirljivim". Ipak, Albert Magnus i Toma Akvinski su "za svoj cilj uzeli da pomire aristotelovsku i islamsku filozofiju sa kršćanskom teologijom", zaključuje Ghazanfar. ■

Ebu Muhamed ibn Hazm je raspravljao o različitim načinima kojima država može smanjiti siromaštvo i osigurati društveno-ekonomsku pravdu kroz redistribuciju sredstava. Osim toga, on je jedini pripadnik jedne od četiri škole koji je zagovarao zabranu izdavanja državnog poljoprivrednog zemljišta; smatrao je kako vlasnik treba sam da obrađuje svoju zemlju ili da kao partner sudjeluje u istom. Zbog toga su ga kasnije mnogi smatrali socijalistom. Treba naglasiti, ipak, kako većina islamskih pravnika smatra da je izdavanje (rentanje) državnog zemljišta dozvoljeno

Ebu Hamid El-Gazali dobar dio njegovog djela "Ihya Ulumu-d-Din" ("Obnavljanje vjerske misli"), posvećena je i ekonomskim pitanjima, kao što je sloboda razmjene dobara, faze proizvodnje, siromaštvo i raspodjela zarade, podjela posla, trgovanje među gradovima, pitanje javnih finansija, principi upravljanja, zelenaštvo, trampa i potreba za novcem, krivotvorenje i smanjivanje vrijednosti novca (što je izučavao prije Nicholasa Oresmea, koji se često naziva prvim izvorom za ovo polje izučavanja), etika u tržišnom poslovanju i dr.

Knjige

Slutnja i prokletstvo u romanu "Ako dugo gledaš u ponor" Enesa Halilovića

"Svako je talac hljeba
koji jede."
Enes Halilović

Piše: **Sead Husić**

U svom novom romanu *Ako dugo gledaš u ponor* Enes Halilović piše o prostoru koji je doživio više državnih uređenja i propituje odnose među ljudima koji su zatečeni povijesnim lomovima, krvavim sudbinama i teškim istinama, onima koje se "nikada" ne govore u prvome planu. To su one istine koje su u mnogim porodicama bivale i bivaju skrivene na ovaj ili onaj način. Da li kao porodične tajne ili uslijed političke korektnosti, te priče, odnosno "istine" ostaju na marginama života dok, apsurdno je, život određuju u svôj punini. Ovo je roman koji se bavi pomenutim pričama s jedne druge strane. Drugim riječima, ovo je roman koliko politički, kriminalni, povijesni toliko i "ženski". Nije danas česta pojava ovakvih romana s ovakvim pristupom priči, iz ženskoga fokusa, pisanih muškim perom. Ovo je, u prvom planu, roman lika, žene koja je, uslijed povijesnih niti, skučena na margini.

Roman je u tehničkom smislu zanatski dobro napisan, a zamišljen je i koncipiran kao dijalog dvoje ljudi, Halilović je uspio do kraja izvesti dijalog tako da se roman ostvaruje kao tekst koji je pisan naizmjenično: isprva kazuje profesor Sipac o svom životu, dok Nejra Bugarin tekst zapisuje.

Drugi put postupak je isti, ali su protagonisti dobili nova zaduženja. Nejra Bugarin kazuje, a profesor Sipac zapisuje tekst. Ovako zamišljen i napisan roman podsjeća nas na prve antičke dijaloge, tačnije, ovo je roman koji se ostvaruje u dijalogu, gotovo kao dramski tekst, dok se pripovjedač na malo mjesta pojavljuje. Njegova pojava više je dopunska, kao što se može primijetiti u *appendiksima*. Dakle, u romanu se smjenjuju život Nejre Bugarin i njezin glas o životu svoje porodice i grada u kojemu stanuje te filozofska kontemplacija profesora Sipca. Na početku svakog poglavlja čitaoce se podsjeća tko govori, a tko piše tekst, dok se, između toga dvoga, u crticama nalazi ono o čemu se pripovijeda. Istina, ovakvo narativno rješenje nije ni novina niti osvježenje na našoj književnoj sceni. Bolje je reći da Halilović, koji smatra da moderno književno djelo danas treba apriori komunicirati s tradicijom, uspostavlja dijalog s pisanom prošlošću. Tradicija, s osvještenim stavom pisca o njoj, određuje roman i daje mu dodatnu vrijednosnu težinu. Naravno, tradiciju uvijek treba propitivati, dovoditi u sumnju i izvlačiti ono najbolje što se u njoj može pronaći.

Glavna protagonistkinja romana Nejra Bugarin ujedno je, u najvećem dijelu romana, pripovjedačica. Ona priča o jednom koletivnom zanosu, propadanju i nadanju običnih, malih ljudi. Tematizirajući svoju porodicu i njezino rasulo, tj. kako i na koji način porodica biva na margini i kako se novovladari odnose prema ljudima, naratorka ovoga romana realizira dojmljivu i potresnu priču koju dijele mnogi u tranzicijskim periodima ovih prostora. Za razliku od drugih sličnih priča, ova je "posebna" jer se kontekstualizira kao potresni unutarnji glas. Takve se priče, naravno, mogu ispričati i iz druge vizure bez empatije. Dominantni diskurs u ovom romanu je "glas" društvene margine, to jest, kako i na koji način o sebi progovara onaj / ona kao trpeći subjekt? Halilović ovdje govori u ime onih koji ne mogu govoriti u stvarnom životu. Njihova pozicija žrtve onemogućava im da se oglase. Na koncu, ako bismo bili iskreni do kraja, rijetki su oni koji zamjećuju i čuju marginu. Drugim riječima, njen spas je za sada moguć jedino u literariziranoj ili transparentno dokumentarnoj jezičnoj realizaciji.

Prokletstvo takve margine ogleda se u sljedećem: baka Nejre Bugarin je bacila sihir i porekla ga. Nakon što je istina otkrivena, baka je izbačena na ulicu i odbačena od porodice. Genezu toga prokletstva možemo pratiti upravo kroz život Nejre Bugarin. Naime, sve vrijeme sumnja i slutnja u vlastito prokletstvo Nejru dovodi do margine. Čitav život i način na koji je skončala pokazuje *marginu* kao ključnu riječ ovoga romana, a koja se proteže na sve glavne likove.Pored margine, ključna riječ ovoga romana je "trgovina", tj. kupoprodaja.[1] O kakvoj se trgovini radi najbolje skazuje tvrdnja profesora Sipca: "Platona su prodali kao roba, a mene prodaju kao slobodnog čovjeka" Halilović (2016:91).

S druge strane, kako smo to na početku rekli, ovo je "ženski" roman, dakle, pisan s pozicije žene, što u našoj kulturi ispisanoj epskim kodovima nije bilo uobičajeno: ženski svijet i problem žene ukoliko se bavi herojskim i kolektivnim pozicijama naroda. Stoga, ovo je roman koji svoju autentičnost gradi upravo na takvoj hrabroj posebnosti i izdvojenosti. Nejra Bugarin je ženski, tragični lik, onaj koji emitira bol, tugu, nadanja i propadanje jedne porodice. Na koncu, naslov romana sve objašnjava – propadanje jedne porodice, ali se posredno predočava kolektivna trauma i povijesni lom na našim prostorima u posljednjih nekoliko desetljeća. Roman je smješten na početku Drugoga svjetskog rata, ali najvećim dijelom je fokusiran na postratno vrijeme nakon devedesetih godina prošloga stoljeća. Ovdje se ne prikazuje frontovski rat, već rat koji se odvija u ljudima. Dominantna spoznaja je da je rat užasna i strašna stvar, a da, pri tome, ovo nije ratni roman. U takvom povijesnom trenutku ljudi, obični i mali, ostaju na zgarištima svojih i tuđih domova.

S druge strane, ono što odlikuje ovaj roman je "slutnja" i prokletstvo. Sve vrijeme porodicu Nejre Bugarin prati prokletstvo margine i onda kada se, uvjetno rečeno, njihovo ekonomsko stanje popravi. Opet, čitav koloplet društvenih zbivanja njihovu porodicu je odredio kao sakatu i neupotrebljivu za jednu širu društvenu funkcionalnost. Otac je sakat. Ostao je bez ruku. Majka, koja predstavlja prvo koljeno prokletstva, ne može hodati uspravno. Brat je skončao kao narkoman. Glavna protagonistkinja nakon svih porodičnih i kolektivnih trauma, umire od bolesti koju je "zaradila" u noćnom baru. Čitava porodica Nejre Bugarin je ponižena. Neupotrebljivi, sakati i omalovažavani, oni su, kako je to Halilović jako dobro napisao, ostali aktualni u traču, koji je, također, forma "dijaloga" koji se uvijek uvijek ostvaruje na margini.

Upotreba trača u književnosti nije novina. Sjetimo se, naprimjer, da je stradanje Ćamila u *Prokletoj avliji* proizvod trača, ali i tragičnih povijesnih zbivanja. Trač u ovom smislu ogleda se, naravno, u slutnji Nejre Bugarin budući da ona sve vrijeme osjeća "zavičajni" prostor na najintimniji način i mentalitet toga prostora njezinu slutnju osobnog "pada" povećava do same granice razuma i prokletstva. O čemu se, zapravo, radi, može se vidjeti iz sljedećeg citata: "Ocu je bruka stavljena u prezime. Taj grad, pljuje i svoje najbolje, a kamoli siromašne i postiđene" (Halilović 2016:11). Drugima riječima, u svom životu Nejra je osjećala svoje prokletstvo uvijek na početku svakog novog upoznavanja s drugim ljudima koji bi, kad čuju kako se zove i preziva, reagirali jezikom i govorom tijela "ona".

Ovo je roman u kojem Halilović, personalizirajući prostor svojih likova, kratkom i preciznom rečenicom prikazuje zablude, nadanja i padove jednoga društva i vremena. U tom konktekstu, ovo je, pored spomenutih odrednica, roman točno markiranog prostora. Govori nam kako se jedan prostor prilagođava novom uređenju, kako se mali, obični ljudi "snalaze" u novim životnim uvjetima te kako se ostvaruje i određuje na intimnom, porodičnom i kolektivnom planu – općem rasulu jednoga prostora. Zapravo, ovo je roman koji propituje i "naše", što je Halilović dobro primijetio, ponore. ■

[1] Zlatko Paković u svom ogledu o romanu Enesa Halilovića, objavljenom u Danasu, el. izdanje, dostupno 20. juna 2016. godine, primjećuje istu stvar. Paković, između ostaloga, zaključuje da je ovim romanom Novi Pazar dobio živoga pisca, svog freskoslikara...

Prof. Mersija Omanović (Sarajevo, 1939. – Zagreb, 2016.)

Mersijin život bio je trajno usmjeren ka ljubavi prema čovjeku

Pođi dnu mora, pa ćeš stići k nebu
Na dnu je mora draguljasta škrinja
Gdje tamne alge usred mraka zebu
Sfingino oko u svježini tinja.

Piše: Zijad Duraković

Uz ove Tinove stihove ispraćamo dobrog čovjeka, dobrog vjernika, dobrog domoljuba i rodoljuba, sestru i rodicu Mersiju Omanović, profesoricu književnosti, intelektualku par excellence. Teški su trenuci u kojima se opraštamo od bliske osobe, koju smo voljeli i poštovali, koja nam je mnogo puta bila uzor, i istovremeno od osobe koja je i nas voljela. Danas smo u prilici zahvaliti joj za sva dobra djela i sav njen trud. Vrline predaka ostale su joj iz viteške loze djeda čuvenog Vahidbega Krupića iz Sanskog Mosta i majke Razije, i plemenite loze Omanovića iz drevnog Trebinja i oca Murata. Vjerni brat Mirza bio joj je najveća uzdanica i najsnažniji stup, kao i najveća intelektualna podrška.

Loza Omanovića podrijetlom je iz Risna, iz okolice Herceg Novog, a kad je Napoleonova vojska došla u te krajeve, promijenili su prebivalište za kršnu i lijepu Hercegovinu, u okolicu Trebinja, blizu Mostara i smaragdne Neretve. Rođena je i odrasla u podneblju i vremenu trpljenja i mijena, kad prečesto CHAO AB ORDO dominira. Rođena 30. listopada 1939. u šeher Sarajevu, u dobi od jedanaest godina doselila se u Zagreb i maturirala u Gornjogradskoj gimnaziji. Upisala se na studij humane medicine, položila sve ispite prve godine, no ipak se vratila svojoj prvobitnoj sklonosti ka književnosti i diplomirala književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Počela je raditi u ustanovi za stručnu izobrazbu kadrova, u svojstvu referenta, zatim postaje direktor zastupstva eminentne japanske tvrtke računala, za koju je osnovala škole za izobrazbu zaposlenika na području Hrvatske. Zbog narušenog zdravlja napustila je posao, ali i dalje bivala je aktivna u književnom i društvenom radu, a ponekad bila je moderatorom predstavljanja netom objavljenih književnih djela. Cijeli je život učila i čitala, cijeli se život obrazovala.

Živjela je i radila u skladu s Kur'anom Časnim, a posebno s 68-im poglavljem EL-KALEM, koji počinje s riječima Svevišnjeg Allaha: Nûn. Tako mi pera i onog što oni pišu.

Jer pero i tinta predstavljaju na svijetu širenje prosvjete i znanosti. Mersija je jedan od osnivača kulturnog društva "Preporod", u svibnju 1991. godine, i prva tajnica društva. Bila je puna obzira, sućutna, kako je napisala Edina Smajlagić, s nevjerojatnom memorijom za detalje. Cijeli joj je životni put obilježen maksimom velikog američkog književnika Alberta Pikea: "Ono što smo učinili za sebe, odlazi s nama; Ono što smo učinili za druge, ostaje vječito."

Mersijin život bio je trajno usmjeren ka ljubavi prema čovjeku, otkrivanju istine, povećanju najvažnijeg od svega – znanja. U njenoj knjižnici više od 2.000 je knjiga, koje je namjeravala pokloniti Islamskoj gimnaziji i Bošnjačkom odjelu knjižnice u Sisku. To bi popratila riječima: "Nitko ne zna kad mu je dekika."

Obilježja života Mersije bila su: aktivnost, potraga vječitog nemira, vječitog nesavršenstva, vječitog traganja, nadanja, vrijednovanja, otkrivanja, učenja i stvaranja vrijednosti. Njena potraga za istinom vođena je maksimom: "Istina nikad ne propada, istina je vječna." U skladu je s učenjem velikog rimskog filozofa i književnika Seneke: *Veritas in omnem suam partem eadem est* (istina je sa svake strane uvijek ista).

Mersija je trajno težila putu ka višim sferama svijesti. Kako je pisao francuski svećenik Vinko Paulski: pored nikoga nije prošla ravnodušna lica, zatvorena srca i ubrzana koraka. Ponašala se onako kako je napisao kolumbijski književnik Gabriel Garcia Marques: "Naučio sam da čovjek ima pravo gledati na drugoga odozgo – Samo onda kad mu želi pomoći kako bi se uzdigao."

Zahvaljujemo joj za sva dobra djela, kojima nas je sve nesebično obdarila. Mersijino djelo trajno je i ostaje vječno, dok bude nas koji je pamtimo. Ispraćamo je na Ahiret, u Vječnost, s nadom da je njena duša našla mir. ■

Odgovarajući na pitanja kako današnjem Hrvatu objasniti da su Ivo Andrić i Mak Dizdar hrvatski pisci, pogotovo što njihovu nazočnost u hrvatskoj književnosti ne žele ni mnogi književni kritičari, hrvatski književnik Ivan Aralica u jednom intervjuu odgovara:

"Sličan je ali ne i sasvim identičan slučaj s Makom Dizdarom. On je za života izrazio želju da bude domicilan u hrvatskoj književnosti i to u vrijeme kada službeno nije postojala ni bošnjačka nacija ni bošnjačka književnost kojima on i po rođenju i po onome što je pisao pripada. Vjerovatno stoga, jer srpski pisac nije htio biti, a u sintezu jugoslavenstva nije vjerovao, kao što je u to vrijeme bio slučaj i s nekim drugim bošnjačkim piscima. Ali sada, kad postoji bošnjačka nacija i bošnjačka književnost, bilo bi razumno da se nađe u zajednici kojoj pripada i kulturi koju je gradio. Zbog te složenosti reći ću još dvije stvari. U slučaju Maka Dizdara, značajnog pjesnika, cijenim njegovu želju i rado bih joj udovoljio, ali se bojim posesivnosti što ju iskazuju nezrele, nehumanizirane, imperijalizmom zasužnjene nacionalne misli. U ovom slučaju, i svim sličnim slučajevima, bila bi posesivnost hrvatstva prema bošnjaštvu, a hrvatskom narodu, misli vodilji toga naroda i hrvatskoj književnosti to nije potrebno. Posesivnost je strana razvijenoj i humaniziranoj nacionalnoj misli. Drugim riječima, ako je u međuvremenu otkako je Dizdar izrazio želju da bude u hrvatskoj književnosti i službeno utemeljena bošnjačka nacija što je imalo za posljedicu i utemeljenje bošnjačke književnosti i bosanskog jezika, treba joj dopustiti da u svoj korpus uključi i ono što se priklonilo, bilo srpskoj bilo hrvatskoj književnosti, kad se se općenito mislilo da Bošnjaci ni svoju naciju ni svoju književnost neće nikada imati."

Ivan Aralica, Dom i svijet,
broj 265, 11. oktobar 1999. godine, 28-29

CIJENA: 40 KN / 10 KM / 5 EUR
ISSN 1330-5182
9 771330 518008